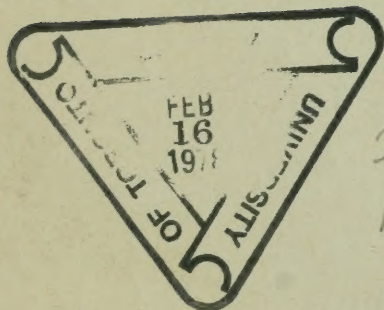

HET KARAKTER VAN JEAN-JACQUES ROUSSEAU

A. P. ROOSE

HET KARAKTER VAN JEAN-JACQUES ROUSSEAU

UNIVERSITY
FEB
16
OF

HET KARAKTER VAN JEAN-JACQUES ROUSSEAU

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE NEDERLANDSCHE LETTEREN AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS DR A. W. NIEUWENHUIS, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, VOOR DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP MAANDAG 22 SEPTEMBER 1919, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR, DOOR

ADRIANA PETRONELLA ROOSE, GEBOREN TE WOUDSEND.

BIJ J. B. WOLTERS' U. M. — GRONINGEN, DEN HAAG, 1919

AAN DE NAGEDACHTENIS
VAN MIJN OUDERS.

STELLINGEN.

I.

Op de beteekenis van ROUSSEAU'S bekeering te Chambéry is niet voldoende de aandacht gevestigd.

II.

ROUSSEAU is niet door D'HOLBACH bezield tot de schepping van den edelen atheïst WOLMAR.

(Verg. Mej. Dr. H. C. M. GHYSEN: *Betje Wolff, in verband met het geestelijk leven van haar tijd.* p. 154.)

III.

Ten onrechte wraakt GERARD VAN ECKEREN *Het Spiegeltje* van INA BOUDIER—BAKKER, omdat het hetzelfde motief behandelt als *Voor de Poort* van Top Naeff.

(Zie *Den Gulden Winckel:* Jan. 1918).

IV.

De moderne democratische idee is niet van revolutionnairen oorsprong, maar vrucht van de Hervorming.

V.

De inval van GUSTAAF ADOLF in Duitschland was een defensieve daad.

VI.

Het is niet wenschelijk bij de bespreking van de factoren der Hervorming sterken nadruk te leggen op de oeconomische oorzaken.

VII.

De voorstelling van A. VON RUVILLE, als zou de hertog VAN BRUNSWIJK door aanbeveling van het Oostenrijksche hof zijn positie in Holland verkregen hebben, is niet in overeenstemming met de heerschende opvatting. (VON RUVILLE: *Die Auflösung des preussisch-englischen Bündnisses* p. 13.)

VIII.

Ten onrechte noemt SCHOTEL WILLEM, graaf VAN BENTINCK den curator van de Leidsche Universiteit, den boezemvriend van WILLEM III.

(SCHOTEL: *Academie van Leiden*, p. 210).

IX.

De titel van JAN VAN RUUSBROEC'S geschrift: *Die chierheit der gheesteliker brulocht* is in de uitgave van de Wereldbibliotheek niet goed vertaald.

X.

In *Rechtskundige Significa* van Mr. J. I. DE HAAN worden *klant* en *cliënt* ten onrechte als stamverwante woorden beschouwd.

Rechtskundige Significa, p. 17.

XI.

Het is niet gewenscht dat zij, die gewoonlijk met normale kinderen hebben om te gaan, zich veel bezig houden met de psychologie van het psycho-pathologische kind.

XII.

Wijziging der vacantietijden bij het middelbaar en voorbereidend-hooger onderwijs is gewenscht.

Het beëindigen van dit proefschrift biedt mij een aangename gelegenheid een woord van dank te richten tot allen, die tot mijn wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen, zoowel op de Lagere school en het Gymnasium als aan de Universiteit. In het bijzonder geldt die dank den Hoogleeraren van de faculteit der Nederlandsche Letteren te Leiden, wier colleges ik in mijn studietijd heb mogen volgen, den Professoren BLOK, KALFF en UHLENBECK, alsook DR. VAN AALST, oud-rector van het Gymnasium te Den Haag. Met groote erkentelijkheid gedenk ik wijlen Prof. VERDAM, Prof. SPEYER en Prof. P. L. MULLER.

Dat mijn geëerde leermeester, Prof. BUSSEMAKER, wien ik in het bijzonder verplicht ben voor de vriendelijkheid, waarmede hij zijn tijd en belangstelling voor mij gegeven heeft, de leiding van deze studie niet meer op zich heeft kunnen nemen, stemt mij weemoedig; met groote dankbaarheid blijf ik hem gedenken. Mijn erkentelijkheid voor de wijze, waarop Gij, Hooggeachte Professor CASIMIR zijn plaats hebt willen vervullen is daarom niet minder groot en ik dank U hartelijk voor hetgeen Gij mij in studie en vriendschap gegeven hebt. Dat U, Hooggeachte Professor HUIZINGA toegestemd hebt als mijn promotor op te treden in de plaats van Prof. CASIMIR, wien als bijzonder hoogleeraar dit door de wet niet veroorloofd wordt, stel ik op hoogen prijs, evenals de wijze, waarop Gij mij hierin tegemoet gekomen zijt.

Gaarne spreek ik hier mijn oprechten dank uit aan hen, die door de onbekrompen wijze, waarop zij hun boeken te mijner beschikking gesteld hebben, mij deze studie hebben vergemakkelijkt, en aan de schrijvers, van wier gegevens ik voor mijn werk gebruik heb mogen maken.

Mijn hartelijken dank ook aan de autoriteiten van het Zwolsche Gymnasium voor de bereidheid, waarmee men mij een jaar verlof heeft toegestaan om mijn studie te voltooien.

INHOUD.

INLEIDING.

HOOFDSTUK II. DE INVLOED VAN HET LEVEN OP ZIJN TEMPERAMENT.

HOOFDSTUK III. DE INVLOED VAN ZIJN WIL OP ZIJN KARAKTER.

VOLLEDIGE TITELS EN UITGAVEN DER AANGEHAALDE WERKEN.

G. Aschaffenburg: Das Verbrechen und seine Bekämpfung. Heidelberg 1916.

Emile Faguet: Études littéraires du 18e siècle. H. Lecène et H. Oudin. Paris 1890.

Fr. W. Foerster: Opvoeding en Zelfopvoeding. J. Ploegsma. Zeist 1917.

Alfred Fouillée: Tempérament et Caractère. Felix Alcan. Paris 1895.

H. T. de Graaf: Temperament en Karakter. P. Noordhoff. Groningen 1914.

Otto Gross: Die cerebrale Sekundärfunction. F. C. W. Vogel. Leipzig 1902.

G. Stanley Hall: Adolescence, its Psychology. Sidney Appleton. London 1905.

G. Heymans: Classificatie der Karakters.

G. Heymans: Psychologie der Vrouwen. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur. Amsterdam 1911.

G. Heymans: Einführung in die Ethik. Joh. Ambr. Barth. Leipzig 1914.

Harald Höffding: Rousseau und seine Philosophie. Frommans Verlag. Stuttgart 1902.

H. Roland Holst: Jean-Jacques Rousseau. Wereldbibliotheek.

W. James: The Varieties of religious Experience. Longmans, Green and Co. London 1908.

Gustave Lanson: Histoire de la Littérature française. Hachette et cie Paris 1912.

P. Maurice Masson: La Religion de J. J. Rousseau. Hachette et cie Paris 1916.

P. J. Möbius: J. J. Rousseau. Joh. Ambr. Barth. Leipzig 1903.

P. M. Noïkow: Das Aktivitätsprincip in der Pädagogik J. J. Rousseaus. O. Schmidt. Leipzig 1898.
L. Nyström—Hamilton: Ellen Key. E. Haberland. Leipzig 1904.
Fr. Paulhan: La Fonction de la Mémoire. Felix Alcan. Paris 1904.
Jules Payot: De Opvoeding van den Wil. J. Ploegsma. Zwolle 1912.
Imm. Kant: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. J. Fr. Hartknoch. Riga 1797.
P. Oosterlee: Karaktervorming. G. J. A. Ruys. Utrecht 1919.
J. J. Rousseau: Emile. Garnier Frères. Paris.
J. J. Rousseau: Confessions. Ernest Flammarion. Paris.
J. J. Rousseau: La Nouvelle Héloïse. Ernest Flammarion. Paris.
J. J. Rousseau: Rousseau juge de Jean-Jacques. Dialogues. Genève 1782.
J. J. Rousseau: Lettres écrites de la Montagne M. M. Rey. Amsterdam 1764.
J. J. Rousseau: Les Rêveries du Promeneur Solitaire. Bibliotheca Romanica. Strasbourg.
J. J. Rousseau: Lettres originales. Charles Pougens. Paris 1798.
J. J. Rousseau: Lettres inédites. Corr. avec Madame Boy de la Tour. Calmann Lévy Paris 1892.
J. J. Rousseau: Correspondance originale et inédite de J. J. Rousseau avec Mme Latour de Franqueville et M. du Peyrou. Giguet et Michaud. Paris 1803.
J. J. Rousseau: Nouvelles Lettres. D. J. Changuion et Barthelemy Vlam. Amsterdam 1790.
Paul Sakmann. J. J. Rousseau. Renthen und Reichard. Berlin 1913.
Paul Sakmann: Das Rousseauproblem und seine neuesten Lösungen. In Herrigs Archiv 1913. Nieuwe serie. Deel 30.
P. D. Chantepie de la Saussaye: Christelijk Leven. De Erven F. Bohn. Haarlem 1910.
W. Windelband: Geschichte der neueren Philosophie. Breitkopf und Härtel. Leipzig 1904.

INLEIDING.

Jean-Jacques Rousseau is een merkwaardige persoonlijkheid, een man, die aantrekt en zich vrienden weet te vormen, die niet rusten, voor ze zijn beeld gezuiverd hebben van de vlekken, waarmee hij zelf het bezoedeld heeft; tegelijk iemand die afstoot, zoo, dat zijn vijanden zich niet tevreden stellen met het ontdekken van zijn wonde plekken, maar er plezier in hebben hem tot een voorwerp van hun spot te maken [1]). Sinds zijn dood hebben mannen en vrouwen uit alle landen zich met hem beziggehouden en op menig levensterrein wordt hij geëerd als autoriteit, of als geducht tegenstander bestreden. En nog steeds doet men nieuwe pogingen hem beter te leeren kennen, zijn bedoelingen, die zoo vaak in paradoxen verscholen liggen, te doorgronden, zijn persoon en zijn werk wederkeerig door elkaar te verklaren en te begrijpen.

Ook dit proefschrift wil een bijdrage hiertoe leveren. Er is moed noodig voor een beginnende in de wetenschap een onderwerp, dat door bekwame mannen met aarzeling soms werd behandeld, te durven aanvatten; het is overmoed, heb ik zelf vaak gedacht. En toch, er gaat een bekoring uit van de werken, al stoot de persoon van den schrijver soms af; er is nog leven en actualiteit in zijn denkbeelden, al is er veel in, dat op een dwaalspoor gebracht

[1]) Vooral in zijn eigen tijd en kort daarna heeft hij veel en scherpen tegenstand ondervonden, zooals o.a. blijkt uit verschillende *Emile*-bestrijdingen, maar aan den anderen kant vonden zijn denkbeelden toen ook buitengewone waardeering en navolging, getuige de philanthropijnsche richting in de opvoedkunde en de revolutiemannen op staatkundig gebied, die zijn woorden letterlijk in toepassing wilden brengen, wat Rousseau zelf het eerst zou hebben afgekeurd. In onzen tijd is er over 't geheel meer toenadering van de meeningen van voor- en tegenstanders tot elkaar. Ook zij, die hem vreezen en bestrijden, erkennen het goede in zijn theorieën, en zijn vereerders zien ook wel schaduwzijden van zijn persoon en werk.

heeft; er zijn nog menschen [1]), die hem een groot deel van hun leven wijden, en meenen door de gedachten van den onpractischen philosoof beter geschikt te worden voor het leven der werkelijkheid. Bovendien, hoeveel er over hem geschreven is, er zijn nog zijden van zijn persoon, die men niet, of niet op de meest doeltreffende wijze benaderd heeft, en ik meen, dat de nieuwe richting der psychologie wel kans heeft nog eenig licht te geven over zijn zoo gecompliceerde persoonlijkheid.

Daarom wil ik trachten zijn karakter van uit dit gezichtspunt te ontleden; ik weet dat hier vele gevaren zijn: ontleden doet men alleen een lijk, of men maakt het levende dood; en ik wil juist Rousseau's levende persoonlijkheid doen zien, welke in zijn werken nog waarde heeft, ook voor den tegenwoordigen tijd. Door een dieper psychologisch inzicht in zijn karakter zullen we ook zijn werken beter leeren begrijpen; we zullen onderscheiden wat daarin uitvloeisel is van het pathologische in zijn psyche, wat vrucht is van het beste en diepste in hem.

We kunnen van Rousseau meer weten, dan van menig ander schrijver, door de stof, die hij zelf in zijn *Confessions* heeft nagelaten. Hij heeft zichzelf daarin volkomen eerlijk geteekend, zijn deugden noch zijn gebreken verzwegen, en toch heeft juist zijn eigen levensbeschrijving velen in verwarring gebracht omtrent het beeld, dat men zich van hem moet vormen. Wel kunnen we aannemen, dat hij de waarheid spreekt, als hij zegt: „je me suis montré, tel que je fus" [2]), maar daaraan kunnen we alleen de beteekenis geven: zooals hij zelf overtuigd was te zijn; en voordat we waarde kunnen hechten aan zijn uitspraken, moeten we dus eerst weten in hoeverre degeen, die de mededeelingen doet, betrouwbaar is. Het is een moeilijk geval: om de *Confessions* op de rechte waarde te schatten, moeten we Rousseau kennen, en voor de kennis van Rousseau hebben we gebruik te maken van de gegevens in zijn *Bekentenissen*.

---

[1]) P. Maurice Masson: La religion de J. J. R., voorrede. [2]) Conf. I p. 1.

Doch we hebben nog andere bronnen, waardoor we meer van hem kunnen te weten komen, dan van de meeste auteurs, n.l. de vele brieven die van hem bewaard zijn gebleven en niet minder ook zijn werken. Rousseau is zoo subjectief, dat hij overal zichzelf geeft, de personen, die hij teekent, hebben zijn trekken, ze denken, voelen, handelen als hij. Maar kan dit aan den eenen kant opheldering geven, elders zullen we er toch door in de war worden gebracht, want hij is ook romanticus, en doet zichzelf in zijn romanhelden dingen zeggen en doen, die hij wel gewenscht zou hebben te doen, maar waarin hij door verschillende oorzaken in het werkelijke leven belemmerd is.

Bij de bespreking van de methoden van onderzoek voor de speciale psychologie zegt Prof. Heymans [1]): „de deductie geeft inzicht, maar geen zekerheid, de methodisch gevoerde inductie zekerheid, maar geen inzicht. Beide moeten samenwerken, elkaar aanvullen." Deze aanwijzing zullen we moeten volgen om te komen tot een juist beeld van Rousseau en om den samenhang tusschen zijn karakter en zijn werken te kunnen aantoonen.

Daar de oude klassenindeeling der temperamenten de nieuwere psychologie niet meer bevredigde hebben verschillende onderzoekers, getracht een nieuwe indeeling tot stand te brengen [2]). In ons land is dit geschied door Prof. Heymans, die, eerst bij wijze van proef, een nieuwe indeeling heeft voorgesteld op grond van verschillende factoren, welke, naar hij meende opgemerkt te hebben, bij ieder individu te onderkennen waren. Hierdoor bleek althans een zeer geschikte werkhypothese te zijn opgeleverd, waarvan men op verschillend gebied gebruik kon maken, zooals bleek uit meerdere dissertaties en artikelen, welke van deze indeeling uitgingen [3]). Volgens dit inzicht zijn de drie factoren, waarmee vooral rekening

---

[1]) G. Heymans: Psychologie der Vrouwen p. 31.

[2]) Zie W. Stern: Differentielle Psychologie, Leipzig, 1911. Aanhangsel I p. 481.

[3]) Zie o.a. dissertaties D. v. Hoorn, Bijdrage tot de psychologie van den Veldheer. Groningen 1910; T. J. Hugo: Karaktertiepes van kinders en hulle behandeling; en H. T. de Graaf: Temperament en Karakter.

is gehouden bij de samenstelling van de schemata: de emotionaliteit, in den zin van: mate van vatbaarheid voor aandoeningen; de activiteit, waaronder verstaan wordt: het gemakkelijker of moeilijker komen tot een handeling; en de secundaire functie, waardoor wordt uitgedrukt: de mate van nawerking, die een vroegere voorstelling of aandoening, ook wanneer hare aanwezigheid in het bewustzijn niet meer is te constateeren, toch nog in het bewustzijn uitoefent [1]). Aan de hand van deze gegevens wil ik het leven van Rousseau nagaan, waardoor ongetwijfeld de aandacht zal gevestigd worden op zijden van zijn persoonlijkheid, die tot nog toe niet, of verkeerd, begrepen werden; maar hierbij moet ik er op wijzen, dat andere factoren dan die van het temperament den doorslag geven bij de vorming van de persoonlijkheid.

Op deze verschillende factoren berust de indeeling van mijn werk in hoofdstukken:

I Het temperament van Rousseau.
II De invloed van het leven op zijn temperament.
III De invloed van zijn wil op zijn karakter.

---

[1]) G. Heymans: Classificatie der Karakters p. 10.

HOOFDSTUK I.

Het Temperament van J.-J. Rousseau.

Bewuste en onbewuste geestesinhoud.

De onderzoekingen der laatste jaren op het gebied van het geestesleven in het algemeen hebben aangetoond, dat men bij elk mensch, naast den hem bewusten geestesinhoud, een hem onbewusten geestesinhoud moet aannemen, welke beide in nauwe betrekking tot elkaar staan, zoodat deelen van den onbewusten geestesinhoud ten allen tijde hem bewust kunnen worden, en, ook zonder dat, invloed kunnen doen gelden op het bewuste geestesleven. We hebben dus rekening te houden met deze onbewuste geestesinhouden en daarom is van belang de vraag, waarvan het afhangt, dat bij verschillende personen, of bij een bepaald persoon op verschillende tijden, een grooter of een kleiner deel van den geestesinhoud in het bewustzijn treedt, d. i. de vraag naar den omvang van het bewustzijn. Een andere vraag is: waarvan hangt het af, of het onbewust blijvende deel van den geestesinhoud een grootere of een geringere werkzaamheid uitoefent, dus de vraag naar de sterkte der secundaire functie. [1])

Betreffende den omvang van het bewustzijn weten we, dat, naarmate de aandacht sterker is gevestigd op een bepaald onderwerp, de daarnaast en verderaf gelegen onderwerpen minder in het bewustzijn zullen komen, terwijl men met verzwakte aandacht veel onderwerpen tegelijk in het bewustzijn kan opnemen, m. a. w. dat bewustzijnsgraad en bewustzijnsomvang omgekeerd evenredig zijn. Bij die personen, die een hoogen bewustzijnsgraad en geringen

[1]) Bij deze uiteenzetting heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van Heymans: Psychologie der Vrouwen, p. 43 en volgende.

bewustzijnsomvang hebben, spreekt men van vernauwd bewustzijn, bij degenen, die een grooten bewustzijnsomvang en lagen bewustzijnsgraad toonen, van verruimd bewustzijn. De eersten worden geheel door iets in beslag genomen, bij de anderen treft men een meer gelijke verdeeling der belangstelling over verschillende zaken aan.

Nu is het bekend, dat de omvang van het bewustzijn zich afhankelijk toont van den gemoedstoestand: sterke aandoeningen zijn zeer geschikt om het bewustzijn tijdelijk te vernauwen, en ook zwakkere aandoeningen verhoogen den bewustzijnsgraad, zoodat men ook hierbij, zij 't in mindere mate, van bewustzijnsvernauwing kan spreken. Emotioneele naturen zullen zich dus over 't geheel onderscheiden door een doorloopend hoogeren bewustzijnsgraad en derhalve zal er bij hen veel sprake zijn van vernauwd bewustzijn.

De vraag naar de sterkte der secundaire functie [1]), d. i. de werkzaamheid, welke psychische inhouden nog blijven uitoefenen, nadat ze uit het bewustzijn verdwenen zijn, zullen we t. a. p. uitvoeriger bespreken[2]). Hier wil ik er alleen op wijzen, dat geheele afwezigheid der secundaire functie onmogelijk is, al kan zij natuurlijk in mindere of meerdere sterkte worden aangetroffen. Bij ieder mensch werken de vroegere bewustzijnsinhouden na op de latere, door het verleden wordt invloed uitgeoefend op het tegenwoordig denken, voelen en willen. Hierdoor kan een zekere lijn en eenheid in het leven komen, maar een te sterk eenzijdig ontwikkelde secundaire functie kan, zooals we later zullen zien, ook groote nadeelen met zich brengen.

Evenals we bij ieder individu kunnen aannemen een bewust en onbewust geestesleven, een zekeren omvang en graad van het bewustzijn en een zekere sterkte van de doorwerking der onbewuste geestesinhouden, waarbij evenwel groote verschillen voorkomen bij de verschillende personen en zelfs bij een bepaalden

---

1) Zoo genoemd door Otto Gross in zijn: Die cerebrale Sekundärfunction, Leipzig 1903.

2) Zie beneden p. 22.

persoon op verschillende tijden, zoo kunnen we ook bij ieder mensch vaststellen een zekere geneigdheid of geschiktheid voor aandoeningen, die echter zoowel quantitatief als qualitatief zeer verschillend kunnen zijn. Degenen die in sterke mate gevoelig zijn voor aandoeningen noemt men in het bijzonder *emotioneel.*

Emotionaliteit. Reeds bij een oppervlakkige lezing van Rousseau's werken, in het bijzonder van zijn *Bekentenissen*, bemerken we, dat we met iemand te doen hebben die in hooge mate gevoelig is voor gemoedsaandoeningen. Hierin kunnen we een uitgangspunt zoeken, en de psychologie kan ons nu een heel eind verder helpen. Zij heeft de emotionaliteit in haar uitingen en gevolgen bestudeerd, en van haar gegevens gebruik makende, zullen we vele verschijnselen, die ons anders in verwarring zouden brengen, kunnen verklaren.

Wanneer we Heymans' *Psychologie der Vrouwen* lezen, treft ons telkens een opmerking, die we ook op Rousseau zouden kunnen toepassen. En geen wonder. Zijn de geleerden het algemeen eens over de uitspraak, dat de vrouw emotioneel is, ook van Jean-Jacques wordt hetzelfde getuigd; en al moge deze eigenschap in het algemeen bij de vrouw in hooger graad voorkomen dan bij den man, een zoo sterke emotionaliteit als die van Rousseau is zeker wel te vergelijken met die van de gemiddelde vrouw en haar invloed zal zich dus in vele opzichten op gelijke wijze doen gevoelen, al wordt ze ook meermalen door andere eigenschappen en motieven gewijzigd.

Zijn voor den gemiddelden man zijn aandoeningen voorbijgaande afwijkingen van een normale, slechts weinig van het indifferentiepunt verwijderden gemoedstoestand en vormen zij voor de vrouw de natuurlijke sfeer, waarin zij zich thuisvoelt [1]), dan ziet men dadelijk bij welke groep men Rousseau heeft te voegen. Bijna alle uitingen der emotionaliteit, genegenheid, vreugde of smart, drift en bewondering, zijn bij hem sterker dan bij den gemiddelden

[1]) Heymans op. cit. p. 80.

individu. Hij ondervindt alles, wat hij beleeft in veel sterkere mate dan een niet-emotioneele, hij geniet meer van het goede, maar het leed doet hem ook dubbel pijn. Hij heeft vooral de nadeelige zijde gevoeld van deze gave, die zijn ouders hem hebben nagelaten [1]) en die hij de bron van al zijn ongelukken noemt. Wel behoeven we niet aan te nemen dat alle tranen die hij stort uitingen zijn van smart, want nu eens zijn het tranen van teederheid en vreugde [2]) dan weer geeft hij zich over aan de zoetste melancholie en heeft er plezier in, zijn tranen in het water te zien vallen [3]), ook weent hij wel eens zonder er een bepaalde oorzaak voor te weten [4]), maar wanneer hij verklaart dat weinigen in hun leven zooveel tranen hebben vergoten als hij [5]), dan bedoelt hij ongetwijfeld, dat leed van hemzelf en van zijn vrienden daar meestal de aanleiding toe is geweest. Ongetwijfeld kunnen we deze uitingen van gevoeligheid voor een deel toeschrijven aan zijn tijd. We hebben bewijzen te over, dat het schreien van mannen in vroeger tijd veelvuldiger voorkwam dan tegenwoordig, maar grootendeels kunnen we al deze tranen toch wel stellen op rekening van zijn temperament.

De gevoelswaarde der voorstellingen.

Door zijn sterke emotionaliteit heeft Rousseau iets vrouwelijks. [6]) Wanneer Heymans zegt, dat bij de vrouw veel meer dan bij den doorsnee man de gevoelswaarde der voorstellingen, door de nawerking van vroeger met deze voorstellingen verbonden aandoeningen, beïnvloed wordt, dan kunnen we inplaats van „de vrouw" Rousseau stellen en het geheel blijft even waar. Bijna woordelijk bevestigt Rousseau dit in zijn *Confessions* waar hij, sprekend over een onrechtvaardige straf, die hij vijftig jaar tevoren heeft ondergaan, zegt: „ce premier sentiment de la violence et de l' injustice est resté si profondément gravé dans mon âme, que

---

[1]) Conf. I 8. [2]) Conf. V 227 ; IX 100. [3]) Conf. IV 154. [4]) Conf. VI 250 ; I 42. [5]) Conf. III 103.

[6]) Zie Rousseau's portret in de uitgave van de Wereld-Bibliotheek door H. Roland Holst.

toutes les idées qui s'y rapportent me rendent ma première émotion"[1]) Ook een andere strafoefening heeft, naar zijn zeggen, gevolgen van groote beteekenis voor hem gehad.[2])

Waren de genoemde gevallen zeer belangrijk voor zijn persoonlijk leven, door andere is zijn politieke of sociale denkwijze beïnvloed. Ik denk hierbij aan het verhaal van zijn bezoek, tijdens een tocht te voet van Parijs naar Lyon, bij een boer, die hem eerst, vreezende dat hij een spion van de belasting was, grof brood en afgeroomde melk voorzette, hoewel later bleek, dat hij hem gaarne wat beters gunde. „Il me fit entendre, qu'il cachait son vin à cause des aides, qu'il cachait son pain à cause de la taille et qu'il serait un homme perdu, si l'on pouvait se douter, qu'il ne mourût pas de faim". Dit alles maakte een onuitwischbaren indruk op hem. „Ce fut là le germe de cette haine inextinguible, qui se développa depuis dans mon coeur contre les vexations qu' éprouve le malheureux peuple, et contre ses oppresseurs".[3])

Ten slotte nog het volgende. Tijdens de burgertwisten in Genève in 1737 zag hij een vader en zoon gewapend hetzelfde huis verlaten, om een paar uur later tegenover elkaar te staan. „Ce spectacle affreux me fit une impression si vive, que je jurai de ne tremper jamais dans aucune guerre civile"[4]) en hij heeft woord gehouden, toen zijn eigenbelang er mee gemoeid was.[5]) Want tijdens een twist van regeering en burgerij van Genève heeft hij een verzoek van vrienden om zich aan het hoofd van het verzet te plaatsen afgewezen, en zich van inmenging in de zaken onthouden, al meende hij wel reden te hebben zich tegenover de regeering te mogen stellen en al was hij ook van oordeel, dat zijn invloed van gewicht zou kunnen zijn.

„Is de nawerking der aandoeningen sterk", zegt Heymans, „dan kunnen enkele, het gemoedsleven in de diepte rakende ondervindingen oorzaak zijn, dat latere ervaringen dien overeenkomstig

---

[1]) Conf. I 20. [2]) Conf. I 15. [3]) Conf. IV 165. [4]) Conf. V 218. [5]) Conf. XII 291.

eenzijdig worden opgenomen". Rousseau heeft het zelf ook gevoeld. Sprekend over het ondergane onrecht, zegt hij: „ce sentiment, relatif à moi dans son origine a pris une telle consistence en lui même et c'est tellement détaché de tout intérêt personel, que mon coeur 's enflamme au spectacle ou au récit de toute action injuste, quel qu'en soit l' objet et en quelque lieu qu'elle se commette, comme si l' effet en retombait sur moi ....; le souvenir profond de la première injustice que j' ai soufferte y fut trop longtemps et trop fortement lié pour ne l'avoir pas beaucoup renforcé". [1])

Het geheugen van het gevoel.

In nauw verband met het voorgaande schijnt mij ook het geheugen van het gevoel, dat bij Rousseau sterk ontwikkeld is, zoodat hij na jaren de gevoelens, die hij ondergaan heeft, weer geheel navoelt bij de gedachte aan het ondervondene. Dit verschijnsel komt bij vrouwen zeker meer voor dan bij mannen: het een kleur voelen opkomen bij de herinnering aan iets waarover men zich geschaamd heeft, ook al is men alleen; een traan in het oog krijgen bij de gedachte aan een grievend woord, ook al is dat reeds lang weer goedgemaakt. Rousseau vertrouwt meer op het geheugen van zijn gevoel, dan op dat van zijn verstand. „Je n' ai qu'un guide fidèle sur lequel je puisse compter, c'est la chaîne des sentiments qui ont marqué la succession de mon être" [2]) En verder „Je puis faire des omissions dans les faits, des transpositions, des erreurs des dates, mais je ne puis me tromper sur ce que j' ai senti, ni sur ce que mes sentiments m'ont fait faire". Wanneer hij een gelukkig tijdperk in Annécy herdenkt, zegt hij: „en les mémorant, j'en suis affecté comme si j'y étais encore" [3]) En van een anderen gelukkigen tijd heet het: „ces retours si vifs et si vrais dans l' époque dont je parle me font souvent vivre heureux malgré mes malheurs". [4])

Het geheugen.

Over zijn gewone geheugen is hij niet zoo goed te spreken, of liever hij meent dat het zijne eenigszins ongewoon is. Soms hoort of ziet hij niets van wat om hem heen

---

[1]) Conf. I 20. [2]) Conf. VII 277. [3]) Conf. III 123. [4]) Conf. VI 229.

gezegd wordt of gebeurt, „mais ensuite tout cela me revient, je me rappelle le lieu, le temps, le ton, le regard, le geste, la circonstance, rien ne m'échappe" [1]). Ook kan hij met geen mogelijkheid iets onthouden, waar hij geen belangstelling voor heeft, welke moeite hij er zich ook voor geeft. De Latijnsche grammatica heeft hij nooit kunnen leeren, hoewel hij het met opzet wilde beproeven om zijn geheugen te sterken [2]), zelfs verzen kon hij niet onthouden, hoe vaak hij er zijn best voor deed [3]). Vooral bevreemdde het hem, dat het leeren van de muziek hem zooveel inspanning kostte, een kunst waarvoor hij zich geboren achtte; maar hoewel hij meerdere stukken gecomponeerd heeft, en soms met succes [4]), heeft hij heel veel moeite gehad met de theorie en het is hem nooit gemakkelijk gevallen een stuk à vue te lezen. Daartegenover heeft hij, naar zijn zeggen, van de wiskunde, die hij te Chambéry geleerd heeft, een groot deel zijn leven lang onthouden [5]). Bij het schrijven van zijn werken was zijn slechte geheugen hem een groote last. Aan een tafel gezeten met het papier voor zich kon hij zijn gedachten niet ordenen; maar alleen wandelend, of te bed liggend, schreef hij het op in zijn hoofd en moest het daar vasthouden, tot hij gelegenheid had het neer te schrijven [6]). Op de wandeling had hij gewoonlijk een aanteekenboekje bij zich, maar wanneer hij 's nachts iets bedacht had, was hij het 's morgens weer vergeten. Zijn eerste *Discours* heeft hij van uit bed gedicteerd aan M[me.] Le Vasseur, die een tijdlang 's morgens vroeg bij hem kwam om zijn huishouden te verzorgen [7]).

Zien we nu nog even wat Heymans zegt over het geheugen van de vrouw, dan treft ons weer de groote overeenkomst. Hij wijst er op, dat het vrouwelijk herinneringsvermogen een sterk eclectisch karakter draagt; dat vrouwen eenvoudige, honderdmaal gehoorde dingen niet kunnen onthouden, omdat ze er geen

---

[1]) Conf. III 115. [2]) Conf. VI 242. [3]) VII 287.
[4]) „Le Devin du Village" maakte grooten opgang.
[5]) V 181. [6]) III 115. [7]) VIII 4.

belang in stellen. Hierbij haalt hij als voorbeeld aan Ellen Key, die volgens het getuigenis van haar levensbeschrijfster niet in staat was grammatica te leeren [1]. „Sie behauptet" zegt deze vriendin, „dasz ihr Gehirn mit gesundem Selbsterhaltungsinstinkt alles vergasz, was sie nicht liebte" [2], wat dus geheel overeenkomt met hetgeen Rousseau van zich zelf getuigt in de tweede *Dialoog* „Rien d'indifférent pour lui ne peut rester dans sa mémoire" [3]. Heymans verklaart dit weer als een gevolg van de emotionaliteit, waardoor de waarnemingen en voorstellingen die het gevoelsleven raken, zoozeer de psychische energie in beslag nemen en een zoo verhoogden bewustzijngraad bereiken, dat er voor andere bewustzijnsinhouden, die geen gevoelswaarde hebben, geen voldoende aandacht meer overblijft.

Waarde der Confessions.

Met dat geheugen moeten we ook rekening houden bij de beoordeeling van de betrouwbaarheid zijner *Bekentenissen.* We willen hem gelooven, waar hij zegt, zichzelf zooveel mogelijk naar waarheid geteekend te hebben, maar wij mogen niet vergeten, dat hij grootendeels uit zijn geheugen schreef, het eerste deel zelfs volgens zijn zeggen: „absolument de mémoire, sans matériaux [4], en later voegt hij er zelfs bij: „ma première partie a été toute écrite de mémoire; j'y ai du faire beaucoup d'erreurs" [5]. En hij vreest, dat hij er in het tweede deel nog meer zal maken, daar hij als een troost in het leven heeft meegekregen dat het ongeluk hem niet zoo bijblijft, als het geluk dat hij ondervonden heeft [6]. Hij is evenwel overtuigd, dat die tekortkomingen meer zullen bestaan in een niet alles zeggen, of een verzwijgen van waarheden, dan in het te veel zeggen of invoegen van leugens [7]. Woordelijk hiermede in tegenspraak is wat hij zegt in de *Rêveries* [8], wanneer hij voor zich zelf tracht uit te maken of hij wel het recht heeft gehad zich tot devies te kiezen

---

1) Heymans op. cit. p. 99.

2) L. Nystrom—Hamilton: Ellen Key, Ein Lebensbild p. 19.

3) Dialoog II 312. 4) III 131. 5) VII 276. 6) VII 277 en XI 265. 7) IV 177. 8) Rêveries IV 74.

het: „Vero impendere vitam". Hij spreekt daarbij ook uitvoerig over zijn waarheidsliefde bij het schrijven der *Confessions* en verklaart dan: „j'ai porté dans cette écrit la bonne foi, la véracité, la franchise aussi loin, plus loin même, au moins je le crois, que ne fit jamais aucun autre homme; sentant que le bien surpassait le mal, j'avais mon intérêt à tout dire, et j'ai tout dit". Maar dan volgt dadelijk daarop: „Je n' ai jamais dit moins, j'ai dit plus quelque fois, non dans les faits, mais dans les circonstances, et cette espèce de mensonge fut plûtot l'effet du délire de l'imagination, qu 'un acte de volonté"; maar eigenlijk zijn 't ook weer geen leugens, want, wat hij zich niet meer herinnerde, heeft hij altijd zoo ingevuld, als het had moeten gebeurd zijn, nooit heeft hij het tegenovergestelde gezegd, van wat de herinnering hem bood. In elk geval heeft hij zich eerder te slecht dan te goed voorgesteld en misschien in dien zin gelogen, dat hij zichzelf te streng beoordeeld heeft. En dan geeft hij als bewijs nog een paar staaltjes van zijn vergevingsgezindheid en karaktervastheid in zijn kinderjaren, die toevallig weer in tegenspraak zijn met iets, dat hij in het begin van de *Confessions* verteld heeft, dat men hem nl. nooit een enkele maal alleen heeft laten spelen met andere kinderen [1]). En toch, als hij meent de „bonne foi, véracité" en „franchise" in dit boek niet te kort gedaan te hebben heeft hij gelijk, hij is openhartig en te goeder trouw, maar de werkelijkheid geeft hij niet overal. Lanson heeft het kort en juist uitgedrukt door de woorden [2]): „On l'y surprend à chaque page en flagrant délit de mensonge, je dis de mensonge et non pas d'erreur; et le livre à tout prendre, est d'une brûlante sincérité. C'est que cette sincérité ne tient pas aux faits, elle est dans l'émotion même qui les altère ou les suppose".

Nog moeilijker wordt de beoordeeling door een andere factor, waarmede we rekening hebben te houden, en waar Möbius [3]) op wijst. Deze Rousseau-kenner is volkomen overtuigd van diens

---

[1]) Conf. I 10.

[2]) G. Lanson Hist. d. l. litt. franç. p. 801.

[3]) P. J. Möbius J.-J. R. p. 15 en 180.

oprechtheid en verklaart, dat de vergelijking met brieven en oorkonden bewezen heeft, dat het onware tot geheugenfouten terug te brengen is; maar toch moeten we niet vergeten, dat zijn *Confessions* geschreven zijn in den tijd, toen hij aan vervolgingswaan leed, en er zelfs in deze jaren een periode van waanzin vast te stellen is. We moeten dus voorzichtig zijn met iedere uiting die betrekking heeft op deze verhoudingen. Niettegenstaande dit alles ben ik van oordeel dat we dankbaar gebruik kunnen maken van het materiaal, dat Rousseau zelf ons over zijn persoon gegeven heeft, juist nu we weten voor welke gevaren we ons te hoeden hebben. En dan moet hierbij niet uit het oog verloren worden, dat we in de bedoeling waarmede Rousseau zijn *Bekentenissen* geschreven heeft, ook een waarborg hebben voor een getrouwe weergave van zichzelf. Hier en daar moge het beeld van zijn origineel afwijken, in den held van de *Confessions* kunnen we toch den schrijver van den *Emile* en de *Nouvelle Héloïse* duidelijk herkennen.

Veranderlijkheid. Het „semper mutabilis femina" blijkt ook al niet zoozeer de schuld van de vrouw als van de emotionaliteit, want zucht naar verandering en wisseling van sympathie komt volgens Heymans[1]) veel vaker voor bij den emotioneelen man, dan bij de niet-emotioneele vrouw. Wat de zucht naar verandering bij Rousseau betreft, ieder die zijn levensgeschiedenis kent, weet dat het voor hem niet bij twaalf ambachten gebleven is, en dat hij telkens, als men meende, dat hij nu eindelijk het hem passende beroep gevonden had, er weer genoeg van kreeg. Nu eens geeft hij een vaste betrekking bij het kadaster op, om muziekleeraar te worden, „presque l'unique fois qu'en n' écoutant que mes penchants je n' ai pas vu tromper mon attente".[2]) In 't eerst is hij verrukt over de aardige meisjes, die hij mag lesgeven en over de ontvangst die hem overal bereid wordt, maar 't duurt niet lang of, „malgré ma passion pour la musique, je commençais à sentir la gêne de mes leçons"[3]). Een ander maal gaat hij met een kameraad op avontuur uit, niettegen-

---

[1]) Heymans op. cit. p. 66. [2]) Conf. V 191. [3]) Conf. V 203.

staande de groote welwillendheid van graaf de Gouvon hem goede vooruitzichten belooft.[1]) Hij kent zichzelf ook wel op dit punt en spreekt over zijn „humeur un peu volage, un désir d' aller et venir" wat hem belet, zich geheel aan iets te geven.[2])

Ook uit zijn genegenheden blijkt zijn emotionaliteit; gewoonlijk komt zijn hart de menschen met warmte tegemoet. Zijn bewondering voor Claude Anet[3]), te merkwaardiger door de zonderlinge verhouding der beide mannen, zijn vriendschap voor Diderot, met wien hij de gevangenschap wel had willen deelen[4]), zijn opgaan in Grimm[5]), gedurende den eersten tijd van hun kennismaking en zijn zorg voor hem tijdens diens ziekte, doen hem kennen als iemand die gaarne vriendschap gaf. „Ik ben geboren voor de vriendschap", zoo klaagt hij later, „hoe komt het toch, dat ik nooit een echten vriend heb gevonden; mijn hart is geheel vervuld van liefde, waarom is de ware liefde mij niet ten deel gevallen?"[6]) Was hij werkelijk zoo geschikt voor liefde en vriendschap als hij zelf meende? Zeker, hij heeft velen liefgehad en telkens, wanneer hij zijn hart gegeven had aan man of vrouw ging hij op in het voorwerp van zijn genegenheid, zoodat hij al het andere om zich heen vergat. „J'ai des passions très ardentes" zegt hij van zich zelf, „et tandis qu' elles m'agitent, rien n' égale mon impétuosité: je ne connais plus ni ménagement, ni respect, ni crainte, ni bienséance; hors le seul objet qui m' occupe, l' univers n' est plus rien pour moi".[7]) Hij heeft bij deze woorden niet in 't bijzonder het oog op gevoelens van liefde, meer van begeerte in algemeenen zin, maar ze zijn daarom niet minder op de eerste van toepassing. En hetzelfde is te zeggen van wat hij hierop laat volgen en wat de verklaring geeft van zijn klacht over zijn ongelukkig zijn in de liefde: „mais tout cela ne dure qu' un moment", een oogenblik, langer of korter, maar overal zien we den hartstocht langzamerhand afkoelen, plaatsmakend voor een nieuw onderwerp van genegen-

---

[1]) Conf. III 101. [2]) Conf. V 217. [3]) Conf. V 208. [4]) Conf. VII 348.
[5]) Conf. VIII 5, 25. [6]) Conf. IX 88. [7]) Conf. I 36.

heid en nalatende een gevoel van teleurstelling, soms ook van tegenzin. M[me]. de Warens, over wie hij met zoo groote hartelijkheid geschreven heeft, en die hem zoo lang dierbaar geweest is, hij heeft haar altijd in dankbare herinnering bewaard, maar met iets van medelijden zonder haar noodig te hebben voor zijn geluk; haar plaats kon reeds voor haar dood door een ander worden ingenomen.[1]) Diderot, bij wiens gevangenis hij gestorven zou zijn van wanhoop, als de hereeniging niet mogelijk was gemaakt [2]), bij wiens weerzien hij stikte van teederheid en vreugde [3]), hij is kort daarna wel wat op den achtergrond gekomen, daar Jean-Jacques zoo onafscheidelijk werd van Grimm, dat zelfs Thérèse hem minder zag. [4]) 'k Wil niet zeggen, dat de breuk met deze beide mannen voornamelijk aan Rousseau zelf is te wijten, maar dat zijn aard op den duur niet bij de hunne, in elk geval niet bij Grimm pastte, is zeker. Dat zijn veranderlijkheid in de vriendschap ook hun is opgevallen, we hebben er een bewijs voor uit een gesprek dat Rousseau meedeelt tusschen hem en Grimm, waarbij de laatste herhaaldelijk met nadruk verklaarde: „qu' on lui (Grimm) voyait toujours conserver les mêmes amis" [5]), een bedekte beschuldiging, die Rousseau eerst niet begrijpt en vervolgens beslist afwijst. Hij had van af zijn prille jeugd geen enkelen vriend verloren dan door den dood, verklaart hij. Het schijnt mij toe, dat Grimm, die zelf geen vriendschap had gegeven, maar alleen gebruik wist te maken van wat hem geboden werd, niet het recht had van Rousseau te verwachten, dat diens vuur altijd brandende zou blijven; aan den anderen kant had deze zelf zijn vrienden aanspraak gegeven op iets, dat hij hun later onthield. [6]) In elk geval heeft hij door de scheiding het meeste

---

[1]) Conf. VIII 49. [2]) Conf. VII 348. [3]) Conf. VIII 2. [4]) Conf. VIII 5.
[5]) Conf. IX 140. [6]) Het is een soortgelijk geval als Rousseau beschrijft in de Rêveries VI 95 en waarvan hij zegt: „celui qui . . . refuse au même la même grâce qu'il lui accorda ci-devant, frustre une espérance qu'il l'a autorisé à concevoir; il trompe et dément une attente qu'il a fait naître."

geleden, daar hij, zoowel liefde als vriendschap verliezende, alleen achterbleef. Vóór de finale breuk schreef Saint-Lambert, die naar het toenmalig begrip het meest recht had zich beleedigd te gevoelen: „Permettez-moi de vous le dire; vous êtes le plus fou de tous, mais vous êtes le moins coupable.[1]) Zeker was hij het meest ongelukkig.

Wanneer ik het heb over de veranderlijkheid van gevoelens in Rousseau's liefde en vriendschap, moet ik ook iets zeggen over wat men zijn zinnelijkheid noemt. Het zal een ieder die het leest tegen de borst stuiten of op zijn minst vervelen, te hooren hoe vaak hij zich verliefd voelt, ja, hij vertelt het als iets bijzonders, wanneer hij een vrouw ontmoet tegenover wie hem dit niet overkomt.[2]) Soms blijft het niet bij één, maar tracht hij een verklaring te geven van twee soorten van verliefdheid die hem gelijktijdig bezighouden .... als hij ongeveer twaalf jaar is.[3]) Over het abnormale op dit gebied in zijn jeugd is reeds door Möbius geschreven[4]), door Rousseau zelf was het ook als abnormaal gevoeld. Volgens hem heeft zijn fantasie hem langen tijd bewaard voor een diepen val op zedelijk gebied.[5])

Fantasie. Een bewijs hoe hij zijn fantasie kon laten werken hebben we in de *Nouvelle Héloïse*. Hiervan zegt hij zelf: „Tout le monde était persuadé, qu' on ne pouvait exprimer si vivement des sentiments qu' on n' aurait point éprouvés, ni peindre ainsi les transports de l'amour que d'après son propre coeur. En cela l'on avait raison, et il est certain que j'écrivis ce roman dans les plus brûlantes extases; mais on se trompait en pensant qu' il avait fallu des objets réels pour les produire: on était loin de concevoir à quel point je puis m' enflammer pour des êtres imaginaires.[6]) En toen hij dit werk schreef was hij bijna vijftig jaar oud.

„Emotionaliteit en fantasie", zegt Heymans[7]), „begunstigen

[1]) Masson op. cit. II 27.

[2]) Conf. IV 159. [3]) Conf. I 28. [4]) Dr. P. J. Möbius, J.-J. Rousseau p. 26, [5]) I 18. [6]) XI 223. [7]) Heymans op. cit. 102.

elkaar wederkeerig, daar de emotioneelen meer dan anderen behoefte hebben zich uit de ruwe werkelijkheid in een schoonere droomwereld terug te trekken en de met fantasie begiftigden in hun droomen rijker voedsel voor hun aandoeningen vinden dan elders". [1]) Bij Rousseau vindt men telkens weer de bevestiging van deze uitspraak. „C'est une chose bien singulière que mon imagination ne se monte jamais plus agréablement que quand mon état est le moins agréable, et qu'au contraire elle est moins riante lorsque tout rit autour de moi .... Si je veux peindre le printemps, il faut que je sois en hiver", en als hij ooit in de Bastille werd gezet, zou hij daar de vrijheid schilderen. [2]) En zijn werken zijn hiervan een bewijs. *La Nouvelle Héloïse* is begonnen in een winter toen hij aan huis gebonden was [3]), is geschreven in zijn eenzaamheid na de verdrijving uit de Ermitage, na de verkoeling van Mad. d'Houdetot en de scheiding van zijn vroegere vrienden, terwijl hij hevige aanvallen van zijn kwaal te verduren had. [4]) En op zijn vlucht uit Frankrijk na het verschijnen van den *Emile* schrijft hij den *Lévite d'Éphraïm*, een stuk waarvan hij zelf verklaart, dat het altijd het meest geliefde van zijn werken zal zijn, en waarvan hij de „douceur de moeurs attendrissante", het „coloris frais" roemt, niettegenstaande het vreeselijke onderwerp. [5]) De nare werkelijkheid is geheel vergeten en hij geniet van hetgeen zijn verbeelding hem doet zien, zoodat hij kan verklaren, dat hij zich zoo kon vereenzelvigen met de personen die hij zich inbeeldde te zijn [6]), en zich zoo kon inleven in den gedroomden toestand, dat het er voor hem niet op aankwam hoe de werkelijkheid was. [7])

Maar zijn fantasie heeft niet alleen een aangename zijde, want ook het ongeluk dat hem zou kunnen treffen stelt hij zich zoo overdreven voor, dat, „les maux imaginaires (étaient) plus cruels pour moi que les maux réels [8]). Duidelijk blijkt dit uit wat hij zelf

---

[1]) Zie ook Fouillée, Tempérament et Caractère p. 138. L'imagination est une des principales conditions du caractère vraiment sensitif.

[2]) IV 173. [3]) IX 97. [4]) X 158. [5]) XI 266. [6]) I 42. [7]) I 44. [8]) XI 250.

vertelt van zijn ziekte. In 't voorjaar van 1762 was zijn toestand van dien aard, dat hij den maarschalk van Luxembourg geen bezoek kon brengen; deze kwam toen bij hem en bracht een bekwamen dokter mee, die na langdurig onderzoek verklaarde, dat hij nog veel zou lijden en lang zou leven, en Rousseau, die tot dien tijd voortdurend den dood voor oogen had, verklaart dat hij sinds dien veel minder door zijn ziekte geleden heeft [1]). Ongelukkig heeft niemand ooit genoeg zijn vertrouwen gehad, om hem te doen inzien, dat ook in het geestelijke zijn ingebeelde ellende grooter was dan de werkelijkheid.

Wat Octave Feuillet van de vrouwen zegt: „Elles rêvent quelque chose de mieux que le bien et de pire que le mal" is ook volkomen op Rousseau van toepassing, evenals hetgeen Heymans er aan toevoegt: „zij hebben het ergste reeds van te voren ondergaan, wanneer het gevreesde komt, hebben zij zich daaraan geheel aangepast". [2]) Rousseau zelf zegt hierover: „autant sa prévoyance (du mal) m' effraye et me trouble, tant que je le vois dans l'avenir, autant son souvenir me revient faiblement et s'éteint sans peine aussi tôt qu' il est arrivé". [3])

Minder toegankelijk voor duurzamen wrok.

Het is in deze eigenaardigheid van zijn fantasie en geheugen, dat hij de verklaring zoekt voor een verschijnsel, dat Heymans ook voor de emotioneelen heeft opgemerkt, maar waarvan hij de reden niet met zekerheid weet te geven [4]), nl. dat zij voor duurzamen wrok iets minder toegankelijk zijn dan de niet-emotioneelen: „Plus j'ai souffert à le prévoir, plus j'ai de facilité à l'oublier", en „C'est à cette heureuse disposition . . . . que je dois, de n' avoir jamais connu cette humeure rancunière qui fermente dans un coeur vindicatif par le souvenir continuel des offenses reçues [5]). Van zijn geneigdheid om zich te verzoenen met hen, die hem, naar hij meende, beleedigd hadden, hebben we meerdere bewijzen. Hoe

---

[1]) XI 250. [2]) Heymans, op. cit. p. 82. [3]) Conf. XI 265. [4]) Heymans op. cit. p. 85. [5]) Conf. XI 265.

boos hij ook is op Diderot over den meesterachtigen brief, dien deze hem geschreven heeft, zoodra zijn vriend hem in zijn verlatenheid komt opzoeken, voelt hij zich weer de oude tegenover hem, en stort zijn geheele hart voor hem uit [1]). Dit was niet de eerste verzoening tusschen die beiden. Na een twist, waarbij Diderot in een van zijn werken had geschreven: „Il n'y a que le méchant qui soit seul",[2]) en Rousseau daarop geantwoord had door te verklaren: „Je n'entends point, qu'on puisse être vertueux sans religion" [3]) is hij toch de eerste om de vrede te herstellen en zijn vriend op te zoeken, die hem ook goed ontving. „Que l'embrassement d'un ami peut effacer de torts. Quel ressentiment peut, après cela, rester dans le coeur?" [4]) Ook tegenover Grimm had hij de minste willen zijn, al was hij niet overtuigd van zijn ongelijk tegenover hem (j'allai chez Grimm .... lui faire des excuses des offenses qu'il m' avait faites) [5]) maar diens ontvangst was minder welwillend. Toch: „nous étions réconciliés; c'était toujours un soulagement pour mon coeur, que toute querelle jette dans des angoisses mortelles".[6]) Palissot, die hem op het tooneel beleedigd heeft, ondervindt ook zijn vergevensgezindheid, zelfs springt hij voor hem in de bres bij hen, die hem wilden treffen.[7]) Hij acht deze afwezigheid van wrok evenwel geen verdienste, al weet hij, dat het op zichzelf iets goeds is; want het is geen „vertu", maar „bonté", geen verworven deugd, maar een eigenschap, die hem aangeboren is. En de eigenlijke grond van dit verschijnsel is volstrekt niet bijzonder gunstig: hij heeft zooveel voorzorgen te nemen tegen het kwaad dat nog komen kan, dat hij geen gedachte meer over heeft voor wat gebeurd is.

Het is alles het gevolg van de fantasie, versterkt door de intensiteit der aandoeningen, waardoor niets anders zich in het bewustzijn kan doen gelden. Vandaar ook, dat langdurige onzekerheid voor emotioneelen minder gemakkelijk te dragen is dan teleurstelling

---

[1]) Conf. IX 144, 155. [2]) In: Fils naturel. [3]) Voorrede. Brief aan d'Alembert. [4]) Conf. IX 126. [5]) Conf. IX 139, 141. [6]) Conf. IX 141. [7]) Conf. VIII 58.

in de verwachting. ,,Jamais un malheur, quel qu'il soit, ne me trouble ni ne m' abat, pourvu que je sache en quoi il consiste ; mais mon penchant naturel est d'avoir peur des ténèbres". [1])

'k Moet nog wijzen op een eigenaardig gebruik van de fantasie door de vrouwen, zegt Heymans, door de emotioneelen zeg ik liever met het oog op mijn onderwerp, en wel de neiging zich belangrijke gesprekken en uiteenzettingen die hen te wachten staan van te voren uitvoerig te fantaseeren [2]). Het belangrijkste voorbeeld hiervan is Rousseau's zelfverdediging : *Rousseau juge de Jean-Jacques*, waarin hij zichzelf voorstelt als een onpartijdig buitenstaander, oordeelend over den niet-gekenden Jean-Jacques en hem verdedigend tegenover den ,,Franschman". Een ander voorbeeld hiervan is de *Seconde préface* van de *Nouvelle Héloïse*, ,,ce dialogue ou entretien supposé". Maar ook uit de *Confessions* blijkt, dat hij de gewoonte had zich van te voren in te denken, wat hij zeggen zou. Behalve verschillende andere redenen voor zijn weigering om bij den koning op audiëntie te gaan noemt hij ook dit, dat hij, om een gelukkig antwoord te kunnen voorbereiden, precies zou moeten voorzien, wat de koning tot hem zou zeggen [3]) ; en hij bereidt zich drie weken lang dag en nacht voor om een goeden indruk te maken voor den kerkeraad van Genève, bij zijn wederopneming tot lidmaat van de kerk [4]). In het eerste geval beeft hij al bij de gedachte, dat hij niet meer zou weten wat hij van plan was te zeggen, bij het tweede geval overkomt hem dat werkelijk en slaat hij voor zijn gevoel een gek figuur. Ik geloof dat we hier een der sleutels hebben tot deze merkwaardige neiging der emotioneelen, daar zij, door hun vernauwd bewustzijn belemmerd geen tegenwoordigheid van geest hebben zich in moeilijke gevallen er uit te werken, en zoo bang zijn voor den indruk, dien ze zullen maken, dat ze reeds tijden van te voren zich alle mogelijke situaties voor den geest stellen, om in het gegeven geval niet onvoorbereid te staan. Natuurlijk toch gewoonlijk zonder resultaat.

---

[1]) XI 243. [2]) Heymans op. cit. p. 104. [3]) VIII 36. [4]) VIII 51.

Gevoeligheid voor spot.

Op dezelfde wijze kan verklaard worden de overmatige gevoeligheid der emotioneelen voor spot en ironie, die vaak zoo ver gaat, dat men een onschuldig grapje niet kan verdragen. Het onvriendelijke, dat in de spot ligt, trekt de aandacht en neemt die zoodanig in beslag, dat er geen gelegenheid over blijft te erkennen, dat er geen verkeerde bedoeling bij was, noch ook gevatheid is voor een gepast antwoord. Toch is er een vaag gevoel, dat men ongelijk heeft het zoo op te vatten en daardoor pijnlijk gevoel van hulpeloosheid en gek figuur slaan. Hierdoor heeft ook Rousseau geleden. Hij kan nog wel eens met zichzelf spotten over zijn schaken en verzen leeren, waardoor hij zich een bestaan wil verschaffen [1]), maar dat anderen hem belachelijk trachten te maken, kan hij niet verdragen, al denkt hij dit ook. [2]) De toespelingen van een reisgenoot, ,,ses sarcasmes malins'' kan hij niet zetten, hij verbeeldt zich, dat men samenspant om hem voor den gek te houden, zooals hij later verklaart: ,,par un travers d'esprit dont moi seul était capable''. [3]) En zijn afkeer van de Holbachiaansche kliek is zeker ook voor een deel te wijten aan gevoel van onmacht, als hij in 't zonnetje wordt gezet. [4]) Hij heeft het ook zelf een tijdlang beschouwd als de reden van: ,,cet invincible dégoût, que j'ai toujours éprouvé dans le commerce des hommes; je l'attribuais au chagrin de n'avoir pas l'esprit assez présent, pour montrer dans la conversation le peu que j'en ai'' [5]), al verwerpt hij deze mogelijkheid later ook geheel.

Zoo zien we, dat Rousseau's emotionaliteit een factor van belang is voor zijn temperament en dus van groot gewicht bij de bespreking van zijn persoonlijkheid. Nog meermalen zullen we gelegenheid hebben hierop te wijzen, vaak in verband met andere factoren.

Secundaire Fuctie.

Tot nog toe hebben we voornamelijk het oog gehad op die eigenschappen van Rousseau, die door zijn emotionaliteit verklaard konden worden, en door welke

---

[1]) VII 287. [2]) 2e Brief aan Malesherbes: je brave aisément le ridicule.
[3]) VI 254. [4]) IX 112. [5]) Eerste brief aan Malesherbes.

hij als emotioneele gekenmerkt werd. In de tweede plaats wensch ik na te gaan, of bij hem een sterke invloed gevoeld wordt van de secundaire functie [1]) en zoo ja, in welke richting deze zich doet gelden.

Men heeft opgemerkt, dat op de voorstellingen, die op een bepaald oogenblik in het bewustzijn voorkomen, allerlei invloeden werken, die men zich niet bewust is, maar wier werking zich niet laat loochenen, en ook, dat die onderbewuste of onbewuste invloeden bij sommige menschen veel sterker zijn dan bij andere. Het is Dr. Otto Gross, die hierop het eerst gewezen heeft. „Jedes nervöse Element, dessen functionelle Erregung das Bestehen einer Vorstellung im Bewusstsein, bedeutet, verharrt nach dem Austreten dieser Vorstellung aus der Bewusstseinsenge, also nach dem Ablauf seiner eigentlichen Function noch langere Zeit im Zustand einer Nachfunction und diese Nachfunction hat kein directes Correlat im Bewusstsein mehr, ist aber massgebend für die weitere Richtungnahme der Associationsthätigkeit, d. h. also für die Auswahl der fernerhin sich angliedernden Vorstellungsreihen. Auf dieser Nachfunction beruht die Ordnung des eigentlichen Denkens, i. e. des Zustandekommens noch nicht vorgebildeter Vorstellungsverbindungen". Die werkzaamheid, welke het optreden van een voorstelling in het bewustzijn tengevolge heeft, noemt hij nu primaire functie, en de nawerking, die zich daarbij aansluit, secundaire functie.

Deze nawerking kan zeer verschillend zijn bij de verschillende individuën, zoowel wat intensiteit als duur betreft. Ik heb er reeds vroeger [2]) op gewezen, dat er bij ieder individu in zekere mate sprake is van een secundaire functie, maar men noemt alleen hen „secundair" bij wie deze factor sterk aanwezig is, terwijl men tot de „primairen" rekent hen, bij wie de nawerking der aan-

[1]) Over dit onderwerp is geschreven door Dr. Otto Gross: Die cerebrale Sekundärfunction, van welk werk ik voornamelijk gebruik heb gemaakt bij de uiteenzetting van dit onderwerp.

[2]) Zie boven p. 6.

doeningen en voorstellingen slechts weinig invloed doet gelden

Zoolang de uitgangsvoorstelling van een gedachtenreeks zich nog in den toestand van de secundaire functie bevindt, zoo lang hebben die voorstellingen de voorkeur, die, wat hun inhoud betreft, met de uitgangsvoorstelling verbonden zijn. Er is dus een contractieve werking van de secundaire functie, waartegen iets anders een tegenwicht moet leveren. Daarvoor kunnen dienen uitwendige prikkels, die de opmerkzaamheid afwenden, welke dan evenwel sterker moeten zijn, dan de door de secundaire functie gegeven uitgangsvoorstelling, terwijl ook bijv. herinneringsbeelden die samenhangen met het denkonderwerp een bepaalde zelfstandigheid kunnen toonen tegenover de samentrekkende werking van de secundaire functie. De secundaire functie van de hoofd- of uitgangsvoorstelling vermengt zich dan met die van de verderaf liggende voorstellingen, die ieder voor zich die voorstellingen tot zich trekken, waarmee ze associatief verbonden zijn. Zoo krijgt men de veelzijdigheid van denken bij een normale secundaire functie. Wanneer deze evenwel de juiste maat van duur en intensiteit overschrijdt, kunnen de andere factoren niet tot hun recht komen. Dan wordt het contractievermogen zoo verhoogd, dat de opmerkzaamheid voor andere prikkels vermindert, de veelzijdigheid van denken gaat achteruit en in de gegeven tijdeenheid wordt alleen gedacht wat zeer nauw bij elkaar hoort. Een verdieping van het gedachte kan met deze beperking samengaan. Aan den anderen kant brengt een verzwakking van de secundaire functie een vervlakking en eventueel een verbreeding van het bewustzijn met zich.

Deze toeneming van de secundaire functie wordt door Otto Gross: Bewusstseinseinengung" genoemd, wat, naar hij meent, niet verward moet worden met het vernauwd bewustzijn waarover we boven spraken als gevolg van de emotionaliteit, wat door hem als „Bewusstseinsverengerung" wordt aangeduid. Ging het bij dit laatste zooals we gezien hebben om het aantal voorstellingen, dat gelijktijdig in het bewustzijn kon voorkomen, bij het eerste gaat het om de vermindering van voorstellings-*groepen*, die gedurende

een tijdeenheid in het bewustzijn plaats vinden. Het aantal voorstellingen kan daarbij onverminderd zijn en hangt ook niet direct van de secundaire functie af, maar het aantal voorstellings*groepen* waarvan het bewustzijn zich gedurende een tijd kan meester maken, hangt nauw samen met de intensiteits- en duurversterking van de secundaire functie.

Het zal vaak moeilijk zijn deze beide soorten van bewustzijnsvernauwing te onderscheiden; in veel gevallen zal ze veroorzaakt worden door samenwerking van beide factoren, al zouden we nu eens meer den nadruk leggen op den invloed der emotionaliteit, dan weer de secundaire functie de hoofdoorzaak kunnen noemen. Wanneer Rousseau bijv. vertelt, dat hij nooit vlug muziek heeft kunnen lezen van het blad, hoewel hij een goed musicus was, doordat hem ontbrak de „vivacité du premier coup d'oeil", dan komt het me voor, dat we dit vooral kunnen stellen op rekening van zijn emotionaliteit, waardoor hij de verschillende voorstellingen niet gelijktijdig in zich kan opnemen; terwijl ik geneigd ben voor de geringe tegenwoordigheid van geest in gesprekken en de angst voor spot of ironie den invloed van de eenzijdig versterkte secundaire functie als de voornaamste factor aan te nemen: hij kan zich niet zoo vlug van de eene voorstellingsgroep naar een andere verplaatsen, en werkt nog op de eerste door, als men reeds tot de volgende is overgegaan.

Wanneer we lezen [1]) dat het verbreede bewustzijn de grondslag is voor de typisch practische karakters en het vernauwd-verdiepte bewustzijn voor de verinnerlijkte individualiteiten, dan behoeven we nog geen diepgaande kennis van Rousseau's aard te hebben om te gissen tot welke groep we hem met de meeste waarschijnlijkheid moeten rekenen. Het komt mij daarom het beste voor, de gevolgen van de versterking der secundaire functie wat verder na te gaan, en de teekenende kenmerken van het vernauwd-verdiepte bewustzijn op te sporen, om met zekerheid Rous-

---

[1]) Dr. Otto Gross, op. cit. p. 60.

seau's plaats te kunnen aanwijzen en den invloed van de secundaire functie bij hem vast te stellen.

We moeten bij deze bespreking wel in het oog houden, dat er een ontelbaar aantal graden van sterkte der secundaire functie is, zoodat men, beginnende bij een normale sterke secundaire functie over de rijen van hen, aan wie iets bijzonders te ontdekken valt en van hen, die wij op enkele punten abnormaal noemen, komen tot die gevallen, die in de samenleving geen plaats meer kunnen vinden, de waanzinnigen. Tot de laatstgenoemde groep komt men ook over een even groot aantal rangen van abnormalen en bijzonderen van anderen aard, bij de verzwakking der secundaire functie. Bovendien kan men deze lijn van het normale tot het waanzinnige in het leven van eenzelfden individu opmerken, ja, we kunnen ons zelfs voorstellen, dat een persoon, beginnende met een verzwakte secundaire functie, over het normale heen kan komen tot een abnormale sterke secundaire functie ; en omgekeerd.

Invloed van de normale secundaire functie.

Ik zal dus beginnen met de bespreking van den invloed van het normale vernauwd bewustzijn en daarna, met het oog op mijn onderwerp, ook de abnormale gevolgen bespreken. Zooals overal, zal 't ook hier moeilijk zijn de juiste grens te bepalen.

Wij zagen reeds, dat het vernauwd bewustzijn de grondslag was voor de verinnerlijking van den individu. Door de verhooging van het contractievermogen (zie p. 24) zal in het synthetisch denken de eenheid en binnen zekere grenzen de verdieping bevorderd worden, maar aan den anderen kant de rijkdom en veelzijdigheid van denken geschaad. Bij intelligenten, en dat zijn deze menschen vaak, brengt de genoemde dispositie vaak de geschiktheid mee, een onderwerp in al zijn deelen na te gaan en abstract te doordenken. Op alles wat buiten de bepaalde idee staat wordt weinig acht gegeven, of het wordt alleen van het standpunt van die idee af bezien. In plaats van een praktisch bezig zijn, een energiek in het leven staan, treedt een drang tot

verinnerlijking, tot ongestoord zich bezighouden met de eigen gedachtenwereld, waarin de groote voorstellingscomplexen worden verdiept en uitgebouwd. (Bij grootere versterking van het vernauwd bewustzijn wordt de samenhang tusschen de afzonderlijke voorstellingscomplexen losser). De dingen worden niet als afzonderlijke verschijnselen opgevat, maar als deelen van de groote voorstellingscomplexen, in samenhang met de gelijke herinneringsbeelden. Dit is het noodzakelijk gevolg van het hooge contractievermogen, dat dwingt tot een aanvoegen van de nieuwe waarnemingen aan de reeds gevormde complexen, die er mee overeenstemmen.

Hun wijze van opvatting kenmerkt zich door een drang tot het abstracte, waarmee een relativisme gepaard gaat. Een sterk positivisme ontstaat slechts daar, waar een voorstellingscomplex zich geïsoleerd en vastgezet heeft. (De meerwaardige idee).

Uiterlijke prikkels kunnen slechts in associatieve verbinding aan wat er innerlijk aan voorafgegaan is, goed verwerkt en begrepen worden. Doorkruisen zij elkaar, of die innerlijke gebeurtenissen, dan ontstaat een pijnlijk onlust-gevoel. Maar aan den anderen kant is een verhoogd begrip van, een verhoogde vreugde aan de harmonie van het omringende gegeven, wat ook weer verklaard kan worden uit het contractievermogen. Zoo ontstaat de sensitieve mensch. Gewoonlijk geven zij minder aandacht aan personen dan aan begrippen, waardoor zich de grootere neiging tot aesthetische dan tot sociale belangstelling laat verklaren.

Het overnemen van gereedliggende voorstellingscomplexen, van algemeen aangenomen idealen en ethische waardebepalingen, wordt belemmerd bij personen van dezen aanleg, een gevolg van het lang in het bewustzijn blijven der groote voorstellingsgroepen en uit den drang tot abstractie en kritiek. Er worden nieuwe voorstellingscomplexen geschapen, welke een individueel karakter krijgen. Deze nemen bij de laagstaanden van dit type den vorm aan van afzonderlijke, abnormale ideeën, bij de hoogerstaanden van nieuwe idealen. Het gevoelsleven is vaak sociaal onbruikbaar, maar altijd individueel.

Het bovenstaande kunnen we alles nog beschouwen als de werking van het normaal vernauwde bewustzijn, d. w. z. het vernauwd bewustzijn, dat de grens van het normale nog niet overschreden heeft. Bij hetgeen volgt kunnen we zien, welken invloed een *te* sterk vernauwd bewustzijn op een individu kan uitoefenen.

Invloed van de te sterke secundaire functie. Dat de verhooging van het contractievermogen de eenheid en verdieping van het denken kan bevorderen, maar ook de rijkdom en veelzijdigheid der gedachte kan schaden hebben we reeds gezien. Wanneer een grondvoorstelling in het bewustzijn komt, dan zal deze wel intensief doordacht kunnen worden, maar alleen zulke voorstellingsgroepen zullen er zich mee kunnen verbinden, die overeenstemmen met de grondvoorstelling, dus naar den inhoud onderling nauw verbonden zijn. Ook zagen we, dat een intelligente uit deze groep een onderwerp abstract zal kunnen doordenken, maar moeilijker is reeds het in praktijk brengen van de denkresultaten, wat juist gebaseerd is op de *veel*zijdige verbinding der nieuwe producten van het synthetisch denken. Door de contractie sluit zich het denkonderwerp in zekeren zin af tegen den vorigen bewustzijnsinhoud. Hierin ligt het zwaartepunt van het begrip „bewustzijnsvernauwing".

De onmiddellijke gevolgen hiervan zijn storingen van de associatieve verbinding der afzonderlijke gebieden van den bewustzijnsinhoud met elkaar. Zooals dit associatieve verband zich slechts kan herstellen tusschen voorstellingen, die binnen korte tijdruimte of onmiddellijk na elkaar in het bewustzijn waren, zoo kan ook slechts dan een verbinding tusschen voorstellingsgebieden van verschillenden inhoud intreden, wanneer deze ook in het denken zelf nauw in elkaar gegrepen hebben. Maar zooals we gezien hebben, komen door het contractievermogen telkens slechts nauw bijeenbehoorende voorstellingsgroepen op, en dus bestaat er ook alleen binnen deze blijvend associatief verband en tusschen deze in zichzelf besloten complexen bestaat slechts een gebrekkige hoogere samenhang. Zoo vormt zich door de bewustzijnsvernauwing een toestand van sejunctie, de voorwaarde voor de disharmonische persoonlijkheid.

Van het voorgaande is ook een andere storing het gevolg, op het gebied van de vergelijkende waardebepaling. De juiste verhouding van de waardebepalingen berust op *vergelijking*, maar hiervoor is vereischt zoowel de geschiktheid om elk der te vergelijken zaken op zichzelf te zien als ook het in nauw verband brengen van de te vergelijken complexen. Dit laatste evenwel is bij de disharmonische persoonlijkheid gestoord en daarom leidt de voortdurende bewustzijnsvernauwing tot een gebrek aan critiek voor zaken die het affect raken.

Ook de stemmingen, die karakteristiek zijn voor personen met vernauwd bewustzijn, zijn geen toeval; immers 'n langdurige en intensieve secundaire functie en een lang aangehouden en diepgaande aandoening staan wederkeerig met elkaar in nauw verband. De grilligheid nu, het afhankelijk zijn der stemming van weinig beteekenende innerlijke en uiterlijke motieven, kan een gevolg hiervan zijn, dat ieder voorstellings- en gewaarwordings-complex, tengevolge van het verhoogde contractievermogen de ziel geheel in beslag neemt en geen andere tegenkrachten, geen corrigeerende voorstellingen doet opkomen. En ook het praedomineeren van zwaarmoedige stemmingen laat zich begrijpen, meent Gross, door de gedwongen overgave aan de gevoelens. Door de versterking van de secundaire functie kan het individu niet loskomen van alle door het gevoel gekleurde voorstellingen. De verdieping van de aandoeningen en het gebrek aan kritiek tegenover die aandoeningen leidt bijna dwingend tot een *te veel* waarde hechten aan die door 't gevoel gekleurde voorstellingsgroepen. Dit is ook het meest karakteristieke symptoom voor de minderwaardigheid bij vernauwd bewustzijn: de dispositie tot de *meerwaardige idee*.

Typisch is ook bij deze menschen met vernauwd bewustzijn de houding, die ze aannemen tegenover de buitenwereld. Het verhoogde contractievermogen van het innerlijk gebeuren brengt met zich, dat uiterlijke prikkels, om een aanhoudende reactie van de psyche te bewerken sterken weerstand hebben te overwinnen. Ze schijnen verstrooid, ingenomen door hetgeen hen innerlijk

bezighoudt. Ze bekommeren zich weinig om de buitenwereld, behalve op het gebied dat onmiddellijk in verband staat met hun zieke, of ook wel hun gezonde meerwaardige idee, bijv. het beroep. De verstrooide kamergeleerde behoort tot deze groep.

Het moeilijk ingaan op uiterlijke prikkels brengt met zich een gebrek aan geschiktheid tot de juiste onmiddellijke reactie. Dit bezwaar neemt snel toe door het aantal en de menigvuldigheid van de binnen korten tijd op hem inwerkende uiterlijke prikkels. Het gevolg is een opvallend gebrek aan tegenwoordigheid van geest en ook het herhaaldelijk voorkomen van sterke verlegenheidstoestanden is een uiting hiervan.

Dit alles is de grond van een bijzondere karakter- en gevoelsabnormaliteit. Het individu weet uit herhaalde ervaring dat het niet opgewassen is tegen situaties, die met talrijke onvoorziene prikkels verbonden zijn, en dat zulke situaties een als onlust-gevoel zich openbarenden toestand van zijn hersenen meebrengen: immers de nawerkende secundaire functie van wat kort te voren innerlijk heeft plaats gehad, de primaire opwekking van andere voorstellingen van buiten af en de elkaar doorkruisende secundaire functies van de nieuwe voorstellingen maken, dat er te veel van de hersenen gevergd wordt. Instinctief zoekt hij zulke toestanden te vermijden en daar deze situaties het meest plaats vinden door het verkeer in groote sociale kringen en deze dus vermeden moeten worden, krijgt het individu een *neiging tot eenzaamheid*. Vaak blijft het niet alleen bij het vermijden van het groote verkeer. De ervaring, dat al die onaangename gevoelens altijd weer het gevolg zijn van de, van anderen uitgaande werkzaamheid, leidt er toe, anderen de oorzaak te achten van al deze moeilijkheden. De neiging de menschen te vermijden wordt tot den wensch ze op een afstand te houden, het *wantrouwen* ontstaat en dit leidt, wanneer het in sterkte toeneemt, ook wel tot *waanideeën*, en dit is een gunstige bodem voor de paranoia.

Het is een lange uiteenzetting over den invloed van het vernauwd bewustzijn, maar eene, die naar ik meen wel gerecht-

Invloed van de secundaire functie op Rousseau.

vaardigd wordt door het onderwerp. Zien we in het bovenstaande niet trek voor trek het beeld van Rousseau voor ons opleven, het beeld van dien verinnerlijkten mensch, in wien helaas naast de normale ook zoovele abnormale kenteekenen van dezen invloed te onderkennen zijn?

Diepte en eenheid?

Rousseau de synthetische denker in wiens werken diepte en eenheid te vinden is? Verklaart Windelband) niet dat zijn philosophisch denken oppervlakkig is; is er onder de beste Rousseau-kenners[2]) niet nog voortdurend strijd over de vraag naar de eenheid in zijn werken? Het is zeer wel mogelijk, dat relatief beschouwd, in vergelijking met andere philosophische systemen, dat van Rousseau — indien men het al een systeem kan noemen — niet die diepte van denken toont, die men bij anderen vindt; maar wanneer we de factoren nagaan, waaruit zijn temperament is samengesteld, hebben we ons dan niet veeleer te verwonderen, dat die emotioneele, die niet-actieve heeft kunnen komen tot een zòò ernstig indringen in hetgeen hem treft, dat het geen voorbijgaande, geen oppervlakkige belangstelling bij hem is, maar eene die een langdurig en nauwgezet onderzoek en nadenken heeft tengevolge gehad? Zouden we, niettegenstaande de gebreken die elk zijner werken aankleven, aan den ontwerper van het persoonlijkheidsideaal, van het familieleven op hoog-zedelijken grondslag, en van den ideaalstaat, hoe vaak ook met de praktijk in botsing, diepte van gedachte mogen ontzeggen? En is het feit, dat nog zoovelen vast overtuigd zijn van de eenheid in zijn werken niet reeds een bewijs, dat er in dezen zichzelf zoo vaak tegensprekenden, tegen zichzelf verdeelden man, naast zijn

---

1) W. Windelband, Geschichte d. neueren Philosophie, p. 426.

2) Zie het artikel van P. Sakmann n. Herrigs Archiv 1913, 30e dl. v/d. nieuwe serie, p. 205, over: Das Rousseau Problem und seine neuesten Lösungen, waar vijftien artikelen en vier boeken besproken worden, in de meeste van welke de kwestie der eenheid wordt behandeld en toch door den schrijver van dit artikel *niet* opgelost wordt.

emotionaliteit, die hem herhaaldelijk een ander voorwerp van belangstelling deed vinden, een krachtige factor werkzaam is geweest, die hem heeft vastgehouden bij het onderwerp, dat hem eenmaal gegrepen had en hem steeds dieper heeft doen delven in de richting, waar hij het geluk meende te vinden? Ongetwijfeld vindt men meermalen uitspraken, die in tegenspraak met elkaar zijn, of schijnen, zoowel tusschen de werken onderling, als in ieder van zijn afzonderlijke geschriften; soms is dit een gevolg van deze zelfde secundaire functie, die in zijn versterkte graad een verkeerde eenzijdige uitwerking heeft; een ander maal zal het te wijten zijn aan een verkeerd begrijpen van zijn gedachte, daar zijn bedoeling door zijn liefde voor paradoxen niet altijd dadelijk te vatten is, of doordat hij aan een zelfde woord niet steeds dezelfde beteekenis hecht; maar ik meen dat de eigenlijke oorzaak voor deze tweeheid, die ik niet loochen, een dieperen grond heeft, die ik in een volgend hoofdstuk behandelen wil. Intusschen wensch ik er hier nog op te wijzen, dat Rousseau zelf, na het eindigen van zijn schrijversloopbaan, uitdrukkelijk de eenheid in zijn werken gehandhaafd heeft, waar hij in zijn *Dialogue* zegt: „Suivant de mon mieux le fil de ses méditations j'y vis partout le développement de son grand principe, que la nature a fait l'homme heureux et bon, mais que la société le déprave et le rend misérable." [1])

Het is onmogelijk op elk der gegevens in te gaan, die ik hierboven als uitwerkingen van de secundaire functie heb genoemd. Hij die Rousseau kent, zal overal een bewijs voor hetgeen gezegd is, uit zijn leven kunnen bijbrengen; ik zal daarom alleen naar voren brengen, wat ik met het oog op zijn werk of persoon van belang acht, zonder daarbij rekening te houden met den graad van sterkte der secundaire functie, daar de grens tusschen het normale en abnormale heel moeilijk is aan te geven. Een gewoon verlegen kind noemt men niet abnormaal, maar wanneer datzelfde kind later menschenschuw wordt, zal men in die verlegenheid reeds de kiem

---

[1]) Dialoog III p. 193.

van de latere abnormaliteit zien en moeilijk kunnen aantoonen op welk oogenblik de grens van het normale bereikt was.

Theorie en practijk.

Dat niet iedereen het meest geschikt is om zijn eigen theorie in practijk te brengen wekt geen verwondering, maar een zoo diepe kloof als er bestaat tusschen het vormen van de abstracte idee, en het energiek doorvoeren van die idee in het leven [1]), als we telkens bij Rousseau waarnemen, wordt door velen haast onmogelijk geacht. Het zou ons eigenlijk niet verwonderen, als er werkelijk tijdgenooten van hem geweest waren, die niet konden gelooven, dat de schrijver van de werken op zijn naam en de persoon van Jean-Jacques een en dezelfde was [2]): dat de man, die over de opvoeding schrijft: „à Dieu ne plaise qu' un devoir si saint et si doux soit jamais rempli par un autre que moi! (de Vader)" [3]) zijn eigen kinderen te vondeling heeft gelegd; dat de auteur van het *Contrat social* een man is die de revolutie haat en de autoriteiten eert; dat hij die de rechten van het huwelijk heiliger acht dan die van de liefde, eerst na jaren zijn levensgezellin als zijn vrouw erkent; dat de componist van een opera en de schrijver van de *Dictionnaire de Musique* moeite heeft met het lezen van een eenvoudig muziekstuk. Het is ongetwijfeld niet alleen de secundaire functie die dit veroorzaakt heeft, ook de andere factoren van zijn temperament hebben meegewerkt om de afstand tusschen theorie en practijk te vergrooten en er in elk geval geen remmende krachten tegenovergesteld.

Dat Rousseau groote beteekenis hecht aan kunsten en wetenschappen behoeft niet met bijzonderen nadruk te worden betoogd, zijn geheele leven getuigt er van. Letteren en muziek, behooren ze niet tot zijn liefste ontspanningen, heeft hij aan den tijd van ernstige wetenschappelijke studie in de Charmettes niet de heerlijkste herinnering behouden, doet hij niet op lateren leeftijd van zich verklaren: „je l' ai vu se passionner pour les choses bonnes et belles, dont il était frappé, dans les merveilles de la nature, dans les vertus, dans

---

1) Zie boven p. 28. 2) Dialoog I 41. 3) Emile V 596.

les talens, dans les beaux-arts" [1]? En toch, wat blijft er over van de beteekenis van kunsten en wetenschappen in zijn beide *Discours*? Zijn zij het niet die alles bedorven hebben, wat goed was? Heel duidelijk is hier de invloed van het vernauwd bewustzijn werkzaam. De natuur is goed, de cultuur maakt slecht, dat is de grondidee die hem bij deze uiteenzetting bezighoudt, die zijn gedachten beheerscht. Op alles wat buiten die bepaalde idee staat wordt weinig acht gegeven, of het wordt alleen van het standpunt van die idee af bezien. Het zijn geen afzonderlijke verschijnselen meer, maar deelen van het groote voorstellingscomplex [2], tot wier dienst ze gebruikt worden. Nu zijn kunsten en wetenschappen alleen „des agents de corruption," of in elk geval „des facteurs importants de l'inégalité." [3])

Ook in zijn wijze van werken bemerken we dien invloed van het vernauwd bewustzijn. Soms wordt hij getroffen door een gedachte, die hij juist heeft neergeschreven, hij gaat daarop door, en we krijgen een van de vele uitweidingen, waarin Rousseau zoo sterk is. Hij voelt het zelf ten slotte, en met een ruk maakt hij zich los, en vervolgt den draad van zijn betoog. Het schijnt mij toe, dat het hieraan ook is toe te schrijven, dat Rousseau voor zijn roman den briefvorm gekozen heeft. Voor den lossen gesprekvorm is zijn aanleg niet geschikt, het telkens zich indenken in den gedachtengang van een ander kost hem te veel moeite. En de *Dialogen* dan, en de voorrede van de *Nouvelle Heloïse*? Mij dunkt, dit zijn bewijzen te méér voor hetgeen ik zeg. Kan men die lange monologen, afgewisseld door een interruptie of een tegenwerping wel een gesprek noemen?

Verlegenheid. Dat de verschillende graden van den normalen en abnormalen invloed van het vernauwd bewustzijn in elkander overgaan blijkt ook uit wat we zien over de verbinding van de uiterlijke prikkels met het innerlijk gebeuren. Doorkruisen die prikkels elkaar of het innerlijk gebeuren dan zal bij ieder

---

[1]) Dialoog II p. 300. [2]) Zie boven p. 27. [3]) Lanson, op. cit. p. 795.

mensch een onlust-gevoelen ontstaan, maar dat gevoel zal door den normalen mensch gemakkelijk overwonnen worden en geen bijzonderen invloed oefenen. Door het vernauwd bewustzijn evenwel blijft dat onlust-gevoel, het bewustzijn concentreert zich juist op dit punt, alle andere prikkels worden afgesloten en we zien het type van het gebrek aan tegenwoordigheid van geest, of van den zeer verlegen mensch. Deze uitwerking van het vernauwd bewustzijn op hem heeft Rousseau zijn geheele leven sterk gehinderd. In zijn omgang met de Parijsche kringen heeft het hem vaak zeer onaangename oogenblikken bezorgd. [1]) Zoo vertelt hij van een Mme de Boze, wier tegenwoordigheid hem geheel in verwarring bracht, zoodat, toen zij hem een schotel wilde aanreiken, hij zijn vork uitstak om bescheiden een klein stukje te nemen van hetgeen hem geboden werd; daar hij onmiddellijk zijn fout inzag, zette dit voorval hem niet meer op zijn gemak.[2]) Mme de Mably, bij wier kinderen hij eenigen tijd gouverneur was, en die op zich genomen had hem een beetje „le ton du monde" bij te brengen, had deze poging moeten opgeven door zijn linksch en verlegen gedrag. [3]) Hij trachtte er zich overheen te zetten, hij wilde zich niet storen aan al die vormen, die de menschen hadden uitgedacht als om hem te bemoeilijken, maar hij leed er niettemin onder. „Ma sotte et maussade timidité, que je ne pouvais vaincre";... „je me fis cynique et caustique par honte". [4])

Ook in zijn publiek leven bezorgde het hem menig moeilijk oogenblik. Eens, in den tijd toen hij op het toppunt van zijn roem was, kwam een deputatie hem bedanken voor eenige boeken, die hij aan de bibliotheek van hun stad geschonken had. Hij voelde zich verplicht te antwoorden, maar kon geen woord uitbrengen [5]). En toen hij voor het consistorium te Genève belijdenis moest afleggen van het geloof, dat hij weer wenschte te omhelzen, herinnerde hij zich niets van hetgeen hij sinds weken, dag en

---

[1]) Dialoog II 276 en 300. [2]) Conf. VII 283. [3]) Conf. VI 271. [4]) Conf. VIII 23. [5]) Conf. IV 157.

nacht had voorbereid, en kon hij slechts ja en neen antwoorden op de vragen, die hem gedaan werden [1]). Ook voor zijn weigering om bij den koning op audiëntie te gaan, geeft hij, naast andere van physieken en moreelen aard, ook deze reden op, dat hij ongetwijfeld een gek figuur geslagen zou hebben in de tegenwoordigheid des konings [2]). Maar zelfs aan zijn vrienden geeft hij alleen zijn gezondheidstoestand op als oorzaak van zijn weigering: hij schaamt zich over zijn verlegenheid. Er zouden nog meerdere bewijzen van zijn gebrek aan tegenwoordigheid van geest te geven zijn, maar we hebben er nu genoeg van gezegd. Toch niet te veel, als we letten op de beteekenis die het in het leven van Jean-Jacques gehad heeft. Immers deze onaangename gewaarwording in zijn omgang met de buitenwereld, is één van de oorzaken van zijn liefde tot de eenzaamheid, [3]) waardoor hij een tijd van vruchtbare werkzaamheid heeft beleefd, maar is ook de grond van zijn wantrouwen, en van zijn waanidée, als zou hij het mikpunt zijn geweest van de geheele wereld, wat een groot deel van zijn leven verbitterd en bedorven heeft en hem ongeschikt gemaakt heeft aan iets anders zijn aandacht te geven dan aan zichzelf.[4])

Wantrouwen. Al in zijn jonge jaren zijn de sporen van deze neigingen te ontdekken. M. de Conzié, een edelman uit de buurt van Chambéry, die Rousseau gekend heeft in zijn gelukkigsten tijd, den tijd waarin zijn vrienden hem nog liefhebben om hemzelf en niet uit bijoogmerken, zooals hij zelf verklaart, [5]) M. de Conzié teekent hem als iemand met een „goût decidé pour la solitude . . . ., un mépris inné pour les hommes, un penchant déterminé à blâmer leurs défauts, leurs faibles, . . . une défiance constante en leur probité". [6]) En dit was een man tegenover wien Rousseau zich op de meest voorkomende wijze heeft gedragen, naar hij meent; immers: „M. de Gonzié avait une douceur de caractère

---

[1]) Conf. VIII 51. [2]) Conf. VIII 36. [3]) Zie 1e brief aan Malesherbes.
[4]) Over den samenhang van niet-activiteit en verlegenheid zie beneden p. 52.
[5]) Conf. V 215. [6]) Lanson, Hist. d. l. litt. fr. p. 776.

qui le rendait très liant, et je l' étais beaucoup moimême pour les gens en qui je la trouvais". [1]) Aan Rousseau is de kritische geest van zijn buurman blijkbaar minder lang bij gebleven, dan omgekeerd.

Hij zelf vertelt ons ook uit zijn jeugd, dat hij door een plagerij, waarin ieder ander een welwillende houding gevoeld zou hebben „par un travers d' esprit dont moi seul était capable" zich had verbeeld, dat men samenspande om hem voor den gek te houden [2]) maar later wordt dit veel erger. Zijn vrienden worden om een onbeteekenende nalatigheid van zijn kant, of nog vaker geheel zonder zijn schuld zijn ergste vijanden, overal om zich heen ziet hij spionnen, „les planchers sous lesquels je suis ont des yeux, les murs qui m' entourent ont des oreilles" [3]), men wil hem gevangen nemen, ja zelfs dooden [4]).

Meerwaardige idee.

Bestond er reden voor zulke vervolgingsdenkbeelden? Er zijn er, die meenen, dat de houding van zijn vroegere vrienden ten opzichte van hem zeker veel te wenschen heeft overgelaten, maar het is ongetwijfeld niet te veel gezegd, wanneer we meenen, dat hij aan deze idee een veel grooter beteekenis heeft gegeven, dan zij in werkelijkheid waard was. Wij hebben hier dus te doen met die abnormaliteit door het sterk vernauwd bewustzijn veroorzaakt, die boven genoemd is de „meerwaardige idee" [5]) en die verder geleid heeft tot de paranoia, waaraan Rousseau geleden heeft [6]).

En zooals deze idee het laatste deel van zijn persoonlijk leven beheerscht heeft, zoo kunnen we wijzen op de grondgedachte in zijn werken als een andere meerwaardige idee: de mensch goed, de menschen slecht, aan welke gedachte hij meermalen andere belangrijke denkbeelden heeft opgeofferd. De absoluutheid van datgene, wat een meerwaardige idee bij hem geworden is, moet worden gehandhaafd, in andere gevallen is hij nog wel eens geneigd tot toegeven, of liever, zijn abstract doordenken van de onderwerpen

---

[1]) Conf. V 216. [2]) Conf. VI 254. [3]) Conf. VII 278. [4]) Conf. VIII 41.
[5]) Zie boven p. 29. [6]) Möbius op. cit. p. 171.

brengt hem tot het relativisme. [1]) Is hij in theorie een verdediger van den democratischen staatsvorm, van de souvereiniteit van het volk in zijn geheel, dat weerhoudt hem niet ter anderer plaatse te verklaren : „Men heeft altijd veel getwist over den besten regeeringsvorm, zonder te bedenken, dat ieder voor zich de beste is in het eene geval, en de slechtste in het andere. Wat ons betreft, als het aantal magistraten omgekeerd evenredig moet zijn aan het aantal burgers, dan komen we tot de slotsom, dat in 't algemeen een democratische regeering de beste is voor kleine staten, de aristocratische voor middelmatig groote, en de monarchie voor de groote staten" [2]). Toch heeft hij daarmee niet toegegeven, dat hij de monarchie goedkeurt, want elders wijst hij op het ondoelmatige, ja noodlottige, van groote staten.

Men heeft wel eens gemeend dat zijn terugkomen op zijn radicale uitspraken een gevolg van lafheid was, van een niet aandurven van zijn theorieën. Maar al is hij van deze ondeugd niet geheel vrij te pleiten, zooals hijzelf ook wel schijnt te weten [3]), toch geloof ik dat we hier meer in het bijzonder de werking van de secundaire functie te zien hebben.

Verlangen naar harmonie.

We zagen reeds [4]), dat de overeenstemming tusschen de innerlijke gebeurtenissen en de prikkels van de buitenwereld voor den secundairen mensch van de grootste beteekenis was. Ontbrak die overeenstemming, dan werden onlust-gevoelens gewekt, in mindere of meerdere mate, al naar de hoeveelheid en den aard van de prikkels en de sterkte van het vernauwd bewustzijn. Aan den anderen kant ontstond bij overeenkomst tusschen die beide factoren een verhoogde vreugde aan de harmonie van het omringende. In een verhandeling over Rousseau mogen we dit niet zwijgend voorbijgaan. Zijn onbevredigd verlangen naar harmonie op elk levensterrein is een voortdurende teleur-

---

[1]) Zie boven p. 27. [2]) Emile V p. 577.

[3]) Rêveries III p. 51. Pour la première fois de ma vie j'eus du courage.

[4]) Zie boven p. 27.

stelling voor deze onharmonische persoonlijkheid. Hij zoekt ze overal. Bewondering van het schoone is een belangrijke factor in zijn genegenheid voor jonge meisjes. In Venetië gaat hij naar de kerk om oor en oog te vergasten, om te luisteren naar de muziek en uit de verte te kijken naar de grazieuse meisjes, die van dichtbij niet eens mooi blijken te zijn. Tot op laten leeftijd is hij zeer gevoelig gebleven voor deze soort schoonheid.

De harmonie der klanken, zoowel als die der vormen en kleuren is voor hem een onuitputtelijke bron van genot. Reeds tijdens zijn eerste verblijf in Italië, in zijn eersten vagebondentijd heeft de muziek invloed op hem, en tot op 't laatst van zijn leven blijft zij hem troost geven in zijn droevig bestaan. Zijn heele leven is vol muziek, van allerlei soort; in zijn jeugd wisselen kerk- en straatmuziek elkaar af, later treedt hij op als muziekleeraar, of doet zich kennen als muziekgeleerde, maakt hij zich beroemd als componist of tracht zich voor de menschen te verbergen als copiïst; in elken vorm geeft zij hem vreugde.

En zijn liefde voor de natuur heeft zijn leven niet minder verrijkt. Zoodra hij met haar in aanraking komt als kleine jongen te Bossey, voelt hij zich tot haar aangetrokken en als oud man zegt hij tot wie hem het naast staat: „als je ziet, dat ik op het punt ben te sterven, breng me dan onder de schaduw van een eik, daar zal ik weer beter worden" [1]). Hoe geniet hij nog na jaren, bij 't herdenken van dien heerlijken morgenstond te Annecy [2]), als hij in weinig woorden de schoonheid van de aarde beschrijft en haar lof door de vogelen gezongen, of wanneer hij denkt aan dien nacht bij Lyon, toen hij geen geld meer had voor een onderdak, maar juist daardoor in staat werd gesteld de heerlijkste gaven der natuur kosteloos te genieten [3]). Herinnert hij het zich werkelijk alles zoo volkomen, of herschept hij in zijn verbeelding den indruk dien hij behouden heeft? In elk geval is zijn fantasie hier aan de werkelijkheid trouw gebleven, „L'imagination de Rousseau," zegt Lanson [4]),

---

[1]) Conf. VI 236. [2]) Conf. IV 136. [3]) Conf. IV 170. [4]) Lanson p. 803.

„qui déforme tout, n'a point . . . déformé la nature ; il a représenté fidèlement la nature. C'est qu'elle le satisfaisait pleinement ; . . . . ici . . . sa sensation coïncidait toujours avec l'objet. . . ."

Hij genoot van de natuur en hij heeft gelegenheid gehad deze gave te ontwikkelen op de vele voetreizen, die hij in zijn jeugd ondernomen heeft, op de eenzame wandelingen, die de eenige vreugde waren van zijn ouderdom ; die eerste tocht over de Alpen, waarop niets zijn oog kon treffen zonder zijn hart vreugde te brengen[1]) of de wandeling van Parijs naar Chambéry, de armste, maar tevens de gelukkigste tijd van zijn leven, toen hij zijn innerlijke denkbeelden in harmonie wist te brengen met de natuur en hij voor zichzelf de heerlijkste en schoonste liederen dichtte en zong[2]), waarvan helaas niets bewaard is gebleven.

En niet alleen heeft hij zelf er van genoten, maar ook de oogen van anderen er voor geopend. Sinds Jean-Jacques neemt de natuurbeschrijving een belangrijke plaats in de litteratuur in, wordt de verhouding tusschen de natuur en de menschenziel hem nagevoeld.[3]) En hij is het ook, die de gedachte naar voren gebracht heeft, dat niet het nut, maar de schoonheid, en de invloed die zij daardoor uitoefenen kan, aan de natuur haar grootste beteekenis geeft.[4])

Zijn liefde voor bloemen en dieren staat hiermee ongetwijfeld in verband. Voor de eerste is hij zich op lateren leeftijd heel in 't bijzonder gaan interesseeren, toen zelfs zijn fantasie hem geen vreugde meer kon geven, daar zij niet bij machte was de gedachte aan zijn ongeluk te bannen.[5]) Met het verminderen van de fantasie neemt zijn opmerkingsgave toe, hij wordt meer observateur, en dit blijkt ook daaruit, dat hij nu gaat inzien dat hij het niet geweest is. „Jamais sur la terre . . . de plus mauvais observateur, quoi qu' il ait cru longtemps en être un très bon, parce

---

1) Conf. II 58. 2) Conf. IV 164.

3) Zie Rêveries II p. 36, waar „la campagne . . . . défeuillée en partie et déjà presque déserte" hem een beeld is van zijn eigen leven.

4) Rêveries VII p. 106. 5) Rêveries VII 104.

qu' il croyait toujours bien voir, quand il ne faisait que sentir vivement".[1]) Had hij tot dien tijd alleen oog gehad voor de grootheid der natuur in haar geheel, nu treft hem ook de schoonheid van elk harer deelen; vooral de bloemen bekoren hem, door haar „zoete geuren, levendige kleuren en elegante vormen" en hij geeft zich met zoo'n hartstocht aan deze nieuwe liefde over, dat hij niettegenstaande zijn hoogen leeftijd nog geheel thuisraakt in de botanie.

Ook de dieren, voorzoover ze deel uitmaken van de hem omringende natuur en de schoonheid daarvan verhoogen, hebben zijn sympathie. Van zijn verrukking bij het hooren van den nachtegaal hebben we een aardig staaltje, als hij de komst op de Ermitage beschrijft. 't Was nog vroeg in 't voorjaar toen ze er heen gingen, en dien eersten nacht deed een nachtegaal vlak voor het venster zijn zang hooren. Na een lichte sluimering [2]) wakker wordend, dacht hij zich nog in de rue de Grenelle, toen plotseling dat gekweel hem deed opspringen en vol vreugde uitroepen: „Eindelijk zijn al mijn wenschen vervuld." [3])

Welk een zorg toont hij voor de vrijheid van zijn kippen [4]) en wat is hij er trotsch op dat de duiven zoo familiaar met hem zijn, en toonen zich op hun gemak te voelen in zijn tegenwoordigheid; dat zelfs de bijen hem als hun vriend kennen en geen kwaad doen [5]). Hoe is het te verklaren, vragen we ons af, dat een man die zooveel van dieren houdt, alleen theoretische belangstelling voor kinderen heeft. Want onder de vele gestalten die in de *Confessions* een plaats hebben gevonden, zijn slechts heel enkele kinderfiguurtjes, en welk een vreemde houding neemt hij nog tegen die paar kinderen aan. Ik kom hierop terug bij de bespreking van het derde element in

---

[1]) Dialoog II 312.

[2]) R. sliep nooit goed, naar hij meent.

[3]) Conf. IX 62.

[4]) Lettres inédites de J. J. R. Correspondance avec Mad. Boy de la Tour p. 213.

[5]) Conf. VI 236, 243.

Rousseau's temperament, dat ik als de voornaamste oorzaak van dit verschijnsel beschouw, maar meen, dat de invloed van het vernauwd bewustzijn zich hierbij toch ook meermalen doet gelden. Wanneer hij bijvoorbeeld geen woord weet te zeggen tegen het kleindochtertje van Mme de Luxembourg, een kind van nog geen elf jaar, dat hij toch heel aardig vindt, dan is dit zeker toe te schrijven aan zijn verlegenheid. Hijzelf vat het tenminste zoo op, zoowel waar hij zijn onhandigheid tegenover dit kind beschrijft [1]) als later in de *Rêveries*, waar hij de vraag omtrent zijn liefde voor kinderen uitvoerig behandelt. Dat hij veel van kinderen houdt is wel zeker, meent hij, 't is alleen zijn gebrek aan tegenwoordigheid van geest, dat hem weerhoudt van een babbeltje met kinderen en dat nog erger wordt, als hij weet, dat er op gelet wordt, hoe hij, die over kinderen geschreven heeft, wel met hen zal omgaan [2]).

Gebrek aan kritiek.

Datgene, wat Gross noemt *die affective Kritiklosigkeit*, is ook iets dat we meermalen bij Rousseau kunnen opmerken. In het lezenswaarde artikel van Lanson over Rousseau [3]) zegt deze o.a.: „si Rousseau a été dans l'ensemble un éloquent défenseur de la morale, on peut trouver que dans la *Nouvelle Héloïse* et dans les *Confessions*, il décerne parfois bien singulièrement des brevets de vertu, ou qu'il appelle de ce nom des actes, que nous appellerions de noms contraires."

Dit onvermogen om te vergelijken en zoo te komen tot een juiste waardebepaling, blijkt bv. uit zijn oordeel over 't stelen. Hij weet wel, dat het wegnemen van de eigendommen van een ander niet geoorloofd is [4]), maar de manier, waarop hij vergoelijkend over zijn kleine jeugddiefstallen schrijft, doet zien, dat hij in den grond van de zaak deze oneerlijkheid niet zoo afkeurenswaard acht. Nog duidelijker blijkt dit uit de wijze, waarop hij den diefstal van wijn uit den kelder van M. de Mably beschrijft [5]), wat ons te ergerlijker schijnt, daar hij den sleutel van den kelder had en het dus misbruik

---

[1]) Conf. X 209. [2]) Rêveries IX 135. [3]) Lanson p. 792. [4]) Conf. I 35. [5]) Conf. VI 272.

van vertrouwen was. Daarentegen zegt hij vol verontwaardiging: „. . . c'était un vol, plus, c'était une infamie"[1]), van een daad, die hijzelf beschreven heeft als een tijdelijke aberratio mentis en waarbij het niet teruggeven van het geld als een vergeetachtigheid kan beschouwd worden.[2])

Hetzelfde kan ook gezegd worden van het liegen, waaraan hij zich in zijn jeugd nog al eens schuldig maakt. Herhaaldelijk geeft hij zich uit voor een ander dan hij werkelijk is[3]), zelfs tegenover personen, die hij als zijn vrienden beschouwt, zonder er blijkbaar eenig bezwaar in te zien, of er op later leeftijd een verontschuldiging voor in te brengen.

En het sterkst is dit verschijnsel bij de beoordeeling van zijn vrienden en vijanden. Bij de bespreking der geloofwaardigheid van de *Confessions* zagen we reeds, hoe noodzakelijk we rekening hebben te houden met zijn vervolgingswaan, omtrent alles en allen wat daarmee in verband staat; aan den anderen kant kunnen we ook niet op zijn oordeel aan, waar het de personen betreft voor wie hij groote sympathie heeft; de eigenschappen van deugd bijv. die hij aan Mme de Warens toeschrijft [4]) worden o.i. door de feiten die hij over haar meedeelt geheel weersproken en naar de gegevens die Rousseau ons over Mme d' Houdetot verstrekt, kan zij evengoed een handige coquette geweest zijn als de trouwe amante en welwillende vriendin, die hij in haar ziet.

Idealisme. We mogen deze beschouwing over den grooten invloed van de secundaire functie op Rousseau niet eindigen zonder een blik te slaan op de beteekenis die zij voor zijn levenswerk gehad heeft. Niet alleen wordt het overnemen van oude voorstellingen, algemeen aangenomen idealen en ethische waardebepalingen bij personen van dezen aanleg belemmerd, maar wat

---

[1]) Conf. I 40.

[2]) De heer de Francueil had twee kaartjes gekocht voor de opera en er R. een van gegeven. Toen deze wilde binnengaan en een groote volte zag, werd hij daardoor zoo verschrikt, dat hij omkeerde en het geld terugvroeg.

[3]) Conf. IV 148, VI 253. [4]) Conf. V 199.

vooral van gewicht is: bij de hoogstaande typen ontstaan nieuwe idealen. Dit behoort wel tot het belangrijkste, dat we over de werking van het vernauwd bewustzijn gehoord hebben, het geeft in weinig woorden de groote beteekenis van Rousseau's optreden. Het wijst niet alleen op een afkeuren en afbreken van het bestaande, maar ook op vernieuwing en opbouw en dat juist heeft Rousseau aanspraak gegeven op de groote plaats, die hij nog steeds inneemt. Er is in zijn werken een bestrijding van het oude, het overgeleverde op elk gebied van staat, maatschappij, godsdienst en kunst en hij gaat daarbij wel eens verder dan de bezadigde lezer noodig oordeelt, maar er is ook een wijzen van nieuwe wegen, een scheppen van nieuwe idealen, een brengen van frisch leven waar de dood dreigde, door verstarring der vormen en verrotting van den inhoud. En al is daarbij vaak iets dat practisch onuitvoerbaar is, al kan men gemakkelijk aanmerkingen maken, en terecht, op ieder van de onderwerpen die Rousseau heeft behandeld, hoe meer men doordringt in de bedoeling van zijn geschriften des te duidelijker wordt het, dat er nog veel meer te bewonderen, en na te volgen is.

Activiteit.

In het voorgaande hebben we aangetoond dat Rousseau tot de emotioneelen met sterke secundaire functie behoort, nu blijft ons dus nog over te onderzoeken de mate der activiteit, de derde van de grondeigenschappen die we noodig hebben, om hem te kunnen indeelen bij een der acht klassen in welke, volgens Heymans Classificatie der Karakters, de menschheid verdeeld kan worden.

De beslissing of iemand al dan niet actief is, [1]) is niet gemakkelijk. Immers, we noemen iemand meer of minder actief, naarmate hij gemakkelijker of moeilijker tot handelen komt, maar het is daarom nog niet bewezen dat iemand, die veel en vaak handelt in hooge mate

[1]) Onder activiteit wordt in het volgende niet verstaan het gewone begrip: werkzaamheid, maar die geestelijke gesteldheid, die den mensch ook zonder sterke prikkels tot handelen brengt.

actief is. Dat handelen hangt af van de prikkels, waardoor men tot de handeling gebracht wordt: hoe meer ons iets kan schelen, des te eerder zullen we het doen.

We kunnen daarom wel aannemen, dat een emotioneele, die zich veel vaker en sterker voor iets interesseert, door een bepaalde oorzaak tot een handeling zal worden gebracht, waartoe een niet-emotioneele met dezelfde mate van activiteit niet zal komen. Zoo zou het kunnen gebeuren, dat de trage emotioneele door de groote motiefkracht die hij in zich heeft, en die hem voortdurend tot handelen dringt, meer tot stand zal brengen dan de actieve niet-emotioneele. Zijn traagheid blijkt dan evenwel uit de inzinking, die op de handeling volgt, in de oogenblikken waarin de emotioneele prikkels ontbreken.

Ook wanneer we over activiteit en traagheid spreken, moeten we wel in het oog houden, dat hiermee geen tegenstelling gegeven is, geen onderscheid in soort, maar in graad alleen. Evenals de secundaire functie werkzaam is bij de primairen, en de niet-emotioneelen onder invloed kunnen zijn van aandoeningen, zoo komt ook de trage tot handeling; alleen heeft hij sterker prikkels noodig dan de actieve.

De handeling van den trage zal gewoonlijk het gevolg zijn van één sterk motief, die van den actieve van meerdere minder sterke motieven, maar bij het voortgaan van de handeling kunnen meerdere motieven bij het ééne komen, of van de verschillende oorspronkelijke motieven kan er ten slotte één werkzaam blijven. Hieruit blijkt dus weer de relativiteit van het actieve begrip. [1])

De wijze waarop een bepaalde persoon onder bepaalde omstandigheden handelt, hangt dus in de eerste plaats af van de motiefvoorstellingen, waarover de betrokken persoon op het oogenblik der beslissing beschikt, en in de tweede plaats van de bijzondere wijze, waarop hij op de gegeven motiefvoorstellingen reageert [2]).

---

[1]) Zie P. M. Noïkow: Das Aktivitätsprincip in der Pädagogik Jean-Jacques Rousseaus p. 24.

[2]) G. Heymans: Psychologie der Vrouwen p. 196.

Voor dit laatste is niet alleen van belang de mate, waarin aan het voorgestelde doel door den betrokken persoon waarde wordt gehecht, maar ook de bij dezen persoon gegeven afhankelijkheids-betrekking tusschen de maat der waardeering en de intensiteit van het daaruit resulteerende willen.

Rousseau niet-actief.

Hoe staat het in dit opzicht met Rousseau? We hebben gezien, dat hij sterk emotioneel is, en zijn handelen dus niet behoeft te wijzen op activiteit. Wanneer we de hoeveelheid geschriften zien die hij heeft nagelaten, op letterkundig, staatkundig, psychologisch, muzikaal en natuur-historisch gebied dan valt het moeilijk daarbij aan „traagheid" te denken. En toch zijn er verschillende redenen, waardoor we moeten besluiten hem te rekenen tot de groep der niet-actieven. Niet alleen heeft hij zelf het herhaalde malen en uitdrukkelijk betoogd, dat hij van nature traag is, maar we hebben daarvoor ook tal van bewijzen in verschillende van zijn daden, die alleen met behulp van dezen factor verklaard kunnen worden.

Veranderlijk-heid.

In de eerste plaats kom ik dan terug op een verschijnsel, dat we reeds vroeger besproken hebben [1], en dat een aanwijzing geeft in de richting van de niet-activiteit, nl. zijn veranderlijkheid in de vriendschap. In zijn gesprek met Grimm zegt Rousseau, dat hij geen vrienden verloren heeft dan door den dood, maar bij andere gelegenheden verklaart hij zelf, dat hij de vriendschap niet aangehouden heeft. De correspondentie met de twee aardige meisjes, met wie hij zoo'n genoeglijken dag heeft doorgebracht en die hem in het begin nog wel eens schreven, hield al gauw op: „mais ce fut ma faute. En changeant de lieu je négligeai de leur donner mon adresse." [2]) En wanneer hij eenige vrienden herdenkt, die hij in Lyon had ontmoet, voegt hij er aan toe: „J'avais obligation à tous ces honnêtes gens. Dans la suite je les négligeai tous, non certainement par ingratitude, mais par

---

[1]) Zie boven p. 14. [2]) Conf. IV 152.

cette invincible paresse, qui m'en a souvent donné l'air".[1]) Het is dus de niet-activiteit die hem zijn oude vrienden doet verwaarloozen, in vereeniging met zijn emotionaliteit, die hem telkens weer op nieuwe objecten zijn genegenheid doet richten. In zijn gevoel zijn zij zijn vrienden gebleven, zooals wel blijkt uit de hartelijke woorden, die hij hen na jaren nog wijdt, vandaar dat hij volkomen te goeder trouw is, als hij verklaart geen enkelen vriend verloren te hebben; zijn traagheid heeft hem alleen verhinderd met hen in verbinding te blijven.[2])

Op dezelfde wijze is ook zijn veranderlijkheid in het algemeen te verklaren. Zoolang en voor-zooveel de sterke prikkels van het nieuwe nog werken, doet hij zijn plicht, maar wanneer deze hun kracht verloren hebben, is 't weer gedaan. Er zijn weer nieuwe prikkels noodig om hem aan het werk te krijgen, dat dus met de prikkels van aard verandert.

Gebrek aan doorzettings-vermogen.

Een andere uiting van deze traagheid is het zich neerleggen bij de dingen. Wanneer hij ziet dat de zaken van „Maman" achteruitgaan, tracht hij wel eerst haar tot voorzichtigheid aan te manen, maar als hij ziet dat dit niet helpt: „je m' éloignais de la maison, dont je ne pouvais garder la porte",[3]) ja hij doet zelfs hard mee aan het misbruik maken van haar royaliteit .... daar het anders toch aan vreemden zou komen, wat hij voor haar zou uitsparen. Of wanneer zijn uitvinding van het notenschrift wordt verworpen, volhardt hij niet in zijn pogen om er bekendheid aan te geven, hoewel hij vast overtuigd is van het algemeen belang van de zaak, maar hij laat het verder voor wat het is, en „au lieu de me livrer au désespoir, je me livrai tranquillement à ma paresse et aux soins de la Providence".[4])

Niet alleen toont hij weinig volharding bij iets wat hij meent

---

[1]) Conf. VII 280.

[2]) Vergelijk ook brief van 14 Juni 1759, aan M. V...s in Nouvelles Lettres dl. 19: „Je suis négligent .... mais vous savez .... que je n'oblie pas mes amis.

[3]) Conf. V 218. [4]) Conf. VII 286.

niet te kunnen verhelpen, maar hij geeft ook gemakkelijk toe aan den drang van anderen, zelfs tot iets wat hij eigenlijk niet wil. Hoewel hij reeds dadelijk een afkeer had van d' Holbach en niet bij hem aan huis wil komen, geeft hij toe, wanneer de ander aanhoudt. „Mon plus grand malheur fut toujours de ne pouvoir résister aux caresses" [1]), dat verwijt of die klacht komt nog al eens voor in zijn *Bekentenissen*. Zelfs laat hij zich in Venetië door zijn ergsten vijand daar overhalen tot iets, waarover hij zich altijd met afkeer heeft uitgelaten, waar hij bang voor was; „je finis par me laisser entraîner contre mon goût, mon coeur, ma raison, ma volonté même, uniquement par faiblesse". [2])

Gebrek aan initiatief.

Ook zijn gebrek aan initiatief is een gevolg van zijn traagheid. Bij de meeste belangrijke zaken in zijn leven komt de stoot van buiten af. Zelfs na de openbaring op den weg van Vincennes moet Diderot hem nog aanraden zijn gedachte uit te werken, [3]) en hoewel hij reeds eenigen tijd verlangd heeft zijn vaderland terug te zien, stemt hij eerst toe om mee te gaan [4]) wanneer een vriend die er heen moet voor zaken, hem de reis voorstelt. En ook op het gebied waar de man gewoonlijk de actieve en de vrouw de passieve rol vervult is het niet Rousseau die het initiatief neemt [5]): hij is nooit de verleider, maar steeds de verleide.

Besluiteloosheid.

De besluiteloosheid, zegt Heymans [6]) is een eigenschap die het meest voorkomt bij emotioneele niet-actieven met overwegende secundaire functie. Het is dus te verwachten dat we dezen trek ook bij Rousseau aantreffen. Meermalen is hij in twijfel of hij zal handelen en hoe hij zal handelen: zal hij naar Mme de Warens terugkeeren of zijn nieuwe neiging volgen, zal hij in Genève gaan wonen of het aanbod van Mme d' Épinay aannemen, zal hij in haar huis blijven of het onmiddellijk verlaten, als hij zich door haar beleedigd voelt,

---

[1]) Conf. VIII 26, X 195, XII 343. [2]) Conf. VII 316. [3]) Conf. VIII 4. [4]) Conf. VIII 47. [5]) Conf. V 199, VI 255, VII 317. [6]) Heymans op. cit. p. 203.

telkens weer zien we de onzekerheid, waarbij vaak nietv-oor-de-hand-liggende motieven den doorslag geven. Dit blijkt ook vooral bij de vraag, waar hij zich zal neerzetten na zijn verdrijving van het eiland St. Pierre. Nadat hij eerst eenigen tijd „gebalanceerd" heeft, besluit hij eindelijk de uitnoodiging van Milord Maréchal aan te nemen en naar Berlijn te gaan. Maar wanneer eenige menschen, die hij niet kent, er bij hem op aandringen zich in Bienne te vestigen geeft hij toe: ,,malgré toutes mes résolutions. [1]) Daar twijfel en onzekerheid voor menschen als Rousseau zwaar te dragen is, maakt zijn besluiteloosheid hem vaak ongelukkig. ,,Il faut avouer .... que je suis bien à plaindre" meent hij in een dergelijke situatie [2]). Hij legt zich daarom liefst neer bij hetgeen voor hem gereed gemaakt is, en alleen een sterke prikkel kan hem zelfstandig doen handelen.

Kinderliefde? Ik moet nog terugkomen op het gemis aan practische kinderliefde bij Rousseau, wat ik mede als een gevolg zie van zijn traagheid. Dat hij in theorie liefde voor kinderen heeft, wie, die den *Emile* gelezen heeft, zal dat ontkennen, al komt het woord liefde in de verhouding van leeraar tot leerling zelden of nooit voor. De man, die zoo heeft willen trachten het kind gelukkig te maken, zich zoo heeft ingedacht in de natuur van het kind, kan niet beschouwd worden als een vijand van de jeugd, ook al vergist hij zich wel eens in de middelen, die hij gebruiken wil, om tot dat kindergeluk te komen. Hij heeft gelijk: „ce serait assurément la chose du monde la plus incroyable que *l'Héloïse* et *l'Emile* fussent l'ouvrage d'un homme qui n' aimait pas les enfants" [3]).

Maar in de praktijk? Zooals hij soms uren lang in stille beschouwing kan zitten voor het leven der duiven, zoo zien we hem ook uit zijn raam het spel der kinderen gadeslaan, om hun aard te bestudeeren.[4]) Maar evenals hij de duiven van zich afschudt zoodra ze het hem lastig maken, zelfs door hun vriendschap en vertrouwen

---

[1]) Conf. XII 343. Zie ook Nouvelles Lettres 374, 383, 388.

[2]) Lettres inédites, p. 131. [3]) Rêveries IX 135. [4]) Emile I 49.

waarop hij zegt zoo grooten prijs te stellen [1]), zoo moet hij ook niets van de kinderen hebben, zoodra hun aard zich niet aan den zijne blijkt aan te passen. „Tant que tout allait bien et que je voyais réussir mes soins et mes peines, qu' alors je n' épargnais point, j'étais un ange, j'étais un diable quand les choses allaient de travers," [2]), en hij vergeet geheel bij al de bewijzen, die hij van zijn liefde voor kinderen geeft in den vorm van liefkoozingen of lekkernijen [3]), zijn eigen verklaring, dat hij zijn leerlingen, van welke de een naar zijn beschrijving werkelijk een aardige jongen was, wel had kunnen dooden, als ze ondeugend waren. Hijzelf schrijft dit niet-slagen toe aan zijn drift, waaraan zijn emotionaliteit schuld is, maar ongetwijfeld is zijn vernauwd bewustzijn, waardoor hij zich niet zoo snel kan verplaatsen in wat de kinderen beweegt, en zijn traagheid, die hem weerhoudt in te grijpen op het psychologisch moment, van niet minder invloed op deze mislukking. Practische kinderopvoeding vond tegenwerking in elk der factoren van zijn temperament, geen wonder dus dat er bij de samenwerking van deze drie niets terechtgekomen is van zijn pogingen in deze richting. Hij weet wel hoe het moet, in theorie, maar zooals we ook op ander terrein zoo vaak bij hem kunnen opmerken, zijn persoonlijke eigenschappen maken het hem onmogelijk die denkbeelden door te voeren; „en pénétrant tout, je n' empêchais rien, je ne réussis à rien et tout ce que je faisais était précisément ce qu'il ne fallait pas faire" zegt hij omtrent zijn eigen paedagogische ervaring. De bovengenoemde [4]) botsing tusschen theorie en praktijk komt hier wel heel duidelijk naar voren.

Tweespalt in voelen en denken. De inactiviteit bij Rousseau wordt ook bevorderd door de tweespalt, die er is tusschen zijn denken en voelen. Herhaaldelijk heeft hij het over deze tegenstelling, die hij iets heel bijzonders acht; in het voelen is hij snel en krachtig, in het denken langzaam en zwaar. „On dirait que mon coeur et

---

[1]) Conf. VI 237. [2]) Conf. VI 270. [3]) Rêveries IX 134, 139.
[4]) Zie boven p. 28.

mon esprit n' appartiennent pas au même individu" [1]). Hij betreurt het vaak, dat hij de mooie denkbeelden, of gedichten en muziek niet zoo kan weergeven als ze in hem ontstaan, dat bij het opschrijven de kracht en gloed er uit verdwijnen. ,,Cette lenteur de penser, jointe à cette vivacité de sentir" [2]), hindert hem zoowel in de conversatie als in het werk. Hij ondervond hier in zijn innerlijk wezen de tegenstelling tusschen natuur en kultuur [3]), waardoor zijn werkzaamheid belemmerd wordt. Waarom zou hij trachten weer te geven wat hij in zich gevoeld heeft? Zelf heeft hij er van genoten zooals het in hem ontstond, de reproductie zou hem toch teleurstellen. Maar omgekeerd zou men met evenveel recht kunnen zeggen, dat de tweespalt in zijn denken en voelen versterkt wordt door zijn inactiviteit. Voor het denken moet hij zich inspannen, en daartoe kan hij slechts met moeite komen. Er is dus wisselwerking.

,,Cette opposition entre les premiers élémens de sa constitution, se fait sentir dans la plupart des qualités qui en dérivent et dans toute sa conduite", laat hij de Rousseau van de *Dialogen* zeggen [4]). ,,Il y a peu de suite dans ses actions, parce que ses mouvements naturels et ses projets réfléchis ne le menant jamais sur la même ligne, les premiers le détournent à chaque instant de la route qu'il s'est tracée et qu' en agissant beaucoup il n' avance point. Il n' y a rien de grand, de beau, de généreux, dont par élans il ne soit capable; mais il se lasse bien vîte, et retombe aussitôt dans son inertie . . . et voilà comment avec des sentimens quelquefois élevés et grands, il fut toujours petit et nul par sa conduite."

Deze passage is niet alleen van belang wegens de verklaring, die Rousseau hier tracht te geven van den invloed zijner traagheid, maar ook voor de echtheid van zijn zelfonderzoek. Voor iemand

---

1) Conf. III p. 113. Zie ook Dialoog II p. 302: un coeur sensible, un cerveau compacte et lourd.

2) Conf. III 114.

3) H. Höffding. R. und sein Philosophie p. 13.

4) Dialoog II 318.

als Rousseau, die in zoo hooge mate ijdel is, moet het een wilsdaad zijn te erkennen dat hij niettegenstaande zijn edele gevoelens in de praktijk van het leven vaak zoo'n ongelukkigen indruk gemaakt heeft. Natuurlijk kan men wel zeggen, — zooals meermalen gebeurt —, dat hij zijn donkere zijden ook uit ijdelheid ten toon spreidt, maar ik kan in deze woorden niet anders lezen dan een klacht over eigen onvolkomenheid. Juist bij Rousseau moet men op dergelijke uitlatingen den nadruk leggen.

Verstrooidheid.

Het gebrek aan tegenwoordigheid van geest en de verstrooidheid, die we boven toeschreven aan de sterke emotionaliteit in verbinding met het vernauwd bewustzijn, stelt Rousseau zelf op rekening van zijn traagheid. [1]) Niet omdat zijn geest zoo druk bezig is met iets belangrijkers hoort hij niet wat er om hem heen gezegd wordt, maar omdat de inspanning van het luisteren hem te veel is, wanneer de prikkel der belangstelling hem niet over zijn natuurlijke traagheid heen helpt. „Ces distractions ne viennent pas de ce qu'il pense à autre chose, mais de ce qu'il ne pense à rien, et qu'il ne peut supporter la fatigue d'écouter ce qu'il lui importe peu de savoir : il paroît distrait sans l'être et n'est exactement qu' engourdi." [2]) Want zijn eigenlijke aard is een „engourdissement, qui le livre au seul empire de l'habitude". [3])

Rousseau zelf heeft de traagheid dus als een belangrijk element van zijn temperament beschouwd ; in alle geschriften, die over hemzelf handelen, heeft hij het voortdurend over zijn luiheid, indolentie en inactiviteit en hij heeft verband gevoeld tusschen deze eigenschap en verschillende verschijnselen in zijn karakter, die wij niet zoo spoedig hiertoe zouden hebben teruggebracht. Wanneer hij het bijv. in den eersten brief aan Malesherbes over zijn liefde tot de eenzaamheid heeft, verklaart hij, dat deze eigenlijk een gevolg is van zijn „indomptable esprit de liberté", welke ontstaan

---

1) Zie p. 34 en p. 78 noot 3. 2) Dialoog II p. 313. 3) Dialoog II p. 302.

is, niet zoozeer uit hoogmoed als wel uit luiheid. „Cette paresse est incroyable ; tout l'effarouche ; les moindres devoirs de la vie civile lui sont insupportables ; un mot à dire, une lettre à écrire, une visite à faire, dès qu'il le faut, sont pour moi des supplices." Maar in zijn *Rêveries* [1]) geeft hij weer te verstaan, dat zijn niet-handelen gevolg is van zijn vrijheidsliefde, want zelfs datgene, wat hij eigenlijk graag doet, wordt hem een last, zoodra hij het moet doen. De traagheid en de vrijheidsliefde versterken elkaar dus wederkeerig.

Geen traagheid van lichaam. Ik moet er evenwel op wijzen, dat de inertie van Jean-Jacques geen gewone luiheid is, maar, zooals hij zelf ook heeft opgemerkt, meer een traagheid van den geest, dan van het lichaam. Van lange wandelingen heeft hij altijd veel gehouden, maar vooral uit zijn latere jaren krijgen we den indruk- dat hij niet veel leeg zit. Allerlei werkzaamheden neemt hij ter hand : overschrijven van muziek, herboriseeren en knoopwerk houden hem afwisselend in huis, op de wandeling of bij een bezoek bezig. ,,Laborieux en manoeuvre, mais paresseux comme auteur" beschrijft hij zich al in den eersten tijd van zijn verblijf op de Ermitage, en als zoodanig bij zijn vrienden bekend [2]) En toch vinden wij hierin een bevestiging van zijn psychologische traagheid. Immers, deze blijkt niet in de eerste plaats uit het niet-werken, maar uit het alleen werken wanneer men door prikkels hiertoe gedreven wordt. En voor elk van de genoemde werkzaamheden heeft Rousseau zijn bepaalde reden en wel gewoonlijk een negatieve, den wensch nl. te ontkomen aan iets, wat hem minder aangenaam zou zijn. Hij wil zich niet afhankelijk maken van anderen en hij kan geen broodschrijver zijn, [3]) dus kiest hij het handwerk, dat hem het meest aanstaat ; om zijn droefgeestige gedachten te ontvluchten, houdt hij zich op de wandeling met bloemen en planten bezig, [4]) om niet gedwongen

---

[1]) Rêveries VI p. 93. [2]) Conf. IX 67. [3]) Conf. IX 61.
[4]) Rêveries VII 104.

te zijn voortdurend te praten, neemt hij op bezoek een handwerk mee. [1]) „L' espèce de bonheur qu'il me faut, n' est pas tant de faire ce que je veux, que de ne pas faire ce que je ne veux pas. La vie active n' a rien qui me tente ; je consentirais cent fois plutôt à ne jamais rien faire, qu' à faire quelque chose malgré moi", verklaart hij in zijn eersten brief aan Malesherbes.

Hij behoort van nature tot dat zelden leeg zittende luiaardstype dat Payot [2]) het versnipperingstype noemt, dat wel een rijke onwillekeurige belangstelling toont, maar niet gemakkelijk tot vrijwillig gedwongen opmerkzaamheid te brengen is. Dit blijkt o.a. uit zijn wijze van werken, toen hij zich tot taak gesteld had de wetenschap te beoefenen ; niettegenstaande zijn wil om iets tot stand te brengen en zijn neiging tot de studie kon hij níet langer dan een half uur achtereen met hetzelfde onderwerp bezig blijven. Philosophie en geometrie, latijn, geschiedenis en aardrijkskunde kregen op denzelfden dag achtereenvolgengs een deel van zijn belangstelling, die zich nog verder over meerdere takken van wetenschap uitbreidde ; en alleen door telkens terug te komen op hetgeen hij zich eigen wilde maken, heeft hij in sommige vakken een meer dan oppervlakkige kennis opgedaan. [3]) Dat hij gedurende een belangrijk deel van zijn leven zijn geest, die bij hem het moeilijkst in beweging te brengen was, tot een vrijwillige eenzijdige werkzaamheid gedwongen heeft, is een bewijs van een tijdelijke overwinning op zijn traagheid. En misschien moeten we het weer als een concessie aan zijn temperament opvatten, dat zijn hoofdwerken alle gelijktijdig bewerkt zijn, en kunnen we hierin nog een gevolg zien van zijn onvermogen om langdurig met eenzelfde onderwerp bezig te zijn: hoewel de opmerkzaamheid op één doel gericht bleef openbaarde de geest zich te gelijker tijd op verschillend terrein en op verschillende wijzen.

---

1) Conf. XII 283.

2) Jules Payot : De opvoeding van den wil. p. 7.

3) Conf. VI 240 vlg.

Rousseau heeft zichzelf ook de vraag gesteld, hoe zijn vele geschriften te rijmen waren met zijn in den grond indolente natuur, en hij heeft in den tweeden brief aan Malesherbes getracht hiervan een verklaring te geven. Het schijnt, dat „une âme paresseuse" niet samen kan gaan met een „tempérament ardent" zoo zegt hij, maar toch vormen die twee contrasten de grond van zijn karakter. In zijn jeugd heeft hij bij tusschenpoozen wel eens pogingen gedaan zich tot iets te zetten, maar zijn ijver was niet duurzaam, totdat hij op den weg naar Vincennes den grooten schok onderging. Duizende ideeën verdrongen zich met groote helderheid in zijn geest: slechts een klein deel hiervan heeft hij flauw kunnen weergeven, maar er is een omkeer gekomen in zijn leven. Nu heeft hij een levensdoel gevonden dat de moeite waard is en waarvoor zijn inspanning niet tevergeefsch zal zijn. Enkele bijredenen hebben misschien iets tot zijn krachtsinspanning bijgedragen, maar de hoofdreden is, dat hij het zijn plicht achtte zijn licht verder te doen schijnen.

Hier hebben we dus de bevestiging van ons uitgangspunt: de psychologische traagheid wordt door een sterke emotie tot handeling gebracht, en door de secundaire functie heeft deze krachtige prikkel, in dit bijzondere geval, nog jaren lang nagewerkt.

Traagheids ideaal.

Doch men leert een karakter eerst waarlijk kennen als men zijn idealen leert kennen en het blijkt uit meerdere uitlatingen dat Rousseau het toppunt van zijn geluk vindt in de absolute rust. Terwijl een actieve zich den hemel zal voorstellen als een stad[1]), een plaats waar gewerkt wordt, en het hemelsche leven op aarde zich voor hem kenmerkt in de handeling, zal de trage zich het toekomende leven liefst denken als rust en het dienen van God op aarde in de eerste plaats verwezenlijkt zien in de contemplatie. Wanneer Jean-Jacques in den derden brief aan Malesherbes zijn hoogste godsdienstige extase beschrijft, waar hij niet meer denkt en redeneert, maar zich

[1]) H. Drummond: De stad zonder Kerk.

verliest in de oneindigheid, en het oneindige in zich voelt opgaan, dan zegt hij: „ce sont là les jours qui ont fait le vrai bonheur de ma vie,.... Oui, monsieur, que de pareils jours remplissent pour moi l'éternité, je n' en demande point d'autres...." maar dat deze gelukzaligheid niet noodzakelijk gelegen is in het zich één voelen met God, blijkt uit de *Rêveries* [1]) waar hij herdenkt, hoe hij in een boot gelegen op het meer van Bienne genoot van het stil zich laten gaan, of aan den kant van het water gezeten uren lang kon kijken naar de golfjes, ,,sans prendre la peine de penser". Hier is het geen godsdienstige extase, zelfs geen pantheïstisch opgaan in het oneindige: zoolang deze toestand duurt geniet men slechts van zichzelf en zijn eigen bestaan, „on se suffit à soimême, comme Dieu", en ook van deze ervaring zou hij willen zeggen: „je voudrais que cet instant durât toujours", daar hij het voelt als een „bonheur suffisant, parfait et plein".

Na het bovenstaande is het, naar ik meen, wel als vaststaand te beschouwen, dat Rousseau, niettegenstaande zijn groote werkzaamheid, tot het niet-actieve type gerekend moet worden, al blijven er ongetwijfeld ook op dit gebied nog wel vragen over, die niet zoo gemakkelijk beantwoord kunnen worden.

Oude indeeling der temperamenten. Bij de oude indeeling in vier temperamenten [2]) vatte men alle emotioneele niet-actieven samen in één groep, die der melancholici. Het waren de bij uitstek gevoelsmenschen, vatbaar voor intensief genieten, maar nog meer voor intensief lijden. De sterke aandoeningen, die gewoonlijk tot eenzijdigheid voeren, het eenzijdig affectief geheugen, de levendige fantasie en de uitsluitend onder invloed van sterke aandoeningen plaats grijpende handeling, zijn de voornaamste punten van overeenkomst. Maar het groote verschil dat onderling bestaat tusschen personen, die allen tot de melancholici gerekend moeten worden,

---

1) Rêveries V p. 83, vlg.

2) Zie over de oudere theorieën der temperamenten Dr. H. T. De Graaf: Temperament en Karakter p. 8.

deed toch nog naar een ander onderscheidingsmiddel uitzien, en dit is gevonden in de secundaire functie, aan welk element in den laatsten tijd meer belangstelling is gegeven.

Sentimenteelen en nerveuzen.

Met behulp hiervan verdeelt men nu die oude groep der melancholici in twee afdeelingen: de emotioneele niet-actieven met overwegend secundaire functie noemt men sentimenteelen, die met overwegend primaire functie nerveuzen. Degenen, die tot een dezer groepen behooren, kunnen natuurlijk onderling nog weer zeer verschillen, in verband met de sterkte of zwakte van ieder der drie grondeigenschappen, maar er zullen toch veel gemeenschappelijke kenmerken gevonden worden.

Volgens het voorafgaande moeten we Rousseau dus indeelen bij de sentimenteelen. Behalve de eigenschappen die voor alle emotioneele niet-actieven golden noemt Heymans [1]) nog in 't bijzonder kenmerkend voor deze menschen het overheerschen van één speciale gemoedsstemming, meestal een sombere [2]); een voortdurende selectie uit de gegeven ervaringen van datgene wat bij de heerschende gemoedsstemming past: dientengevolge individualiseert en specialiseert de sentimenteele meer en meer zijn gevoels- en gedachtenleven en wordt het hem steeds moeilijker gelijkgestemde zielen te vinden, waaraan zijn sterk affectieve natuur zoo groote behoefte heeft. [3])

Vandaar een toenemend gevoel van isolement en een uitgesproken neiging zich op zichzelf terug te trekken: de zelfontleders,

---

1) Heymans: Classificatie der Karakters p. 14.

2) In verband hiermee wijs ik op een passage in de tweede Dialoog (p. 322) waar „Rousseau" spreekt over de opgewektheid van „Jean-Jacques", dien men hem geheel anders had voorgesteld.

3) Het is bekend, dat Rousseau in zijn latere jaren geen nieuwe connecties meer wenschte aan te knoopen, en zooveel mogelijk zich losmaakte van de oude banden, maar roerend bleef vasthouden aan de enkelen, die hij meende te mogen vertrouwen, zooals Milord Maréchal. Zie ook Lettres inédites p. 245. Les nouveaux attachemens ne sont plus de mon âge etc.

die hun eigen gemoedsleven bestudeeren en beschrijven, zijn in deze groep meer dan dubbel zoo sterk als gemiddeld vertegenwoordigd. En wanneer deze niet-actieven tot handelen komen, ligt daaraan bij de sentimenteelen bijna altijd een door diepgewortelde emoties gedragen plichtbesef te gronde. Ook onderscheiden ze zich, in tegenstelling met de nerveuzen, door beschroomdheid, geslotenheid, neiging tot zelfbespiegeling en zelfanalyse, godsdienstzin en gevoel voor muziek en eindelijk door een merkwaardig verschijnsel, dat men zou kunnen noemen „een accepteeren van faits non accomplis". Dit verschijnsel komt hierop neer, dat men een gevreesd gevaar, in plaats van maatregelen daartegen te nemen, of ook maar zijn verwerkelijking af te wachten, zelf opzettelijk verwerkelijkt, of althans als verwerkelijkt denkt, om daardoor aan de pijnlijke slingering tusschen hoop en vrees een einde te maken, zooals bijv. Rousseau in zijn *Confessions* alles publiek maakte wat hij op zijn geweten had, om zich daardoor voor mogelijke lasterpraatjes te vrijwaren. Van al deze eigenschappen is bij de nerveuzen nauwelijks een spoor te vinden, terwijl veel, wat voor hen kenmerkend is, voor de sentimenteelen op of beneden het gemiddelde blijft, welk onderscheid dus gesteld moet worden op rekening van de meer ontwikkelde secundaire functie.

HOOFDSTUK II.

De invloed van het leven op zijn temperament.

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien, dat Rousseau tot de groep der sentimenteelen gerekend moet worden, immers zijn emotionaliteit, zijn traagheid en de werking der secundaire functie waren bij hem onmiskenbaar. En toch, er zijn verschijnselen, die wijzen op afwijking van dit temperament; gedurende een deel van zijn leven vertoont hij eigenschappen, waardoor men hem eerder een plaats zou geven onder de nerveuzen. Heeft Rousseau altijd tot de sentimenteelen behoort? en zoo niet, wanneer en waardoor is deze wijziging in het temperament ontstaan? Is het een verandering ten goede geweest en waarin heeft zij zich geopenbaard? De beantwoording van deze vragen brengt ons tot de bespreking van het karakter, in tegenstelling tot het temperament.

Temperament en karakter.

Over de verhouding van temperament en karakter is door velen gedacht en geschreven.[1]) Wanneer we een onderscheiding willen aannemen, zouden we

[1]) De oudere philosophen zagen in het temperament de gevolgen van lichamelijke of psychische oorzaken, in het karakter iets individueels, tot welker ontwikkeling sommigen mystieke krachten noodig achtten en waarvan het kenmerkende door Kant e. a. gezocht werd in den wil. De nieuwere opvattingen staan hier niet tegenover. Het temperament is het overgeërfde, hetgeen men van anderen heeft; het karakter is datgene wat individueel, wat eigen is, zegt Fouillée, en hij ziet dat eigene voornamelijk in de „intelligence", opgevat in den zin van „prise de conscience et de direction de nos tendances naturelles". Uit het werk van Dr. de Graaf, Temperament en Karakter, blijkt hoe moeilijk een juiste onderscheiding tusschen deze beiden te maken is, door de nauwe samenhang tusschen beide. Zie hierover ook G. Heymans, Einführung in die Ethik; Kant, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten; en A. Fouilleé, Tempérament et Caractère.

temperament kunnen noemen, datgene aan de persoonlijkheid, dat van buiten af tot haar komt, door overerving, maar ook door gezondheidstoestand, omgang en wat verder invloed kan uitoefenen, terwijl karakter dan dat deel van de persoonlijkheid genoemd kan worden dat van binnen uit groeit, en ten slotte het geheel beheerscht.

Heb ik in het voorgaande doen zien, welk temperament de volwassen Rousseau vertoont, in dit tweede hoofdstuk wensch ik na te gaan, hoe het leven zijn temperament heeft gevormd, terwijl ik in de derde plaats de ontwikkeling van zijn innerlijk leven, van het karakter in engeren zin hoop te kunnen nagaan. Het zal vaak moeilijk zijn de groei van het uiterlijk en innerlijk leven, waartusschen wederkeerig een zoo nauw verband bestaat, gescheiden te houden. Toch meen ik op deze wijze het beste te kunnen aantoonen van hoe overwegend belang voor de kennis en de beoordeeling van den mensch de richting van zijn wil is.

Afkomst. Wat Rousseau ons vertelt omtrent zijn ouders, is niet heel veel en eenigszins mooier gekleurd dan de werkelijkheid; zijn „affective Kritiklosigkeit" doet zich hier ongetwijfeld gelden. Volgens zijn mededeelingen was zijn moeder een vrouw, die door haar schoonheid, geest en talenten de aandacht trok, zijn vader een bekwaam werkman [1]), aan wien hij vele goede eigenschappen toeschrijft, die evenwel door de zwakheid van zijn karakter in zijn daden niet steeds tot uiting kwamen [2]). We zien hem als een onevenwichtig mensch, die zijn eigenbelang gewoonlijk voor liet gaan bij het welzijn van zijn kinderen. De opvoeding van Jean-Jacques' zeven jaar ouderen broeder werd zeer verwaarloosd en eindelijk liep deze weg, zonder verder iets van zich te doen hooren. Rousseau spreekt van zijn vader als een „homme de plaisir," maar een die zich binnen de perken wist te houden voor zijn plichten, wat evenwel niet geheel in overeenstemming is met de feiten die hij meedeelt [3]).

---

[1]) Conf. I 6. [2]) Conf. II 55. [3]) Conf. I 25, 8, 13.

We mogen dus aannemen, dat Jean-Jacques zijn intellectueelen aanleg van zijn moeder geërfd heeft [1]), terwijl zijn drift, vaderlandsliefde en zwerflust hem door zijn vader zijn toegekomen [2]). Hijzelf verklaart, dat een „coeur sensible'' het eenige is, dat zijn ouders hem hebben nagelaten.

Zwerflust. Op een van deze eigenschappen moet ik iets meer de aandacht vestigen, nl. op zijn zwerflust. Deze trek is onmiskenbaar in zijn jeugd, hij kan zich zelfs niet aan deze neiging onttrekken als hij daardoor mooie vooruitzichten moet wegwerpen [3]). Nu eens onderneemt hij een tocht zonder eenig middel van bestaan, dan weer vestigt hij zijn verwachting op zeer onvoldoende hulpmiddelen [4]), telkens is het een rondzwerven zonder vast doel, omdat er een drang naar verandering in hem werkt, waaraan hij geen weerstand kan bieden. Deze neiging nu komt in het bijzonder voor bij de nerveuzen, maar wordt bij de sentimenteelen zelden of nooit aangetroffen. [5]) En nu is het een merkwaardig verschijnsel, dat men dezen trek, die in Rousseau's jeugd van zooveel beteekenis is geweest, in zijn latere leven hoe langer hoe minder aantreft, eerst nog meer in toom gehouden dan overwonnen, [6]) ten slotte geheel uitgeroeid, zoodat het zijn lust alleen nog is op eenzame wandelingen rond te dolen, maar hij het zwerven, waartoe hij in zijn ouderdom gedwongen is, als een van de redenen van zijn diepe ellende gevoeld heeft. Dit is een belangrijke aanwijzing bij de beantwoording der vraag, die we boven stelden, omtrent een overgang van het nerveuze temperament tot het sentimenteele, of anders gezegd, omtrent de werking van de secundaire functie in Rousseau's jeugd.

Dat Jean-Jacques' grootouders, ouders en tantes voor Conseil of Consistoire van Genève zijn berispt of gestraft is nog niet overal een bewijs van misdadigen aanleg: de een is 's nachts met

---

[1]) Conf. I 7. [2]) Conf. I 6, 7, 9, 10. [3]) Conf. III 100.
[4]) Conf. I 44, III 101, IV 148.
[5]) G. Heymans, Classificatie der Karakters p. 13, 15.
[6]) Conf. V 217.

een viool naar een bal geweest, een ander heeft als boerin verkleed meegedaan aan een tooneelvoorstelling, of de buren hebben zich geërgerd aan kaartspelen op Zondag na de preek,[1]) maar in elk geval wijst het op een zekere lichtzinnigheid in de familie, van welke Rousseau zelf verklaart, dat zeden en vroomheid er heerschten [2]) en dat hij slechts „des leçons de sagesse et des exemples d'honneur" had ontvangen van al zijn bloedverwanten. [3])

Tegen enkele leden der familie zijn evenwel ernstiger klachten dan de bovengenoemde ingebracht, en wel een toegeven aan zinnelijke neigingen: zijn grootvader Bernard heeft een paar meisjes verleid, zijn moeder wordt berispt wegens omgang met een „jeune galant". Of deze een andere was dan Rousseau's vader is mij niet bekend. [4]) Jean-Jacques zelf vertelt, dat de liefde van zijn ouders reeds op zeer jeugdigen leeftijd is ontstaan: „dès l'âge de huit à neuf ans ils se promenaient ensemble tous les soirs sur la Treille; à dix ans ils ne pouvaient plus se quitter". [5]) Indien dat dezelfde is, wordt de zaak minder verontrustend: trouwe liefde van kinderen eindigend in een huwelijk behoeft geen misdaad geacht te worden. Toch is hierin iets van belang voor ons onderwerp.

Zinnelijkheid. Ook bij Jean-Jacques is op zeer jeugdigen leeftijd sprake van zinnelijke gevoelens en wel op ongezonde wijze. Men leze hierover wat Möbius zegt in zijn levensbeschrijving van J. J. Rousseau, het uitwerken van dezen trek zou voor mijn onderwerp te ver voeren; maar wel moet ik er op wijzen dat deze zinnelijkheid een groote rol heeft gespeeld vooral in zijn jeugd, en in dien tijd een kenmerkende eigenschap van zijn temperament is, wat op lateren leeftijd geheel gewijzigd is. Men zal opmerken, dat hij als oudere man toch ook nog den hartstocht gekend heeft in zijn liefde voor Mme d' Houdetot. Maar in deze geschiedenis zie ik juist een bewijs van de verandering, die in hem heeft plaats

[1]) P. M. Masson: La religion de J. J. Rousseau I p. 17.
[2]) Rêveries. III 47. [3]) Conf. II 61.
[4]) H. Roland Holst, J. J. Rousseau p. 16.
[5]) Conf I 6.

gegrepen, want al kan men deze liefde dwaas en ongeoorloofd noemen, het is liefde wat hij voelt tegenover deze vrouw en terwijl in vroeger jaren de zinnelijkheid de overhand op hem heeft gehad, zien we in dit geval de overwinning van de zedelijkheid, van de plicht, op wat er verkeerds was in deze hartstochtelijke genegenheid.

Ook uit zijn werken blijkt, dat de zinnelijkheid, die volgens zijn eigen levensbeschrijving vroeger in hem was, grootendeels overwonnen is. Vol geestdrift kan hij de liefde beschrijven, maar hij doet het niet op zinnenprikkelende wijze. Ge zoudt de *Nouvelle Héloïse*, de geschiedenis van den val van een jong meisje en hare bekeering gerust aan jonge menschen in handen kunnen geven, hun verbeelding zal er niet door bezoedeld worden als door zooveel andere psychologische romans van onzen tijd. En nu moet ik er weer op wijzen, dat het hebben van sterke erotische neigingen volgens Prof. Heymans, wel een typische eigenschap is van de nerveuzen, maar bij de sentimenteelen geen temperamentsverschijnsel is. Ik geloof niet, dat we dit verschil bij Rousseau alleen aan zijn leeftijd kunnen toeschrijven. Het wordt dus steeds meer aannemelijk, dat we den jongen Rousseau tot de eerste groep moeten rekenen.

Invloed van ziekte.

Dat de gezondheidstoestand van grooten invloed kan zijn op iemands aard is van algemeene bekendheid en ondervinding. De oudste indeelingen in temperamenten berustten zelfs op de beteekenis, die men hechtte aan den invloed der sappen van het menschelijk lichaam [1]). En al heeft men in de psychologie andere grondonderscheidingen aangenomen voor de indeeling der temperamenten, de medicus en ieder, die met zieken omgaat, weet dat zelfs een lichte aandoening van enkele organen van invloed kan zijn op het humeur en de levenswijze. In een koortsaanval kan de meest ingetogen levende en

---

[1]) Naarmate men aan de gele gal, de zwarte gal, het bloed of het slijm de grootste inwerking toeschreef, onderscheidde men het cholerisch, melancholisch, sanguinisch en flegmatisch temperament. De Graaf. op. cit. p. 8.

denkende het slachtoffer zijn van een verhitte verbeelding, die hij in gezonden toestand met afkeer van zich zou zetten; een werkzaam mensch kan tijden hebben van absolute apathie als gevolg van een lichamelijke ongesteldheid; een opgewekte en welwillendgezinde persoonlijkheid kan zich tijdelijk geneigd voelen tot groote prikkelbaarheid onder invloed van een nog niet aan den dag gekomen ziekte. Ik weet wel, dat er gevaar bestaat, op dezen lichamelijken invloed een te grooten nadruk te leggen, die zou kunnen leiden tot gebrek aan verantwoordelijkheid bij dengeen, die dit op zichzelf toepast. Maar het kan geen kwaad ook in dit opzicht voor een ander te gelooven aan causaliteit en praedestinatie en met het oog op zichzelf rekening te houden met den vrijen wil, hierbij Rousseau's voorbeeld volgende, die in zijn besten tijd beloofde: „je serai indulgent aux autres et sévère à moi-même". [1]) In elk geval zal deze zienswijze ons leeren niet alle verschijnselen op dezelfde wijze te beoordeelen, maar de oorzaken op te sporen die er aanleiding toe geven.

Zwakte in de jeugd.

Bij de beoordeeling van Rousseau mogen we hier zeker wel rekening mee houden. „J'étais né presque mourant; on espérait peu de me conserver" schrijft hij in het begin van zijn *Confessions* [2]). Door de goede zorgen van een tante werd hij in het leven behouden, maar de kiem van een ziekte, die hem zijn geheele verdere leven geplaagd heeft, kon door de meest zorgvuldige behandeling niet worden weggenomen. Zijn geheele kindsheid schijnt hij een zwakke gezondheid te hebben gehad [3]), en misschien is het ook hieraan toe te schrijven, dat hij zijn kinderjaren zoo afgezonderd in huis heeft doorgebracht en het spelen op straat met andere kinderen hem vaak ontzegd was [4]). Over ziekten in zijn jeugd spreekt hij overigens niet, wel over zijn kortzichtigheid, die hem veel last bezorgde, en op zijn zestiende

1) Masson, op. cit. I 122.
2) Conf. I 8. 3) Conf. I 29 en VII 292.
4) Conf. I 10, maar ook Rêveries IV 75.

jaar reeds had hij slechte tanden [1]), wat volgens Möbius meermalen voorkomt bij nerveuze menschen [2]). Naar de beschrijving van hemzelf en anderen, moet hij een goedgevormd man geweest zijn, zonder op degeneratie wijzende afwijkingen [3]).

Gedurende vele jaren hooren we niets over de gezondheid, behalve over een korte, hevige ziekte, waarschijnlijk longontsteking, waarvan hij niet spoedig genas [4]). Maar eenige jaren daarna, op ongeveer

Lichamelijke malaise.

vijf en twintig jarigen leeftijd, voelde hij zijn krachten verminderen, zonder er een oorzaak voor te weten dan zijn voortdurende hartstocht voor alles en niets. [5]) Vrouwen, muziek, schaken, boeken, alles nam hem zoo in beslag, dat hij er geheel in opging en zijn lichaamskrachten verteerd werden door het vuur van zijn hartstocht. Door de goede zorgen van „Maman" kwam hij dezen toestand weer te boven, maar het duurde nog lang, voor hij weer op krachten kwam.

In dezen tijd van groote verslapping nu, overvalt hem op zekeren morgen, terwijl hij bezig is een tafeltje op zijn poot te zetten, „une révolution subite et presque inconcevable" door het geheele lichaam. Een viervoudig oorsuizen, door Rousseau nauwkeurig onderscheiden en ontleed te midden van den hevigen aanval, dien hij ondervond, benam hem van dat oogenblik zijn scherp gehoor, zoodat hij wel niet doof, maar toch hardhoorend werd. Daar de dokter hem, niettegenstaande een pijnlijke behandeling niet helpen kon, stond hij na een paar weken maar weer op, doch de kloppingen en oorsuizingen hebben hem sindsdien geen minuut meer verlaten. Ernstige slapeloosheid en kortademigheid, die zich deed gevoelen bij hard loopen of sterk bewegen, waren ook gevolgen van dezen onverklaarbaren aanval. [6])

Ik heb hier als feiten neergeschreven datgene, wat Rousseau zelf ons als zoodanig geeft, maar ik wil er toch even de aandacht

---

1) Conf. II 48. 2) Möbius op. cit p. 23.
3 Conf. II 48 en V 202; Möbius p. 288 en 300.
4) Conf. V 186. 5) Conf. V 222. 6) Conf. VI 230 vlg.

op vestigen, dat men deze mededeelingen voorzichtig moet aannemen. Ongetwijfeld is hij te goeder trouw bij hetgeen hij schrijft, maar hij ziet alles vergroot en daarmee moeten we rekening houden.[1]) Wanneer Rousseau bijv. vertelt, dat hij tengevolge van een mislukte scheikundige proef meer dan zes weken blind geweest is[2]), dan is het niet gewaagd zoowel van de blindheid als van de zes weken iets af te doen. Rousseau's groote overdrijving in aanmerking nemende, lijkt het mij niet onwaarschijnlijk, dat die onverklaarbare aanval een ernstige, tot een flauwte naderende duizeling is geweest, iets wat vaak voorkomt in tijden van zwakte en door een onbeteekenende aanleiding kan worden veroorzaakt; de gebukte houding, om het tafeltje rechtop te zetten, is hiervoor voldoende verklaring.[3])

Maar van hoe geringe beteekenis de zaak op zichzelf als ziekteverschijnsel mag zijn, in het leven van Rousseau heeft dit geval den grootsten invloed gehad. „Il m' importait peu, dans lequel (état) je fusse en effet," heeft hij eens gezegd met het oog op zijn levendige verbeelding, die hem in alle toestanden kon verplaatsen;[4]) en zoo zou men ook kunnen zeggen: het kwam er niet op aan, wat de werkelijkheid was, maar wel welke beteekenis Rousseau er aan hechtte. En deze was groot. „Cet accident, qui devait tuer mon corps ne tua que mes passions et j'en bénis le ciel chaque jour, par l'heureux effet, qu'il produisit sur mon âme. Je puis bien dire que je ne commençai de vivre que quand je me regardai comme un homme mort. Donnant leur véritable prix aux choses que j'allais

---

[1]) Een anecdote, die Möbius aanhaalt, (p. 45) is leerzaam in dit opzicht. Op een tochtje hadden de toeristen in een hut geslapen. Toen men elkaar den volgenden morgen naar de nachtrust vroeg, zei Rousseau: „ach ik slaap nooit", waarop een van de heeren van het gezelschap antwoordde: „maar meneer Rousseau, u hebt zoo gesnurkt, dat ik geen oog heb kunnen dichtdoen".

[2]) Conf. V 221.

[3]) In verband hiermee wijs ik er op, dat Rousseau's dood door Möbius aan hartverlamming wordt toegeschreven. (Möbius p. 301). Dat duizeligheid gevolg kan zijn van tijdelijke hartzwakte is bekend. Zie ook Conf. VI 236.

[4]) Conf. I 44. [5]) Conf. VI 231.

quitter, je commençai de m' occuper de soins plus nobles, comme par anticipation sur ceux que j'aurais bientôt à remplir, et que j'avais fort négliglés jusqu' alors. J'avais souvent travesti la religion à ma mode, mais je n' avais jamais été tout à fait sans religion. Il m' en coûta moins de revenir à ce sujet, si triste pour tant de gens, mais si doux pour qui s' en fait un objet de consolation et d'espoir."

Ik heb deze passage in haar geheel overgenomen, omdat ik ze van de grootste beteekenis acht, met het oog op Rousseau's karakterbepaling en wijs daarbij op twee zaken in het bovenstaande, nl. dat hijzelf na dit ongeval in zich heeft opgemerkt een verzwakking van zijn hartstocht, en een versterking, een verdieping van zijn godsdienstzin. Naar ik meen, heeft men op dit tijdperk in Rousseau's leven niet voldoenden nadruk gelegd als een bekeeringstijd. Zijn sociale bekeering op den weg naar Vincennes heeft zoozeer de aandacht getrokken, dat men niet genoeg rekening gehouden heeft met dezen diepgaanden omkeer, zonder welken de crisis in 1749 niet mogelijk geweest zou zijn. Vanaf dezen tijd is er een andere *richting* in zijn leven, en, hoewel de oude natuur zich telkens nog wel doet gelden, een gevoel van plicht staat nu tegenover het lust-gevoel en overwint het laatste meermalen. In het volgende zal ik nog gelegenheid hebben op den aard van deze bekeering terug te komen, hier heb ik er alleen op te wijzen als een gevolg van zijn ziektetoestand.

Lichaams-kwaal.

Ook andere krankheden zijn er te vermelden, die invloed gehad hebben op het leven en de daden van Jean-Jacques en daarvan is in de eerste plaats te noemen, het lijden dat hem bij de geboorte bijna het leven gekost had en dat hem sinds zijn mannelijken leeftijd [1]) voortdurend in meerdere of mindere mate heeft gekweld n.l. een blaasziekte. [2])

---

[1]) Men zou kunnen zeggen, dat deze voor Rousseau eerst tegen zijn dertigste jaar begint. Voor den omkeer in Chambéry vertoont hij in zijn optreden nog weinig mannelijks.

[2]) Möbius op. cit. p. 60.

Vooral sterke vermoeienis, schokken en hitte verergerden het steeds, zoodat reizen een groot bezwaar voor hem was. Deze ziekte heeft zijn neiging om zich uit de gezelschappen terug te trekken zeer versterkt, en hem de eenzaamheid, waarin hij zich kon kleeden zooals hij wilde, en zich niet behoefde te storen aan de tegenwoordigheid van menschen, meer doen zoeken. Ook op zijn humeur heeft deze kwaal een begrijpelijken invloed geoefend. [1]) En het is een ernstige aanval van deze ziekte, die weer een omkeer in hem gebracht heeft, nu niet in zijn innerlijke levensrichting, maar in zijn uiterlijke levenswijze.

Hoewel hij zijn eerste *Discours* reeds geschreven had, was hij blijven leven in den kring waarin hij was opgenomen, en had hij van M. de Francueil, ontvanger-generaal der finantiën de post van kassier gekregen, die hem een ruim inkomen verschafte. Door de inspanning aan dit werk verbonden, gedurende een afwezigheid van den heer de Francueil, kreeg Rousseau weer een hevigen aanval van zijn kwaal, tijdens welke het hem ter oore kwam, dat de arts verklaard had, dat hij geen zes maanden meer te leven had. [2]) Hij besloot daarop den korten tijd die hem gelaten was, volgens zijn principes te leven, zijn winstgevend baantje op te geven, alle uiterlijk vertoon van weelde in kleeding en levenswijze af te leggen, en zooveel mogelijk door handenarbeid een bescheiden stuk brood te verdienen. Na zijn herstel bracht hij dit besluit werkelijk ten uitvoer, wat van groote beteekenis is geweest voor geheel zijn verder leven. Want Rousseau heeft ongetwijfeld juist gevoeld, wanneer hij de verwijdering van zijn vrienden voor een groot deel toeschrijft aan hun ergernis over zijn beter willen zijn dan zij zelf waren, en aan 't verwijt dat ze in zijn levenswijze voelden tegenover de hunne. Natuurlijk kan de weinig tactvolle wijze waarop Rousseau zijn principes tegenover zijn vrienden verdedigde en zijn ongestadig humeur ook aan de breuk hebben

---

1) Conf. XI 242 : Quand je souffre, je suis sujet à l'humeur; Nouvelles Lettres 166.
2) Conf. VIII 16.

meegewerkt, welke trouwens, zooals we later zien zullen, een dieperen grond had.

Geestesziekte. De derde ziektetoestand, waarop we de aandacht moeten vestigen, is Rousseau's geestelijke krankheid, die ten slotte geworden is tot een paranoia. Over de verschijnselen en toenemende verergering van deze, voor Rousseau zoo noodlottige stoornis kan ik weer verwijzen naar Möbius, die er het grootste deel van zijn boek aan heeft gewijd. Men gaat er tegenwoordig al niet meer zoo gemakkelijk toe over, om allerlei overtuigingen, waaronder Rousseau geleden heeft op zijn zieke verbeelding te schuiven; men heeft bemerkt, dat het niet overal zijn waan is, die hem een vijandelijke houding doet zien in het gedrag van zijn vroegere vrienden, die hem aanleiding geeft aan een complot te denken, waar zooveel in het leven zich tegen hem keert; maar in de wijze waarop hij de verschijnselen combineert en uitlegt, in zijn handelwijze gedurende een tijdperk van zijn leven, vooral tijdens zijn verblijf in Engeland, is een beginsel van waanzin onmiskenbaar.

De grenslijn tusschen het normale en het abnormale is zoo moeilijk te trekken, dat we ook hier niet precies kunnen aanwijzen, waar zijn op goede gronden rustend wantrouwen overgaat in een ziekelijken vervolgingswaan, maar dat deze ziekte hem een tijdlang beheerscht heeft en een groot deel van zijn leven ontwricht heeft, is ongetwijfeld waar.

De gevolgen, die deze toestand voor Rousseau gehad heeft, zijn ook van groote beteekenis, al zijn ze voornamelijk negatief. Hij is er zoo door tot zichzelf bepaald, dat zijn levenswerk er door is afgebroken. Later heeft hij wel verklaard, dat hij alles gezegd had, wat hij te zeggen had, en dus slechts in herhalingen had kunnen vervallen, maar wanneer we zien hoeveel werkkracht hij in zijn verdedigingsgeschriften gelegd heeft, die alleen een gevolg zíjn van zijn waan, dan zouden we van hem als geestelijk gezond schrijver nog heel wat goeds hebben kunnen ontvangen.

En toch is er onder die verdedigingsgeschriften één, dat we

niet graag zouden missen, en dat ongetwijfeld in den vorm waarin we het nu hebben ook een vrucht van die waandenkbeelden is, nl. zijn *Confessions*. Er zijn vele anderen, die hun herinneringen hebben te boek gesteld, maar de wijze waarop Rousseau heeft gemeend deze taak te moeten opvatten is toch wel eenig in zijn soort. Hij had er een drievoudig doel mee: een bijdrage te geven voor de psychologische wetenschap, door een mensch te doen zien, zooals hij in werkelijkheid was; zijn geweten te ontlasten van de verborgen misdrijven, die hem bezwaarden; en door alles van zichzelf te bekennen, wat men tegen hem zou kunnen inbrengen, maar daarbij ook zijn redenen en verontschuldigingen te voegen, zichzelf te verdedigen tegen de aanklachten, die men, naar hij meende tegen hem gereed had, en die de werkelijkheid zouden overtreffen.[1]) Het is mogelijk dat hij ook om de beide eerstgenoemde redenen zijn boek geschreven zou hebben, maar dan was het toch allicht anders geworden.

Over 't geheel kunnen we wel constateeren, dat Rousseau's gezondheidstoestand van buitengewonen invloed is geweest op zijn leven en op zijn persoonlijkheid, wat bij hem duidelijker is aan te toonen dan bij de meeste andere menschen.

Opvoeding en omgang.

De invloed van opvoeding en milieu wil ik samen nemen, want er is zoo'n nauwe samenhang tusschen deze beiden, dat de scheiding moeilijk zou zijn vol te houden. Immers omgang met, en voorbeeld van anderen is met evenveel recht tot de opvoeding te rekenen als de met voorbedachten rade aangebrachte kennis of voorgehouden raadgevingen.

Rousseau zelf heeft verklaard, dat hij een goede opvoeding gehad heeft. „J'ai dit, je répète et je répéterai, peutêtre encore une chose dont je suis tous les jours plus pénétré: c'est que, si jamais enfant reçut une éducation raisonnable et saine, c'a été moi." [2]) De vraag,

---

[1]) In verband hiermee herinner ik aan de neiging der sentimenteelen, tot het aannemen van faits non-accomplis. Zie boven p. 58.

[2]) Conf. II 61 en I 10.

in hoeverre hij gelijk heeft, relatief en absoluut, en waarin deze hooggeroemde opvoeding heeft bestaan, hebben we hier niet in de eerste plaats te beantwoorden, alleen willen we vorschen naar den invloed, welken zij op zijn karaktervorming gehad heeft.

Kinderjaren. De omgang met zijn vader is volgens Jean-Jacques van veel beteekenis voor hem geweest, al zal het algemeene oordeel over Isaäc Rousseau als paedagoog ongetwijfeld ongunstig luiden. Een man, die zijn kind geen onderricht laat geven, maar diens ontwikkeling geheel aan het toeval overlaat; die met zijn kleinen jongen tot laat in den nacht prikkelende romans leest en hem vervolgens boeken ter hand doet nemen, die wij al evenmin geschikt zouden achten voor een achtjarig kind, [1]) zoo iemand lijkt ons niet de meest geschikte opvoeder. Maar Jean-Jacques, die in veel opzichten van andere kinderen verschilt en dat telkens gaarne doet opmerken, Jean-Jacques had plezier in deze lectuur, vooral in Plutarchus, die zijn lievelingsschrijver werd en in wiens helden hij navolgenswaardige voorbeelden zag. [2]) Terwijl de vader bezig was met zijn werk, las het kind deze en andere boeken voor, en de gesprekken die naar aanleiding van het gelezene ontstonden, hebben, zegt Rousseau, in mij gevormd: „cet esprit libre et républicain, ce caractère indomptable et fier, impatient de joug et de servitude." [3])

Ongetwijfeld kan voor een vroegrijp kind als hij was, de geestelijke aanraking met de groote mannen der geschiedenis een bijzondere beteekenis gehad hebben, maar deze was toch eenzijdig; het zijn in het bijzonder de *staatsdeugden*, die hier op den voorgrond komen en waarop door den vader „dont l'amour de patrie était la plus forte passion" nog eenige nadruk gelegd werd. Immers deze vader was een „homme d'une probité sûre, et il avait une de ces âmes fortes qui font les grandes vertus", [4]) maar de

---

[1]) O.a. de Kerkgeschiedenis van Le Sueur, een geleerde compilatie, geschreven in slechten stijl, en overladen met data en documenten. Masson, op. cit. I 19.

[2]) Conf. I 10. [3]) Conf. I 9. [4]) Conf. II 55.

kleine, huiselijke deugden waren moeilijker aan te prijzen door dezen „homme de plaisir".

Zijn tante was een vriendelijke, opgewekte vrouw, die zijn kinderleven, dat door de zware gesprekken met zijn vader anders wellicht te drukkend was geworden, opvroolijkte door haar liefkoozingen en gezang. Rousseau spreekt slechts met de grootste dankbaarheid over haar, en schrijft aan haar zijn liefde voor de muziek toe.[1]) Verscheidene van haar liedjes zijn hem altijd bijgebleven of op lateren leeftijd weer in zijn herinnering teruggekomen. Ook heeft zij hem de vrijheid gelaten, die Rousseau voor een kind zooveel waard acht, en geen tegenstand in hem opgewekt, wat zooals we later zien, bij een zoo gevoelige natuur als de zijne licht kon geschieden, al heeft zij misschien wel eens verzuimd zijn inactiviteit te bestrijden, die zich ook toen reeds openbaarde.

Andere opvoeders.

Dan volgt het verblijf te Bossey en de omgang met M. en Mlle Lambercier en zijn neefje Bernard. Naar de beschrijving die Rousseau van den laatsten geeft, was het een goedige jongen, met een weinig zelfstandigen aard; de omgang met hem kan dus het heerschzuchtige in Jean-Jacques' natuur versterkt hebben; deze vertelt zelf, dat hij de overhand had op zijn neef wanneer ze alleen waren; dat deze bij zijn opvoeders meer in de gunst stond acht Rousseau verklaard door het meerdere aanzien van diens vader.

Over Ds en Juffrouw Lambercier is Rousseau steeds vol lof. Ze waren beiden zacht van aard, maar toch in staat streng te zijn als het noodig was, al kunnen we uit een opmerking van Jean-Jacques wel opmaken, dat de predikant het onderwijs voor zijn rekening genomen had, maar de opvoeding grootendeels aan zijn zuster overliet, en in elk geval niet hield van een krachtdadig optreden. [2]) Wel waren ze een tiental jaren voor de komst van hun beide leerlingen

---

[1]) Conf. I 11. Hij kan zijn aanleg op 't gebied der kunst ook van zijn moeder geërfd hebben. Zie Conf. I 7 noot.

[2]) Conf. I 15.

bij den Raad en de vergadering van predikanten beschuldigd van allerlei nalatigheid en verkeerd gedrag, maar dit waren lasterpraatjes gebleken, die van katholieke zijde nog wat waren verzwaard [1]), en na een enquête constateerde men alleen enkele „négligences ou imprudences" die men kon toeschrijven „au défaut de monde et d'éducation du dit Lambercier plutôt qu' à de mauvaises intentions ou moeurs". [2]) Hiervan had de kleine Jean-Jacques evenwel geen last. Hij zag zijn gastheer als iemand die, „bien qu'homme d'Église et prédicateur, était croyant en dedans. — Sa soeur et lui cultivèrent par des instructions douces et judicieuses les principes de piété qu'ils trouvèrent dans mon coeur". [3]) Maar als de voornaamste versterking die zijn karakter daar onderging, noemt hij „les sentiments tendres, affectueux, paisibles" en dit zijn niet de eigenschappen, die een jongen man staande houden als hij met de hardheid van het leven in aanraking komt.

In hoeverre M. Lambercier de vorming van het karakter zijner leerlingen als doel voor oogen heeft gehad, weten we niet, maar uit wat Rousseau zelf vertelt, blijkt, dat de beste opvoeding niet in staat is een aangeboren neiging uit te roeien. Terwijl een bekwame dienstbode ontslagen wordt, omdat ze tegenover de kinderen onbetamelijke woorden gebruikt, heeft een kinderlijke strafoefening gevolgen, waarop men niet bedacht kon zijn ; terwijl de opvoeders trachten door liefderijk en rechtvaardig optreden de hun toevertrouwde kinderen op de juiste wijze te leiden, is een enkele vergissing in een moeilijk geval voldoende om de goede indrukken te vervagen en op het geheele volgend leven een stempel te drukken.

Toch zijn dit de eenige jaren geweest van normale Christelijke kinderopvoeding, met aangename afwisseling van lessen en spel, met zorgvolle liefde en weloverdachte bestraffing en het goede

---

[1]) De pastoor de Pontverre, dezelfde die later J. J. zoo'n overtuigenden maaltijd aanbood, had er een pamflet over geschreven.

[2]) Masson op. cit. I 22. [3]) Conf. II 62.

hiervan heeft zeker nagewerkt. Men heeft wel gemeend, dat bij de beschrijving van den Vicaire Savoyard Rousseau o.a. ook het beeld voor oogen heeft gehad van dien „homme d'Église ... qui faisait presque aussi bien qu'il disait".

„Ainsi commençait à se former ou à se montrer en moi ce coeur à la fois si fier et si tendre, ce caractère efféminé, mais pourtant indomptable, qui, flottant toujours entre la faiblesse et le courage, entre la mollesse et la vertu m' a jusqu' au bout mis en contradiction avec moi-même" [1]) schrijft Rousseau van zijn opvoeding in het ouderlijk huis; het zou ook kunnen gezegd zijn op dit kruispunt, nu de strijd tusschen de twee naturen in hem hem te zwaar gaat vallen, en zijn slechte neigingen de overhand verkrijgen. Want we zien in den tijd, die nu volgt, reeds het begin van den achteruitgang, eerst nog slechts een verlies op enkele punten, dan een overgave op elk terrein. De paar jaar in het huis van zijn oom doorgebracht, hebben zijn karakter zeker niet ten goede gevormd, eerder verslapt. Zijn oom, „homme de plaisir" evenals zijn vader, maar misschien nog minder in toom gehouden door zijn plicht, lette niet op de jongens, en ook zijn tante liet hen aan hun lot over. [2]) Zonder behoorlijk onderricht, zonder toezicht rondloopende, schrijft Rousseau het aan de goede opvoeding, die hij tot dien tijd genoten had, toe, dat ze niet erger misbruik maakten van de vrijheid, die hun gelaten werd, en ook de vriendschap die er tusschen de jongens bestond droeg hiertoe bij. Toch, al deden ze niet bepaald veel verkeerds, de vrijheid om precies te kunnen doen en laten wat hij zelf wilde was voor een jongen als Jean-Jacques op zichzelf al schadelijk en heeft zijn sterke vrijheidszucht tot bandeloosheid doen toenemen.

Leertijd. Op ongeveer dertienjarigen leeftijd begint zijn leerjongenstijd, en deze is oorzaak van een snellen val. Met al zijn gebreken was Jean-Jacques tot nog toe een jongen van goeden wil, buiten de genoemde afwijkingen zich houdend aan wat

1) Conf. I 12. 2) Conf. I 25.

als betamelijk gold en telkens zich voornemend zijn leven te beteren als hij zich aan een vergrijp had schuldig gemaakt.[1]) Maar nu kwam de onverschilligheid, het gemis aan onderscheiding van goed en kwaad, het zich laten meesleepen door het kwaad, en tenslotte het plezier er in.

Toen zijn oom de tijd gekomen achtte werd hij, daar het vermogen zijner moeder niet toereikend was om hem te doen studeeren, in de leer gedaan bij den griffier van de stad, en toen men hem daar als onbruikbaar naar huis had gestuurd, werd hij als leerjongen bij een graveur geplaatst. Blijkbaar gaf zijn oom zich weinig moeite om een goeden leermeester voor hem te zoeken, en zijn vader, die niet ver van Genève was gaan wonen, bekommerde zich al heel weinig om zijn jongen. Zijn meester was, volgens Rousseau, een lompe, ruwe man, die zijn leerjongen heel anders behandelde, dan deze gewoon was. Terwijl hij in de beschaafde gezinnen, waarin hij tot nog toe verkeerd had, als gelijke was behandeld, werd hij hier als bediende bejegend, die slechts een gedeelte van den maaltijd aan tafel mocht zijn en de kamer moest verlaten, zoodra hij er niets te doen had. Door slagen en andere ruwe straffen werd hij verhard, er ontstond een geest van verzet in hem, en hij voelde zich gerechtigd datgene te nemen wat men hem niet aanbood. Gedurende de laatste jaren in het geheel niet aan tucht gewend, viel het hem te moeilijker de strenge bevelen van zijn meester te gehoorzamen, trachtte hij zich van den dwang te ontslaan door zelf zijn tijd te gebruiken, zooals hij wenschte, en gaf daardoor zijn meester weer aanleiding tot nieuwe straffen. Liegen, snoepen, stelen (van allerlei voorwerpen, maar geen geld) werd hem een tweede natuur, hij zag er geen kwaad meer in ; de onbeduidende en minderwaardige boeken, die hij in zijn leeswoede verslond, versterkten zijn verbeelding en richtten deze op onderwerpen, die hem nog meer afkeer deden krijgen van zijn werkelijk bestaan.

Hij zelf heeft dezen achteruitgang, die gepaard ging met een

---

[1]) Conf. II 62.

absolute onverschilligheid voor geestelijke dingen [1]), alleen toegeschreven aan de behandeling, die hij ondervond [2]); ongetwijfeld is de leeftijdsovergang, die hiermee samenviel, ook van invloed geweest. [3])

Vlucht uit Genève.

Dan heeft plaats die gebeurtenis in zijn leven, die door sommigen geroemd is als het geboorte-uur van zijn autonoom individualisme, [4]) waarop gewezen wordt als een daad van zelfvertrouwen, maar waarin ik alleen kan zien een verder afglijden op het hellend vlak. Van een zelfbewuste daad is hierbij geen sprake. Uit vrees voor de straf, die hem te wachten stond en onder invloed van de fantasieën, die hij zich gevormd had, heeft hij zich laten gaan naar de ingeving van het oogenblik, zonder nadenken, zonder idealen, zonder doel. Als een jonge vagebond, wiens trekken hij in zijn leertijd ook reeds toonde, is hij de wijde wereld ingetrokken, zooals zijn oudere broer het vóór hem gedaan had. Van dezen heeft men niets meer vernomen, in Jean-Jacques is het zaad, dat diep in hem verborgen lag, niet gestikt, maar te zijner tijd tot rijken wasdom gekomen.

Rousseau zelf heeft ook volstrekt niet den schijn aangenomen alsof hij reden had er zich op te beroemen, alleen het spontane van de daad vindt hij merkwaardig, niet hetgeen hem er toe gebracht heeft. Ik wil er hier even aan herinneren, dat zwerflust, volgens prof. Heymans, een van de kenmerkende trekken der nerveuzen is, als een gevolg van de traagheid [5]) en de primaire functie en hetgeen op deze vlucht volgt, versterkt mij in de meening dat men Rousseau in dezen tijd ongetwijfeld tot dit type rekenen kan. Want wanneer hij eenige dagen doelloos heeft rondgezworven,

---

[1]) Conf. II 62.

[2]) Over de nadeelen van het leerlingenstelsel, zie H. Roland Holst: J. J. Rousseau, p. 24.

[3]) G. Stanley Hall: Adolescence I. Hdst. 5, p. 325.

[4]) Dr. Paul Sakmann: J. J. Rousseau, p. 7.

[5]) Zie ook: G. Aschaffenburg: Das Verbrechen und seine Bekämpfung, Heidelberg 1916, p. 139: Im ganzen aber scheuen Bettler und Vagebunden das energische Handeln.

gaat hij den pastoor van Confignon opzoeken. Er is wel iets vreemds in, dat de Protestant Jean-Jacques zijn toevlucht zoekt bij een pastoor, die bekend is om zijn overredingskunst, dat de verlegene het waagt een onbekende, over wien hij toch waarschijnlijk niet gunstig heeft hooren spreken, om hulp te vragen. Immers het was deze man, die het pamflet met lasterpraatjes over Ds. Lambercier en diens zuster had geschreven, en al zal men in de pastorie te Bossey in de tegenwoordigheid der jongens wel niet gesproken hebben over dit onderwerp, ongetwijfeld heeft hij er later in Genève wel eens over hooren praten; in elk geval kan hij geweten hebben, dat deze pastoor niets beters wist te doen „pour le bien de la foi, que de faire des libelles contre les ministres de Genève". [1]) Wel merkwaardig is het, dat juist in de week van Jean-Jacques' vlucht, in de vergadering van predikanten te Genève gesproken werd over het feit dat „le sieur Pontverre, curé de Confignon, attire plusieurs jeunes gens de cette ville, dont quelques-uns ont changé de religion". [2]) Heeft Rousseau door deze jongelui gehoord van de vriendelijke wijze, waarop ze door den pastoor ontvangen waren en heeft het verlangen naar een lekker maal er hem toe gebracht zich over de mogelijke verwijten van zijn geweten heen te zetten?

Dit lijkt mij wel waarschijnlijk, en bevestigt mijn veronderstelling. Immers, tafelgenot en weinig godsdienstig gevoel behooren mede tot de eigenschappen van het nerveuze temperament. De groote belangstelling voor godsdienst, die hij als kind getoond had, was in zijn leertijd verdwenen; hij was niet ongeloovig, maar onverschillig geworden [3]). Ofschoon er in Genève aparte preekbeurten waren voor leerjongens en de meesters voor hun godsdienstonderwijs aansprakelijk werden gesteld [4]) is het toch niet zeker of de jonge Rousseau hieraan heeft deelgenomen: de ruwe M. de Commun was er de man niet naar, om zich veel om het zieleheil van zijn leerling te bekommeren, en wanneer Jean-Jacques zijn theo-

[1]) Conf. II 47. [2]) Masson. op. cit. I 40. [3]) Conf. II 62.
[4]) Masson. op. cit. I 9 en 24.

logische kennis roemt, die hij in het hospitium te Turijn zoo juist te pas wist te brengen, dan schrijft hij deze toe aan het goede onderwijs, dat hij bij M. Lambercier genoten heeft en nog verder op, aan wat hij bij zijn vader heeft opgestoken uit *l' Histoire de l' Église et de l' Empire;* maar hij spreekt niet over godsdienstonderwijs te Genève en verklaart integendeel nog niet gedaan te hebben „ma première communion ni reçu les instructions qui s'y rapportent". [1])

In elk geval was zijn weerstandsvermogen tegen de argumenten van den pastoor van Confignon heel gering. „J' étais certainement plus savant que M. de Pontverre, mais j' étais trop bon convive pour être si bon théologien; et son vin de Frangi qui me parut excellent, argumentait si victorieusement pour lui, que j'aurais rougi de fermer la bouche à un si bon hôte". [2])

Wat de verlegenheid betreft, deze hebben we mede leeren zien als een gevolg van de eenzijdige werking der secundaire functie. Het schijnt mij toe, dat Jean-Jacques in zijn jongelings- en jongemannen-jaren niet erg gehinderd is door deze onaangename eigenschap. Eerder zou men in tal van gevallen kunnen spreken van brutaliteit, tegenwoordigheid van geest of gevatheid, welke eigenschappen volgens Gross kenmerkend zijn voor de minderwaardigheid bij vervlakt bewustzijn. [3]) Naar zijn zeggen, wist hij een bedrog met honderd andere leugentjes zoo handig te verbergen, dat het niet bemerkt werd [4]); bij de soupers die „Maman" geeft, heeft hij „de l'esprit, des saillies" [5]); terwijl het mij niet toevallig voorkomt, dat hij in dezen tijd, misschien voor de eenige maal in zijn leven, vrijmoedig en goed gesproken heeft in het publiek. [6]) Ook de vele leugens, vaak het leugenachtige in zijn geheele optreden [7]), wijzen meer op het nerveuze dan het sentimenteele temperament.

---

[1]) Conf. II 65. [2]) Conf. II 46.

[3]) Zie Gross. op. cit. p. 22. Hieruit volgt, dat de inactiviteit de verlegenheid en verstrooidheid wel zal *versterken*, daar de trage de moeilijkheden niet zoo gemakkelijk kan overwinnen, maar dat de secundaire functie toch wel een belangrijke *oorzaak* van de verlegenheid is.

[4]) Conf. III 129. [5]) Conf. V 188. [6]) Conf. IV 157. [7]) Conf. IV 149.

Het is dus niet noodig Jean-Jacques' bezoek aan den pastoor de Pontverre als een overwonnen verlegenheid voor te stellen, het is eerder een brutaliteit die geheel met zijn aard in overeenstemming is.

Dan volgt de kennismaking met Mme de Warens. De kleine Jean-Jacques had altijd behoefte gehad aan vrouwelijke liefde en liefkoozingen, en het gemis daarvan in de laatste jaren maakte hem te meer ontvankelijk voor de vriendelijkheid van de vrouw, die verder in zijn leven van zooveel beteekenis is geweest. Zij is voor hem de „dame du coeur", zooals hij die uit zijn boeken had leeren kennen, hij wil haar beschermer zijn, maar voelt zich tevens onder haar hoede, zooals een ridder vertrouwde op de liefdevolle gedachten en gebeden, waardoor zijn vrouwe hem voor gevaren bewaarde [1]). En terwijl de gastvrijheid van den pastoor hem reeds verhinderd had neen te zeggen op zijn voorstel om zich bij de Katholieke kerk aan te sluiten, bracht haar vriendelijkheid hem tot toestemming, om maar voortdurend in haar nabijheid te mogen zijn. „Je n' ai jamais pu résister aux caresses, je me rendis". [2])

Italiaansche tijd.

Het viel hem daarom eerst wat tegen, dat er besloten werd hem naar Turijn te zenden, om daar in het hospitium voor bekeerlingen in den schoot der kerk te worden opgenomen. Maar het avontuurlijke van de reis, en het onbekende dat voor hem lag, deed hem den tocht goedsmoeds aanvaarden, en hij genoot van alles wat hem aan natuurschoon en vooruitzichten geboden werd [3]). Het verblijf echter in het hospitium zelf, achter de gesloten deuren, viel den vrijheidlievenden jongen niet mee, en daar hij eigenlijk reeds in Annecy zijn besluit genomen had, kon het bekeeringsproces kort zijn. Na elf dagen verliet hij de inrichting weer, [4]) al scheen de tijd hem in zijn herinnering veel langer toe; [5]) misschien ook, was hij later zelf van oordeel, dat het niet bepaald vóór hem getuigde zich zoo gemakkelijk van zulk een belangrijke zaak te hebben afgemaakt.

In plaats van hem een betrekking te bezorgen, zooals hem was

---

[1]) Conf. II 54. [2]) Conf. I 33. [3]) Conf. II 58. [4]) Masson op. cit. I 51. [5]) Conf. II 70.

voorgespiegeld, zette men hem na zijn doop met twintig francs buiten de deur. Zoolang het geld duurde genoot hij van zijn vrijheid, „je passai plusieurs jours à me livrer uniquement au plaisir de l'indépendance et de la curiosité" [1]). De gevaren in aanmerking nemende, waaraan hij door deze levenswijze blootstond, kunnen we veronderstellen dat het nog aan zijn opvoeding te danken was, dat hij geen slechter gebruik maakte van zijn vrijheid. In dezen tijd openbaart zich zijn liefde voor de muziek, die hij leerde kennen door de mis, welke hij dagelijks bijwoonde, eerst om de pracht van het hof te zien en vervolgens vooral terwille van het kunstgenot. Met hoe 'n afschuw hij later ook sprak over het hospitium, de behandeling daar schijnt hem toch niet geheel afkeerig gemaakt te hebben van de Roomsche kerk.

Als het geld opraakt gaat hij werk zoeken, wat hem een tijd lang verschaft wordt door een jonge vrouw die medelijden heeft met den knaap, [2]) en hem wat in de kleeren steekt. [3]) Jean-Jacques ijdel, en op een leeftijd om zich de genegenheid van een vrouw gaarne toe te eigenen, wil er iets meer in zien, maar het verhaal, dat hij van de kennismaking geeft, bewijst alleen dat hij een meer dan kinderlijke genegenheid voor haar voelde. Ik heb er trouwens boven reeds op gewezen, dat zijn verliefdheden legio zijn geweest, en zijn zelfingenomenheid eischt de wederkeerigheid.

Eindelijk vindt hij, wiens eerzucht zich wel had willen bepalen tot een kasteel, waar hij het middelpunt van aller belangstelling en de weldoener der omwonenden zou zijn [4]), een werkkring als bediende bij een oude gravin, die hem voornamelijk als schrijver gebruikte, maar waar hij toch, al tracht hij het nog wat te verbloemen, de livrei moest dragen en waar de oudere dienstboden hem hadden te bevelen. Dit was heel moeilijk voor hem te verduren en 't heeft zijn karakter geen goed gedaan. Door de

---

[1]) Conf. II 71.

[2]) Jean-Jacques was klein van gestalte en zag er wel aardig uit. Conf. II 48.

[3]) Conf. II 80. [4]) Conf. II 45.

gedwongen ondergeschiktheid werd zijn trots en gevoel van eigenwaarde juist versterkt en in de verkeerde richting ontwikkeld. Iedereen kon, naar hij meende, wel aan hem zien, dat hij daar niet op zijn plaats was [1]) en dan komt zijn hoogmoed voor den val: diefstal en valsche beschuldiging, de echte lakeienzonde. [2]) Ik weet wel, dat er verzachtende omstandigheden kunnen gevonden worden, ook, dat hij er later spijt over heeft gehad. Maar ik ben het niet met Rousseau en zijn verdedigers eens, [3]) dat het alleen een zwakheid was; zijn verlegenheid tegenover zooveel menschen kan hem in 't begin verhinderd hebben zijn schuld te bekennen, maar als het dat alleen geweest was — en we hebben gezien dat Rousseau in dezen tijd vaker bewijs geeft zich door een gevatheid uit de moeilijkheid te kunnen redden, ook door middel van leugens, dan dat hij onder groote verlegenheid lijdt — dan zou hij later naar M. de la Roque gegaan zijn en hem de waarheid verteld hebben; maar het is juist zijn hoogmoed, die hem weerhoudt den diefstal, die op zich zelf zoo verschrikkelijk niet was en waarvoor een verklaring te vinden zou zijn, te bekennen en die hem zoo verhardt, dat hij het verwijt van het onschuldige meisje kan aanhooren en haar laten veroordeelen.

Ook uit het vervolg blijkt, dat Rousseau in dezen tijd wel heel laag gezonken is, [4]) al was het goede nog niet geheel in hem verstikt. En het is de omgang met een goed en verstandig man geweest, die hem gered heeft van een absoluten ondergang; M. Gaime, een Savooische abt, met wien hij tijdens zijn verblijf bij de oude gravin in kennis was gekomen, heeft wat goeds in den jongen gezien en zich zijner aangetrokken. „M. Gaime prit le soin de me mettre à ma place et de me montrer à moi-même sans m'épargner ni me décourager. Il amortit beaucoup mon admiration pour la grandeur; il me donna les premières vraies idées de

---

[1]) Conf. II 83. [2]) Conf. I 33, II 84.
[3]) Conf. II 87, zie ook Möbius en H. Roland Holst.
[4]) Conf. III 89.

l' honnête que mon génie ampulé n' avait saisi que dans ses excès" [1]) hij trachtte dus te herstellen, wat de vader in het kind had bedorven, door hem te doen verstaan „que la continuité des petits devoirs toujours bien remplis ne demandait pas moins de force que les actions héroiques".

Rousseau zelf heeft aan den invloed van dezen vicaire savoyard groote beteekenis gehecht, daar diens lessen „sages, mais d'abord sans effet, furent dans mon coeur un germe de vertu et de religion, qui ne s'y étouffa jamais". [2])

„Mais d'abord sans effet". De keer in zijn leven is nog niet gekomen, het gaat nog eenige jaren met vallen en opstaan door op gelijk niveau.

In zijn nieuwe betrekking in het huis van graaf de Gouvon deed hij, nog steeds onder invloed van zijn nieuwen vriend, eerst goed zijn best. Bovendien had hij, door de belangstelling die de oude graaf en zijn jongste zoon, de abbé de Gouvon, hem toonden, reden te gelooven, dat hij het in dienst van dit huis wel verder zou kunnen brengen: zijn eerzucht voorspelde hem reeds een plaats in de diplomatie, [3]) waarvoor zijn beschermer „un sujet qui eut du mérite et des talents" wel zou kunnen gebruiken. Maar een plotseling opgevatte vriendschap voor een vroegeren kameraad uit zijn leertijd doen alle goede voornemens weer in duigen vallen; hij werpt zijn mooie vooruitzichten weg en met geen middel van bestaan dan zijn fontaine de héron trekt hij met zijn nieuwen vriend de bergen weer over, na zich op een hoogst ondankbare wijze van het huis Gouvon te hebben losgemaakt. 't Is weer de zucht naar avontuur die hem drijft, al is het niet met zekerheid te zeggen in hoeverre de liefde tot zijn land en vooral de herinnering aan Mme de Warens hebben medegewerkt. In elk geval is zijn hartstocht voor Bâcle alweer bekoeld voor ze Annecy bereikt hebben, en hij is blijde als deze daar afscheid neemt. [4])

---

[1]) Conf. III 91. [2]) Conf. III 92.
[3]) Conf. III 98. [4]) Conf. III 103.

Deze Italiaansche tijd, waarin hij zooveel beleefd heeft, is toch waarschijnlijk niet van langen duur geweest: Rousseau stelt er drie jaren voor, maar Masson heeft uitgerekend dat alles zich in elf maanden heeft afgespeeld. [1]) Hij heeft in dien tijd veel menschen leeren kennen, goede en slechte, en ook nog wat kennis opgedaan, want M. Gaime liet hem uittreksels maken uit goede boeken, waardoor hij hem indirect onderwees, [2]) en de abt Gouvon gaf hem zelfs les in de Latijnsche taal en liet hem ook stukken over schrijven, waardoor hij veel kon leeren. Bij zijn terugkomst in Annecy was hij dus niet veel ouder, [3]) maar wel wat wijzer geworden.

Verblijf te Annecy.

In de jaren, die nu volgen, zien we naast allerlei verkeerde neigingen, wier bestaan we vroeger bij hem ontdekt hebben, toch ook een ontwikkeling van andere trekken, die reeds hier en daar te voorschijn kwamen, maar die nu een kracht in zijn leven worden, en in hoofdzaak een kracht ten goede. Zijn liefde voor de natuur en voor muziek, zijn belangstelling voor goede boeken, ze nemen een steeds grootere plaats in zijn hart in, ze houden zijn gedachten meer bezig, en geven er richting aan. Wel kan het schoone in de natuur zijn gevoelig hart sentimenteel maken, en daardoor verweekelijkend op hem werken, [4]) maar het verruimt toch zijn blik en doet hem andere genietingen kennen, [5]) dan die der lagere hartstochten. Ja, 't wordt voor hem een van de wegen, waarop hij zijn God zal leeren kennen, als den Schepper van al wat bestaat, en zijn zorg voor al wat leeft, in 't bijzonder voor hemzelf zal leeren waardeeren. [6]) Ook de muziek brengt haar gevaren met zich: de kunstenaars zijn niet altijd de meest betrouwbare gidsen op den zedelijken levensweg, zooals ook Rousseau ondervonden heeft door zijn vriendschap met den avontuurlijken Venture de Villeneuve,

---

[1]) Masson op. cit. I 59. [2]) Emile IV 306.

[3]) Volgens de Confessions (III 102) was hij toen reeds 19 jaar. Maar Masson heeft uitgerekend dat hij zestien jaar was (Masson I 60.)

[4]) Conf. III 105, IV 154. [5]) Conf. III 105, IV 136.

[6]) Masson op. cit. I 122.

een genegenheid, die in zijn aard veel overeenkomst had met die tegenover Bâcle, zijn reisgenoot op den terugweg over de Alpen, en wiens invloed zeker niet ten goede heeft gewerkt [1]).

Het voorbeeld van zijn leermeester Le Maître, die „les goûts de son art"[2]) had, en te veel dronk, kan misschien afschrikkend voor hem zijn geweest, vooral door de laatste herinnering die hij aan hem behouden heeft. Hem door „Maman" meegegeven als reisgenoot, „aussi longtemps qu' il aurait besoin de moi" liet hij zijn ouden vriend, terwijl deze hem het meest noodig had, in den steek. Want tijdens een hevigen aanval van epilepsie, die hem, als gevolg van zijn drankzucht op straat overkwam, verliet hij den ouden man, en keerde naar Annecy terug. Dit is weer een van de zwarte plekken in het leven van Rousseau, die hij zelf later ook als zoodanig zag en waarover hij spijt heeft gehad. Ook hier zijn wel verzachtende omstandigheden aan te voeren. „Wenn man gesehen hat" zegt Möbius [3]), „in welche fassungslose Bestürzung und Furcht manche Leute einem epileptischen Anfalle gegenüber gerathen, so wird man Rousseaus Flucht zwar nicht loben, aber begreifen". Maar als het alleen schrik geweest was, die hem den zieke deed verlaten, dan zou hij later weer naar hun logement terug zijn gegaan, en hem verder verzorgd hebben : nu is 't geen zwakheid, maar erger, 't is lafheid. Zeker heeft Rousseau dat begrepen en de verontschuldiging, die hij voor zichzelf gezocht had, onvoldoende verklaard. „Ce n' est pas, quand une vilaine action vient d'être faite qu' elle nous tourmente, c' est quand longtemps après on se la rappelle"[4]).

Zoo is 't niet altijd, maar zoo ging 't hem, omdat hij in later jaren een ander mensch was geworden. Wanneer Grimm ziek wordt, weerhouden de vreemde verschijnselen hem niet zijn vriend dagen lang te verzorgen [5]). Het is niet zijn liefde voor Grimm die dit verschil van handelwijze veroorzaakte, want ook van Le

---

[1]) Conf. III 129. [2]) Conf. III 127. [3]) Möbius op. cit. 37.
[4]) Conf. IV 133. [5]) Conf. VIII 25.

Maître hield hij; maar 't is de verandering in zijn karakter. Het is het onderscheid in optreden tusschen een emotioneele met primaire, en een met secundaire functie. De emotionaliteit kan dezelfde zijn, met haar verschijnselen van genegenheid en schrik, maar 't is misschien wel de onderbewuste werking van deze geschiedenis te Lyon, die Rousseau in latere gevallen anders heeft doen handelen.

Over 't geheel was de muziek een element ten goede in zijn leven. Van den tijd, dien hij in de „maîtrise" doorbracht, zegt hij: „cet intervalle est un de ceux où j'ai vécu dans le plus grand calme et que je me suis rappelés avec le plus de plaisir", [1]) en het is een groote verdienste Jean-Jacques tot rust te brengen. Het is ook de muziek die hem tot inspanning weet te wekken, als hij de *Traité de l'harmonie* van Rameau [2]), die toen grooten opgang maakte, wil vergelijken met de principes van de Italiaansche muziek, waar hij altijd een voorstander van geweest is. Een tijdlang heeft hij dag noch nacht aandacht voor iets anders dan de huiselijke concerten, die hij op touw zet, en die, behalve de goede afleiding welke ze geven, nog het voordeel hebben dat ze hem in aanraking brengen met allerlei menschen van wie hij ook nog wat anders kan leeren [3]).

Lectuur. Van nog grooter invloed dan natuurgevoel en liefde voor muziek is zijn toenemende belangstelling voor goede lectuur. Vroeger had hij wel veel gelezen, maar zich om den inhoud weinig bekommerd; goede en minderwaardige boeken had hij door elkaar verslonden, eerst in zijn kinderjaren nog onder een zekere leiding, maar later zonder eenig onderscheidingsvermogen [4]). Abt de Gouvon had hem meer bezonnen leeren lezen [5]), door hem en abbé Gaime had hij de waarde van de uitgezochte boeken ont-

---

[1]) Conf. III 123. [2]) Conf. V 186. [3]) Conf. V 188, 216.

[4]) Zie over 't verband tusschen leeswoede en karakterloosheid: P. Oosterlee Karaktervorming p. 23.

[5]) Conf. III 111.

dekt en dank zij de goede keuze van „Maman" vond hij overvloed van lectuur van zijn gading. Daar hij in den eersten tijd te Annecy nog niet veel te doen had, las hij een weinig van wat hij vond, niet met den vroegeren hartstocht, maar met meer nadenken, zoowel voor den vorm als den inhoud. Hij las met de pen in de hand en maakte naar het voorbeeld van zijn vriend te Turijn excerpten van wat hij belangrijk vond, zooals hij verder zijn leven lang gedaan heeft [1]). In de *Nouvelle Héloïse* zegt hij ergens dat de Franschman veel leest, vooral nieuwe boeken, om te kunnen zeggen, dat hij ze gelezen heeft, terwijl de Genèver enkele goede boeken leest, maar zóó dat ze zijn eigendom zijn geworden. Na in zijn jeugd een proefje te hebben genomen met de eerste methode, heeft hij zich verder aan zijn nieuwe werkwijze gehouden.

Die zelfstudie werd evenwel al weer spoedig afgebroken. Hij moest wat worden, en een bloedverwant van Mme de Warens zou hem eens keuren en zeggen waartoe hij geschikt was. Het oordeel was ongunstig: dorpspastoor was 't hoogste wat hij zou kunnen bereiken. Niettegenstaande zijn uiterlijk en vooral zijn oogen meer beloofden, bij ernstig onderzoek stelde hij teleur [2]). We hebben reeds vroeger gezien [3]), dat zijn groote emotionaliteit gepaard gaande met zijn natuurlijke traagheid den indruk van domheid wekten, wat later door zijn eenzijdige secundaire functie en de verlegenheid die daarvan het gevolg was, nog versterkt werd. Zelfs menschen met wie hij jarenlang veel had omgegaan, hadden niet van hem verwacht, wat hij als auteur gegeven heeft [4]).

De studie op het seminarie lukte niet, evenmin onder een vriendelijk leermeester van wien hij veel hield, en voor wien hij zijn best deed, als onder een voor wien hij afkeer gevoelde. Toen hij eindelijk naar huis gestuurd werd „comme un sujet qui n'était pas même bon pour être prêtre, au reste, assez bon garçon et point vicieux" [5]), was het eenige wat hij geleerd had een aria uit

---

[1]) Masson. op. cit. I 92. [2]) Conf. III 113. [3]) Zie p. 50.
[4]) Conf. III 117. [5]) Conf. III 123.

een muziekboek, dat hij van „Maman" geleend had. Dat bracht haar op de gedachte het eens met de muziek te probeeren en zes maanden woonde hij nu bij M. le Maître tot hij met dezen vertrok.

Hernieuwde zwerflust.

Dan begint er weer een vagebondentijd voor hem. Wanneer hij Mme de Warens niet terugvindt in Annecy blijft hij daar, in gezelschap van den avonturier Venture, een poos rondloopen, gaat met de kamenier van Mme de Warens op reis om haar thuis te brengen, trekt vervolgens naar Lausanne, waar hij zich voor Parijzenaar en musicus uitgeeft en de brutaliteit heeft op een huiselijk concert als dirigent op te treden met een zelf gecomponeerd stuk, waarvan alleen eèn wijsje, dat Venture hem geleerd had, de critiek doorstaat. Lessen krijgt hij na dit échec echter niet veel, zoodat hij tijd heeft om den omtrek te doorkruisen, op een van welke tochten hij kennis maakt met een Oostersch avonturier, met wien hij een deel van Zwitserland doortrekt. Daarna krijgt hij door de zorgen van den Franschen gezant een plaats als gouverneur, naar hij meent, bij een jongenman die in het leger is te Parijs, trekt er te voet heen, gaat daar ook in militairen dienst, maar wanneer men hem te veel als ondergeschikte behandelt en hij „Maman" niet in Parijs vindt, zooals hij gehoopt heeft, onderneemt hij, weer te voet, de terugreis naar Zwitserland, en is tenslotte na ongeveer een jaar afwezigheid terug bij zijn oude vriendin, die nu in Chambéry woont. Hij heeft weer heel wat van de wereld gezien, met allerlei personen en toestanden kennis gemaakt, maar is overigens niet veel wijzer geworden [1]).

Verblijf te Chambéry.

Door toedoen van „Maman" krijgt hij nu een plaats bij het kadaster, waar hij zichzelf wiskunde leert, „et je l' appris bien, car je l' appris seul" [2]). Maar zijn grootste genot vindt hij toch in de muziek, zoodat hij zijn vaste betrekking weer opgeeft en muziekleeraar wordt. In dezen tijd geeft hij, daar hij zich zwak voelt in de verleiding, en haar niet beleedigen wil, toe

---

[1]) Over dezen zwerftijd zie Conf. boek IV. [2]) Conf. V 181.

aan een voorstel van „Maman" [1]), waardoor hun verhouding anders wordt, een ellendige geschiedenis, die de ontwikkeling van Rousseau's zedelijk begrip zeer belemmerd heeft, juist door zijn vereering voor deze vrouw [2]).

Zoo zet hij zijn leven eenigen tijd voort met allerlei afleiding van reizen voor zichzelf of voor „Maman" [3]), van muziek en lectuur [4]). Als hij nadenkt over een werkkring, die hem het meest zou passen, noemt hij onderwijs geven als gouverneur, maar liefst wil hij rustig bij Maman blijven. De lijn in zijn leven is nog niet gevonden, een bepaald doel heeft hij nog niet.

Bekeering. Dan komt die tijd van ziekte, die van zoo groote beteekenis voor hem is geweest. Het is geen momentbekeering en hij is niet ineens van dit oogenblik af ten goede veranderd, de oude ondeugden laten hem niet dadelijk los, maar er is toch iets anders in hem, meer vastheid van wil, meer plichtsbesef zou men in de ethiek zeggen; als een toeneming van de secundaire functie openbaart het zich in de psychologie [5]). Het blijkt in de eerste plaats uit het godsdienstig gevoel. Tot nog toe was hij niet ongodsdienstig geweest, hij sprak met geestelijken en ging naar de kerk, maar het was geen levenszaak voor hem, en dat wordt nu anders, zooals ik in het volgende hoofdstuk nader zal aantoonen. Volgens De Graaf nu, is het warm godsdienstig gevoel bij de nerveuzen beneden, bij de sentimenteelen boven het gemiddelde [6]).

Een tweede gevolg is zijn studielust. Vroeger heeft hij „par désoeuvrement" een beetje gelezen van alles wat hij vond, nu voelt hij zich tot de studie getrokken met een onweerstaanbare kracht en, hoewel hij iederen dag als zijn laatsten beschouwt,

---

[1]) Over zijn gebrek aan initiatief zie p 48.

[2]) Sakmann op. cit. p. 9. [3]) Conf. V 210, 218. [4]) Conf. V 214, 217.

[5]) Hoewel het toenemen der secundaire functie met het ouder worden een gewoon verschijnsel is, kan men het bij R. naar ik meen niet alleen aan deze oorzaak toeschrijven.

[6]) De Graaf op. cit. p. 48.

studeert hij met zoo'n vuur, alsof hij een lang leven voor zich had. Hij koopt nu zelf de boeken, die hij lezen wil, zoekt zelf de methode, waardoor hij zijn werken het vruchtbaarst kan maken, en na verschillende werkwijzen beproefd te hebben „je revins à la synthèse ordinaire, mais j'y revins en homme qui sait ce qu'il fait" [1]).

Op welke wijze hij zijn studie regelde, en welke vakken hij onder handen nam, doet hier niet ter zake. Ik wil er alleen op wijzen, dat hij nog eens, nu voor de vierde maal, tracht Latijn te leeren, en dat hij met opzet, om zijn geheugen te oefenen, de grammatica onder de knie tracht te krijgen; zonder succes evenwel. Toch weet hij het tenslotte door vertalen nog zoover te brengen, dat hij de taal behoorlijk leert lezen, al is het spreken of schrijven hem niet gelukt. Deze poging is van belang als een bewijs van zijn slecht geheugen voor bepaalde zaken, maar zeker niet minder als een voorbeeld van doorzettingsvermogen, dat we vroeger tevergeefs bij hem zouden gezocht hebben.

Onder zijn studievakken had hij ook de physiologie opgenomen en was daardoor tot de anatomie gekomen, met het treurig gevolg, dat hij alle ziekten waarover hij las zelf voelde en ten slotte vast overtuigd was, dat een polype bij 't hart zijn voornaamste kwaal was. Om daarvoor genezing te zoeken, ondernam hij een reis naar Montpellier en maakte onderweg kennis met een dame, die hem zijn ziekte geheel deed vergeten. Terwijl er in veel opzichten een vooruitgang is te bemerken in zijn karakter, kunnen we dit voorloopig nog niet zeggen van zijn sexueel-zedelijke neigingen, en het schijnt mij toe, dat de invloed van Mme de Warens, hoe ook om andere eigenschappen door hem geprezen, hiervoor noodlottig is geweest. Door zijn eerbied voor haar kan hij niet als kwaad zien wat zij doet, hij heeft geen norm in dit opzicht, of liever gezegd, deze is heel laag. Wel heeft hij een vaag gevoel, dat hij hierin faalt, maar hij zoekt het te ver-

---

[1]) Conf. VI 238.

ontschuldigen en maakt daardoor zijn eigen maatstaf onzuiver [1]).

Toch hebben we door deze geschiedenis een bewijs, dat hij niet dezelfde is van voor zijn ziekte. Met zijn nieuwe vriendin had hij een afspraak gemaakt om den winter bij haar door te brengen, maar, hoewel hij meer brieven kreeg van haar dan van „Maman", ontwaakte toch in zijn hart het berouw, dat hij op de heenreis had onderdrukt. De verschillende redenen, die hij voor zijn besluit opgeeft, wijzen op een rekening houden met zijn verleden: met zijn amoureuzen aard, waardoor zijn genegenheid wel eens van de moeder op de dochter kon overslaan; met vrees voor ontmaskering, daar hij zich voor een Engelschman had uitgegeven, welke vrees hem toch vroeger niet gekweld had, toen hij zich Parijzenaar had genoemd. Maar bovendien; à cela se mêlaient des réflexions relatives à ma situation, à mes devoirs, à cette maman si bonne . . . . que je trompais si indignement". En in dien strijd behaalt de plicht de overwinning. „Après les principes si purs que j'avais adoptés il y a peu de temps, après les règles de sagesse en de vertu que je m'étais faites, et que je m'étais senti si fier de suivre, la honte d'être si peu conséquent à moi-même, de démentir sitôt et si haut mes propres maximes, l'emporta sur la volupté. [2])

De deugd wordt niet altijd beloond. Toen hij bij „Maman" terugkwam, vond hij zijn plaats ingenomen door een ander en hij zag nu ook het onhoudbare van den toestand in. Wel deed hij zijn best in vrede te leven met den nieuwen huisgenoot, hij trachtte zelfs hem van dienst te zijn [3]), maar al gauw begon hij zich overbodig te voelen, en nam toen een betrekking aan als gouverneur, te Lyon. Daar hij in dezen werkkring niet slaagde en zich te veel ondergeschikte voelde, waardoor zijn lakeien-ondeugd van stelen weer werd gewekt [4]), zocht hij zijn toevlucht weer bij „Maman". Maar 't leven in den huiselijken kring werd hem vergald, hij vond alleen afleiding in zijn werkkamer en ten

---

[1]) Conf. VI 233. [2]) Conf. VI 263. [3]) Conf. VI 268. [4]) Conf. VI 272.

slotte trok hij met een nieuw notenschrift, dat hij uitgevonden had, naar Parijs, om fortuin te maken voor zich zelf en voor Maman, wier finantiën steeds achteruit gingen. Eerst nu, op ongeveer dertigjarigen leeftijd kan men zijn leertijd als geeïndigd beschouwen. maar de vorming van zijn karakter gaat voort.

Parijs. Toen hij zijn intrede deed in het Parijsche leven der geleerden, waar hij door middel van zijn notenschrift in aanraking kwam „avec tout ce qu' il y avait à Paris de plus distingué dans la littérature" [1]) had hij reeds een veelbewogen leven achter zich. Door zijn omgang met menschen uit alle standen, nu eens als gelijke, dan weer als ondergeschikte, door zijn reizen in verschillende landen, door zijn studie en zijn kunst, had hij een vrij groote mate van kennis op velerlei gebied opgedaan, en nog meer levenswijsheid. Zijn karaktervorming had reeds verschillende stadiën doorloopen, en ten tijde van zijn aankomst te Parijs was hij een jonge man, die nog gemakkelijk tot het kwade neigde, maar met een uitgesproken wil ten goede.

De kring waarin hij werd opgenomen was hem niet geheel vreemd, al kende hij slechts weinigen persoonlijk; tijdens zijn verblijf als gouverneur te Lyon had hij reeds enkelen ontmoet en van velen gehoord, en de gezelschapstoon was hem niet nieuw, al was de ondergrond van de gesprekken ten huize van Mme de Warens anders dan hier. Bestonden de bezoekers van de kortelings bekeerde dochter der Kerk voor een groot deel uit geestelijken, meerdere van zijn nieuwe vrienden in Parijs hadden den band met de kerk verbroken, en over 't geheel werd er niet veel rekening gehouden met den godsdienst; wetenschap en kunst waren de geestelijke gaven waaraan men genoeg meende te hebben. Natuurlijk heeft deze omgang invloed geoefend op Rousseau, wiens moreele en religieuse denkbeelden nog niet waren bevestigd. Wel weten we, dat hij in Venetië, waar hij in 't voorjaar van '43 een plaats als secretaris van den gezant gekregen had,

---

[1]) Conf. VII 285.

iederen Zondag naar de vesper ging, maar dat was vooral terwille van de kunst [1]. Nadat zijn pogingen, om het nieuwe notenschrift als een uitvinding van waarde erkend te krijgen, mislukt waren, hield hij zich in Parijs onledig met theaterbezoek en kennismaking met invloedrijke dames, in wier salons hij in aanraking kon komen met allerlei personen, die in de wereld der letteren eenige beteekenis hadden.

Verblijf te Venetië.

Het leven van ieder mensch is een vallen en opstaan, een bereiken van ongedachte hoogten en een verzinken in diepten, waartoe men zich niet in staat had geacht, en bij Rousseau is dit in sterke mate het geval. Ook zijn verblijf in Venetië is er een bewijs van. Er heen getrokken als secretaris van den gezant, wordt hem daar al spoedig het werk van een gezantschapssecretaris opgedragen, en daarmee krijgt hij ook de eereplaats, die aan dit ambt verbonden is. Rousseau's trots heeft hiervan genoten ; niemand boven zich, dan een onbekwaam gezant dien hij zijn mindere kon achten in beteekenis ; door eigen kracht op een plaats gekomen, die hij vroeger slechts bereikbaar geacht had met behulp van machtige beschermers, en in die positie geëerd om zijn plichtsbetrachting en bekwaamheid. Misschien voor 't eerst in zijn leven kan hij zich een nuttig lid van de maatschappij gevoelen, die voor velen een hulp kan zijn in den nood, en wiens optreden gevreesd wordt door de boozen. Er zich over verheugend, dat zijn talenten hem den voorrang geven boven edellieden, acht hij zich niet te gering aan te zitten in tegenwoordigheid van souvereinen [2]. En toch zien we hem daar op zedelijk gebied vervallen tot daden, waartoe hij zich altijd te goed heeft geacht, waarop hij steeds met verachting heeft neergezien. We kunnen misschien weer iets stellen op de zeden van dien tijd, maar Rousseau wist zelf, dat zijn handelwijze slecht was, en liet er zich toch toe verleiden.

De verhouding tot den gezant was langzamerhand niet goed

---

[1]) Conf. VII 314. [2]) Conf. VII 310.

geworden en ten slotte heeft Jean-Jacques na een hevigen twist Venetië verlaten. Hoewel naar zijn zeggen een ieder overtuigd was van zijn goed recht in deze zaak, moest terwille van de goede orde den gezant de hand boven 't hoofd worden gehouden wat in zijn ziel heeft achtergelaten „un germe d' indignation contre nos sottes institutions civiles" waar het recht wordt opgeofferd aan een schijnorde, en de sanctie van de publieke autoriteit gegeven wordt aan de verdrukking van den zwakke, terwille van het onrecht van den sterke [1]). Dit is van belang met het oog op zijn latere houding tegenover het gezag.

Na zijn terugkeer uit Venetië zette hij het vroegere leven voort, met dien verstande, dat hij nu ook zelf ging werken voor opera en tooneel. Zijn leven scheen geheel in beslag genomen door allerlei genietingen. Een enkele vriendschap onttrok hem daar daar een tijdlang aan, of liever, wees hem op wat anders. Een jong Spaansch edelman, dien hij reeds in Venetië ontmoet had, bood hem bij zijn terugkomst in Parijs een deel van zijn appartementen aan, en het voorbeeld van dezen vriend heeft invloed op Rousseau gehad. Vroom en vroolijk, rein en plichtgetrouw wekte hij de bewondering van zijn ouderen huisgenoot [2]), ze spraken af dat deze hem naar Spanje zou volgen, maar hoewel de correspondentie jaren is voortgezet, is dit plan door allerlei verhinderd, en Altuna is vroeg gestorven. Maar al heeft het lichtzinnig gezelschap waarmee Jean-Jacques dagelijks aan tafel zat, den indruk een tijdlang vervaagd, het beeld van den man die door zijn deugd de kracht der zinnen wist te beheerschen, is hem bijgebleven.

Thérèse Le Vasseur.

Uit dezen Parijschen tijd blijft ons nog over de bespreking van een gebeurtenis, die den langdurigsten invloed in zijn leven gehad heeft, n.l. zijn kennismaking met Thérèse. Het schijnt mij dwaasheid, tegenover Rousseau's herhaalde en uitdrukkelijke verzekering, dat zij de eenige werkelijke troost

---

[1]) Conf. VII 328. [2]) Conf. VII. 326

in zijn leven geweest is [1]), te willen volhouden, dat haar invloed op hem slechts verderfelijk gewerkt heeft [2]); het schijnt mij ook gewaagd, haar als de meest geschikte levensgezellin voor Rousseau voor te stellen [3]). Wat betreft den band, die hen samenhield, het feit, dat deze Rousseau niet drukte, heeft hem, met zijn zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid, waarschijnlijk meer in toom gehouden, nu hij zich zedelijk gebonden voelde, dan wanneer hij wettelijk aan haar verbonden was geweest. We hebben een bewijs, dat hij zich dan tegenover haar niet meer verplicht gevoeld zou hebben, in den brief, dien hij haar geschreven heeft, kort nadat hij haar plechtig als zijn vrouw erkend had, waarin hij haar volkomen vrijheid geeft om zich van hem los te maken, wanneer ze dat mocht wenschen [4]). En tijdens hun losse verhouding voelt hij zich meer schuldig door ontrouw tegenover haar, dan de wettig getrouwde man van dien tijd tegenover zijn echtgenoote, in de kringen, waarin Rousseau verkeerde [5]). Al willen we zijn handelwijze allerminst goed praten, we kunnen de woorden die hijzelf ter verdediging van een paar vrienden spreekt, ook op hem toepassen: „s'il faut pardonner quelque chose aux moeurs du siècle, c'est sans doute un attachement que sa durée épure" [6]).

Trouwens, uit de gevolgen van deze verhouding bleek wel, dat ze de kiem van andere zonden in zich droeg. Zoowel zijn eigen tijd als de onze heeft hem het te vondeling leggen van zijn kinderen nog zwaarder aangerekend dan zijn onwettige verhouding tegenover Thérèse, waarschijnlijk omdat meerderen zich aan het laatste schuldig maken. Het is de invloed van slecht gezelschap die Rousseau brengt tot de verwaarloozing van zijn heiligste plichten, hem die er kort te voren een eer in stelde zijn maatschappelijke plichten zoo goed mogelijk te vervullen. 't Zat ook

---

[1]) Conf. VII 329.

[2]) Voorrede door Leo Clarette bij Lettres inédites.

[3]) H. Roland Holst p. 81. Het is de verdienste van mevr. Roland Holst op de beteekenis van Thérèse's liefde voor R. het licht te hebben doen vallen.

[4]) Möbius op. cit. p. 216. [5]) Conf. VIII 8. [6]) Conf. IX 104.

wel wat in zijn aard [1]), zijn vader had zich ook niet veel om zijn kinderen bekommerd, maar wanneer hij den jongen Altuna nog bij zich gehad had, zou het toch waarschijnlijk niet zoo ver gekomen zijn. Eerst was de bodem ondermijnd door de in geestigen vorm gekleede anecdoten van laag gehalte, die om hun vorm zijn bewondering gewekt hadden, hoewel hij den onwaardige ondergrond voelde; om zich uit de impasse te redden zette hij zich daar maar overheen. [2]) Toen hij later ook in dit opzicht zijn plicht duidelijker voor zich zag, wist hij met allerlei spitsvondige redeneeringen zichzelf te overtuigen, dat het niet alleen voor hem, maar ook voor de kinderen, ja zelfs voor de maatschappij beter was, als hij op den eenmaal ingeslagen weg voortging. [3]) En hij, die in zich meent te weten „cet amour ardent du grand, du vrai, du beau, du juste; cette horreur du mal en tout genre" [4]) hij leeft in deze jaren in een ongeoorloofde verhouding met een vrouw, die hij niet uit liefde, maar voor „amusement" [5]) genomen had; hij laat niet, als een wanhoopsdaad één, maar in koelen bloede vijf kinderen tegen den zin der moeder naar het vondelingshuis brengen. En toch, die liefde tot de deugd, die afkeer van het kwaad is er wel, en komt ook hier en daar in vriendschap, in onbaatzuchtigheid te voorschijn, maar hij heeft weer een stoot noodig, om hem wakker te schudden, en het verborgene aan het licht te doen komen.

De prijsvraag. Men kan het lezen van de prijsvraag in de *Mercure de France* nauwelijks een stoot noemen, maar 't is voor Rousseau, in wien in deze jaren van schijnbare oppervlakkigheid en lichtzinnig genot zoeken wel wat heeft gewerkt, voldoende geweest, al heeft Diderot nog moeten meewerken, Diderot, wiens krachtige enthousiaste persoonlijkheid een nog grootere genialiteit toonde in het persoonlijk verkeer, dan in zijn geschriften [6]), en die Rousseau

---

[1]) Ongetwijfeld is zijn inactiviteit een belangrijke factor geweest in deze zaak. Zie p. 49.

[2]) Conf. VII 344. [3]) Conf. VIII 10. [4]) Conf. VIII 10.

[5]) Conf. VII 331. [6]) W. Windelband I 415.

wist op te wekken om zijn ideeën vorm te geven, en mee te dingen naar den prijs. Men behoeft den directen invloed van Diderot op de denkbeelden van het *Discours sur les lettres, les sciences et les arts* niet te overschatten, al zegt Rousseau zelf dat hij enkele aanwijzingen heeft gegeven [1], maar indirect is zijn invloed ongetwijfeld groot geweest. Rousseau heeft er zich later over beklaagd, dat hij aan aan zijn aansporing gehoor heeft gegeven, immers: „dès cet instant je fus perdu". Misschien is dit een poging om zich niet schuldig te voelen aan ondankbaarheid tegen over zijn vroegeren vriend, van wien iedereen zou zeggen, dat hij dezen veel verschuldigd was. Want al heeft de schrijversloopbaan Rousseau veel ellende berokkend, de vreugde aan den roem, dien hij hierdoor verworven heeft is voor den eerzuchtigen auteur niet gering te achten, en de voldaanheid over zijn medewerking aan het heil der menschheid zooals hij dat wilde voorbereiden, is voor dezen philantroop zeker een nog zuiverder bron van geluk geweest.

Ook voor zijn persoon was deze gebeurtenis op den weg naar Vincennes van beteekenis: „Toutes mes petites passions furent étouffées par l' enthousiasme de la verité, de la liberté, de la vertu", en deze stemming handhaafde zich, zegt hij, meer dan vier jaren in zoo sterke mate, als misschien zelden bij iemand is voorgekomen. Het oordeel van den lezer der *Confessions* zal zich hierbij niet onverdeeld kunnen aansluiten, maar we mogen niet vergeten hoe machtig de hartstochten in hem werkten, en welk een kracht van wil hij dus noodig had om deze te overwinnen. Maandenlang heeft de emotioneele zich weten te beheerschen in woord en blik, tegenover een sympathieke jonge vrouw met wie hij dagelijks eenige uren studeerde, en de zonde onder den invloed van den wijn begaan heeft hij ernstig betreurd, en niet trachten te vergoelijken [2]. Dat hij zich bij de overdenking van zijn vaderplichten door drogredenen heeft laten leiden, en zijn natuurlijke traagheid de overwinning heeft behaald op zijn natuurlijk gevoel

[1]) Conf VIII 5. [2]) Conf. VIII 10.

is zeker niet in overeenstemming met zijn hooge principes, maar een bewijs van de macht van temperament en omgeving.

Het ambt van kassier bij den heer de Francueil, welke betrekking hij in dezen tijd op zich nam, was niet geheel in overeenstemming met zijn nieuwe denkbeelden, maar de wijze waarop hij deze taak, die volkomen met zijn aard in strijd was opvatte, getuigde toch wel van zijn plichtsbetrachting. Hij had weer een prikkel noodig om hem tot de consequente doorvoering van zijn principes te brengen, en dat gaf hem de ziekteaanval, waardoor hij den dood dichtbij geloofde. [1]) Hij zag in, dat zijn positie niet kon samengaan met zijn ijveren voor onbaatzuchtigheid en armoede en .... „je renonçai pour jamais à tout projet de fortune et d' avancement". Men kan wel smalend wijzen op zijn omgang met edelen en rijken, hij zelf heeft ook gevoeld, dat het niet altijd gemakkelijk is om arm en onafhankelijk te willen zijn, en hij heeft zijn eigen toegeven aan vriendelijk aanbod, evenzeer als de hebzucht van Thérèse's moeder betreurd; maar als hij niet geheel slaagde in het ten uitvoer brengen van zijn voornemen ligt dit zeker voor een deel aan zijn persoonlijkheid, doch ook aan de moeilijke omstandigheden, waaronder hij het moest volbrengen.

Het succes dat zijn eerste *Discours* bij het publiek had, gaf hem de overtuiging van zijn talent als schrijver, en deed hem met te meer ijver de pen weer opvatten, om zijn denkbeelden, die van verschillende zijden werden aangevallen te verdedigen. Hij doet het voorkomen, alsof die polemiek alleen verlies van tijd was, met weinig voordeel voor de waarheid en de beurs [2]), maar in elk geval is, juist door deze verweerschriften, zijn overtuiging vaster geworden, en is hem door dit twistgeschrijf een licht opgegaan over de grondstelling van al zijn latere werken: *dat de mensch goed is.* [3])

Voor het schrijven van zijn *Discours sur l'Inégalité* schijnt hij geen bijzonderen prikkel noodig gehad te hebben; zijn denkbeelden

---

[1]) Conf. VIII 16. [2]) Conf. VIII 21. [3]) P. Sakmann op. cit. p. 19.

hadden zich langzamerhand in deze richting ontwikkeld en hij was blij een gelegenheid te hebben om zich te uiten. Ook voor dit werk heeft hij Diderot's raad aangenomen, en naar men uit een noot in zijn *Confessions* zou kunnen opmaken is het aandeel van dezen nog al belangrijk geweest, al tracht Rousseau voornamelijk den heftigen toon van dit stuk op rekening van zijn vroegeren vriend te stellen [1]).

Zijn nieuwe levenswijze in de oude omgeving begon hem al spoedig te zwaar te vallen, en dit dreef hem tot een oude liefde, die hij eenigen tijd in de drukte van het stadsleven verwaarloosd schijnt te hebben: tot de natuur en het buitenleven. In huis de familie van Thérèse, waar hij niet tegen op kon [2]), daarbuiten de wrijving met zijn vrienden, verder af de opdringende nieuwsgierigheid van vreemden, alles deed hem verlangen naar het alleen zijn, waartoe ook meewerkte „ma sotte et maussade timidité, que je ne pouvais vaincre", en wat nog versterkt werd door de bezwaren aan zijn kwaal verbonden. Een sterk gevoel van onbehaaglijkheid in gezelschap dreef hem naar de eenzaamheid, eerst een enkele wandeling, dan eenige dagen naar een bevriend geestelijke in de buurt, of naar een bloedverwant waar hij wat langer verblijf hield. Behalve het buitenzijn had ook de muziek, die bij deze vrienden in hooge eer was, groote aantrekkingskracht en het was op aandringen van zijn bloedverwant, die heel veel van de Italiaansche muziek hield [3]), dat hij zijn krachten beproefde aan een opera, die later als „*Le Devin du village*" groot succes heeft gehad [4]).

Het verlangen om uit Parijs weg te komen was ten slotte zoo sterk, dat hij besloot met een vriend naar Genève te gaan. Het is wel kenmerkend, dat hij hiertoe niet zelf het initiatief nam, maar zich liet leiden. Gauffecourt, die zich verplicht zag naar Genève te gaan, stelde hem die reis voor: „j'y consentis" [5]).

---

[1]) Conf. VIII 46 noot. [2]) Conf. VIII 23. [3]) Conf. VIII 30.
[4]) Conf. VIII 35. [5]) Conf. VIII 47.

Terugkeer tot de Nationale kerk.

Van zijn verblijf te Genève trekt zijn terugkeer tot de vaderlandsche kerk het meest de aandacht, voornamelijk een gevolg van zijn verlangen om weer als burger van zijn land erkend te worden, tegelijkertijd een bewijs, dat hij met het Katholicisme gebroken had. De omgang met de Parijzer vrienden had hem losgemaakt van de Katholieke kerk, zooals o.a. blijkt uit een memorie over opvoeding, die hij voor zijn verblijf te Lyon had opgesteld, maar na zijn terugkeer uit Venetië had herzien, en waarin hij opkomt tegen eenige Katholieke dogmata, waarvan enkele als algemeen Christelijke kunnen worden opgevat [1]). Scheen hij eerst geheel door hun philosophie te worden meegesleept, al spoedig bleek hij niet in alles met hen mee te gaan, en al voelde hij zich niet in staat met hen te redetwisten en zijn opvatting te verdedigen, een enkele maal bewees een plotselinge uitval, dat hij zijn eigen standpunt niet wenschte te verlaten. Ook bezocht hij sinds 1752 de godsdienstoefeningen aan het Hollandsch gezantschap [2]).

De afzondering.

Het vriendelijk aanbod van Mme d'Épinay om hem een ideaal buitenverblijf te verschaffen, deed hem afzien van zijn voornemen om zich voor goed te Genève te vestigen, waartoe echter ook de aanwezigheid van Voltaire in de buurt van die stad heeft meegewerkt. In het voorjaar van 1756 ging hij met Thérèse en haar moeder op de Ermitage wonen.

Daar kon hij nu een leven beginnen geheel naar zijn smaak en beginselen. Het huis was eenvoudig en geriefelijk, gelegen in een mooie omgeving, waar de schrijver al dwalende stof kon verzamelen voor zijn onderwerpen ; zijn inkomen door muziek overschrijven was voldoende voor het onderhoud van hen drieën, zoodat hij, ook door wat hij als auteur verdiend had en waarmee hij zuinig omging, niet genoodzaakt was te schrijven, dan wanneer hij zich daartoe geroepen voelde. Want wanneer hij had *moeten* publiceeren, zou dit denkbeeld hem geheel ongeschikt gemaakt

[1]) Masson I 153. [2]) Masson I 189.

hebben voor den arbeid. We hebben boven gezien, dat de traagheid van Jean-Jacques zich hierdoor kenmerkt, dat hij niet kan en wil werken als hij er toe gedwongen wordt, maar gaarne werkzaam is op zijn eigen tijd en naar zijn eigen wijze. Want dit is zeker, in ledigheid heeft hij zijn tijd, waarover hij de vrije beschikking had, niet doorgebracht, vrijwillig heeft hij zich een werkplan opgelegd, dat hem een groot deel van den dag bezig hield. „Quoique paresseux, j' étais laborieux quand je voulais l' être" [1]). De ochtenden werden bestemd voor muziek overschrijven, maar 's middags ging hij er met zijn aanteekenboekje op uit, om *sub dio* een van zijn onderwerpen te overdenken; bij slecht weer had hij thuis ander werk, waarvoor hij moest lezen.

In de stad had hij reeds vele plannen gemaakt, die hij nu hoopte te kunnen uitwerken. Al in Venetië was hij begonnen met een uiteenzetting van de staatsinstellingen der verschillende landen, een werk waaraan hij zelf veel waarde hechtte, maar waarmee hij niet hard vorderde. Hoewel deze *Institutions politiques* nooit voltooid zijn, is het *Contrat social* het resultaat geworden van deze studie. Verder had hij twee werken ondernomen op verzoek van hem bevriende dames, te weten een werk over opvoeding en een uitgave van de werken van den abt de Saint-Pierre. De drie en twintig deelen geschriften van dezen laatste waren geen zeer opwekkende lectuur, al bevatten ze „d'excellentes choses", „des vues grandes, belles" die men evenwel uit heel wat saais en droogs moest opvisschen. Ook waren de denkbeelden van den rationalistischen philosoof niet in overeenstemming met Rousseau's denkwijze, maar hoewel de uitgave ten slotte om verschillende redenen is verhinderd [2]) heeft hij den invloed van dezen levenswijzen abt toch ondergaan. [3])

---

[1]) Conf. IX 61.

[2]) Conf. IX 84. Zijn bewerking van de *Paix Perpétuelle* is het resultaat van deze studie.

[3]) Masson I 219.

Het werk over opvoeding „quoique moins de mon goût en lui même" [1]) heeft een gelukkiger afloop gehad, wat de afwerking van het geschrift betreft, al heeft het over Rousseau's hoofd al de rampen gebracht, die hij zich van de uitgave van Saint-Pierre's geschriften had kunnen voorstellen. 't Is wel echt Rousseausch: het hoofdwerk van zijn leven, waaraan hij het meest zijn roem te danken heeft, wat hij ten slotte zijn beste werk acht, begint hij niet uit drang des harten, maar omdat een lieve jonge dame het hem verzoekt. Wel had hij belangstelling voor 't onderwerp, zooals gebleken was uit een paar uitvoerige ontwerpen over opvoeding, die hij aan zijn practische pogingen had doen voorafgaan, maar 't was misschien juist wel de herinnering aan deze paedagogische nederlagen, welke hem de gedachte aan dit onderwerp onwelkom deed zijn. Doch de vriendschap overwon, en ook over den aard van kinderen mijmerde Rousseau op zijn wandedelingen door de bosschen van Montmorency: de aardrijkskundige les, die hij Emile laat geven kan gedeeltelijk een ervaring van hem zelf zijn geweest. [2])

Werk genoeg dus, naast den arbeid voor 't dagelijksch brood. Want daarvoor mocht dit auteurswerk niet dienen, broodschrijver wilde hij in geen geval worden, in geen enkel opzicht dwang voelen. En toch, niettegenstaande de heerlijke vrijheid, die het verblijf in de Ermitage hem bood, een onafhankelijk bestaan was het toch niet en onvermengd geluk heeft hij er niet genoten. Hij had alles wat voor hem aan het leven waarde kon geven, liefde, vriendschap, werk, natuur en kunst en het zijn de beide eerste, die hij het hoogst stelde, welke hem het meest teleurstelden. Al was de genegenheid van en voor Thérèse van groote beteekenis voor hem, juist in de eenzaamheid voelde hij dat ze hem niet voldoen kon, [3]) terwijl hun omgang bovendien nog vergald werd door de aanwezigheid van haar moeder, tegenover wie hij de kracht van optreden miste. En de vriendschap van Mme d'Épinay,

---

[1]) Conf. IX 69. [2]) Emile 197. [3]) Conf. IX 75.

die hem al deze heerlijkheid had bereid, werd hem ten slotte een drukkende band door de dankbaarheid die men verwachtte van hem, die een afkeer had van verplichting.[1]) In den tijd waarin hij meent te mogen uitroepen: „Enfin tous mes voeux sont accomplis"[2]) begint voor hem de groote ellende van zijn leven. Ook op hem is van toepassing hetgeen hij over een ander schrijft: „Il est bien difficile de le (het geluk) rencontrer nulle part, quand on ne le porte pas avec soi".[3])

Breuk met de philosophen.

Want hier is het ten slotte toch gekomen tot een breuk met die vrienden, die hij niet had willen loslaten, ook al voelde hij steeds minder verwantschap met hun ideeën. En ook zij wilden hem niet laten gaan; maar terwijl Rousseau zijn individueele roeping voelde, wilden zijn vrienden hem terug hebben in hun kring, niet als een zelfstandige, zich van hun denkbeelden verwijderende persoonlijkheid, maar als een der hunnen. Zij zagen de richting waarin Rousseau zich voortbewoog als een afdwaling van hun wetenschap, hun waarheid, en zij wenschten hem daarvoor te behouden. Zoo was het tenminste met de welmeenende vrienden, al waren er ook die door minder edele motieven bewogen werden: beiden gingen evenwel samen in de middelen om hun doel te bereiken, de intrige. Door de vrouwen over te halen wilde men hem noodzaken naar Parijs terug te keeren. Thérèse weigerde zich met deze plannen in te laten, maar de oude Mme Le Vasseur ging er graag op in. Toen Rousseau ten slotte bemerkte, dat zijn vrienden achter zijn rug met de vrouwen beraadslaagd hadden, kreeg hij een gevoel van onveiligheid, voelde hij zich belaagd, ontstond er een vaag begrip van een tegen hem gericht complot. Had hij ongelijk? Voor een krachtig man was er zeker geen reden zich ongerust te maken, de oude vrouw zou hij uit zijn huis verwijderd, met zijn vrienden

---

1) Conf. IX 71, 142.
2) Conf. IX 63,
3) Lettres inédites p. 33.

uitgesproken hebben, en verder zijn voortgegaan op den weg, dien hij als de zijne voor zich zag liggen. Maar Jean-Jacques is geen krachtige persoonlijkheid tegenover zijn omgeving, hij kan niet tegen de omstandigheden op, hij kan de menschen niet aan. In Parijs had hij het een tijdlang geprobeerd, maar 't was hem toen te machtig geworden, en nu laat men hem in de eenzaamheid nog niet met rust. Hier in de Ermitage is reeds het eerste uitspruiten van het plantje waandenkbeeld, dat later geworden is tot den alles overheerschenden vervolgingswaan, die zijn leven en werken vernietigd heeft.

Welke rol de verschillende personen in deze zaak gespeeld hebben en hoe de ontknooping is geweest behoef ik niet uitvoerig uiteen te zetten; de groote invloed, die deze geschiedenis op Rousseau's karakter gehad heeft, is hier alleen van beteekenis. Daarom moet ik ook wat langer stilstaan bij zijn genegenheid voor Mme d'Houdetot, volgens hemzelf de eenige vrouw, voor wie hij werkelijk liefde gevoeld heeft.

Verhouding tot Mme d'Houdetot

Het is bij de beoordeeling van Rousseau's leven telkens weer noodig ons den rotten zedelijken toestand van zijn tijd in herinnering te brengen. Deze door hem verheerlijkte liefde is er eene jegens een gehuwde vrouw, maar hij weet het toegeven aan zijn neiging te overwinnen door zijn plichtsgevoel. Ontzag voor de heiligheid van het huwelijk? Dat was niet noodig, want de jonge vrouw, die door Rousseau als een voorbeeld van deugd wordt beschouwd, voelde zich niet gebonden door de trouw aan haar echtgenoot, maar door die aan haar minnaar, en het zijn de rechten van dezen man, die tegelijkertijd een vriend van hem is, welke hij vreest te schenden. Dat was de gangbare meening; de rechten van den minnaar zijn heilig, die van den echtgenoot . . . bestaan niet. Jean-Jacques is een kind van zijn tijd, hij heeft zich nog niet aan deze publieke opinie — gangbaar in elk geval in de kringen waarin hij te Parijs verkeerde — kunnen onttrekken. Over de ontrouw van de vrouw jegens haar man vinden we in de *Confessions* een vergoelijking, die

in lof overgaat, [1]) voor zijn mogelijk verraad jegens een vriend een diepe minachting. Het is voor ieder moeilijk te midden van het algemeen geldende zijn eigen norm van goed en kwaad zuiver te houden, hoeveel te moeilijker is het dan een juiste maatstaf te verwerven voor een natuur als Rousseau, wiens zedelijke denkbeelden door opvoeding en omgeving geheel vertroebeld waren. En toch zien we hier een overwinning van het zedelijk beginsel ; het plichtsbesef behoudt de overhand op den hartstocht. De trouw van Mme d'Houdetot aan haar vriend heeft het hem gemakkelijker gemaakt, maar het is ook zijn eigen wil tot de deugd die hem sterkt; „j'étais déterminé tout à fait à me vaincre, et à ne rien épargner pour changer une folle passion en une amitié pure et durable".[2])

En deze strijd tusschen neiging en plicht heeft nog doorgewerkt en belangrijke gevolgen gehad : de *Nouvelle Héloïse* is het resultaat. In het gevoel van zijn eenzaamheid en de leegte van zijn hart, had hij behoefte aan menschen die hem liefhadden, en vooral aan wezens, aan wie hij zijn genegenheid kon schenken, maar hij vond ze niet om zich heen. Had Thérèse's bekrompenheid hem in Parijs niet gehinderd, toen de geestelijke omgang met zijn vrienden hem tevreden deed zijn met een vriendelijk zorgende hand in zijn huis, hij bemerkte nu, dat „c' est surtout dans la solitude qu' on sent l' avantage de vivre avec quelqu' un qui sait penser" [3]). Wel laat hij er op volgen, dat hij dit zegt met het oog op Thérèse, niet voor zichzelf, maar al heeft hij in de *Confessions* zijn levensgezellin herhaaldelijk geroemd en het doen voorkomen, alsof hij zich geen andere hulpe tegenover zich gewenscht heeft, er zijn nog andere bronnen, waaruit we hem en zijn wenschen kunnen leeren kennen. In den *Émile* keurt hij ten sterkste een huwelijk tusschen personen van ongelijke beschaving af. Daar verdeelt hij de menschen in hen die denken, en hen die niet

---

[1]) Conf. IX 104.
[2]) Conf. IX 129.
[3]) Conf. IX 82.

denken, en verklaart, dat „un homme de la première de ces deux classes ne doit point s' allier dans l'autre ; car le plus grand charme de la société manque à la sienne lorsque, ayant une femme, il est réduit à penser seul" [1]). En in de *Nouvelle Héloïse* laat hij niet alleen in zijn hoofdpersonen zien, hoe hij zich den omgang en de verhouding tusschen man en vrouw als ideaal stelt, maar in de geschiedenis van mylord Édouard keurt hij de ongelijke verbinding ook ten zeerste af [2]).

Rousseau heeft in zijn verbeelding evenwel een rijke bron van goede gaven, die hem volkomen schadeloos kan stellen voor wat hij in 't werkelijke leven mist : hij schept om zich heen een kring van vrienden en geestverwanten, herinnering en verbeelding werken samen, en in een vreugdeloozen tijd geeft hij zijn hartstochtelijk verlangen lucht door 't schrijven van de eerste brieven der *Nouvelle Héloise*. Een bepaald plan had hij er nog niet mee, 't was als het ware een veiligheidsklep voor zijn overkropt gemoed. Maar de maanden die volgden brachten hem tot nadenken over de verhoudingen, die hij om zich heen zag, de strijd in zijn eigen hart doet hem diep delven in de roerselen van het menschelijk gemoed, het dagelijksch bijbellezen geeft hem een steeds duidelijker maatstaf van goed en kwaad, en tenslotte wordt, wat begonnen was als een lofzang van den hartstocht, tot een epos der liefde waarbij recht wordt gedaan aan de eischen van trouw en plicht.

Het was voor Rousseau, in zijn omgeving, zeker niet minder een daad van moed, op te komen voor de huwelijkstrouw en deze boven alles hoog te houden, zelfs boven de liefde, als voor Luther de bestrijding van den aflaat : het druischte geheel in tegen alles wat in zijn kring voor geoorloofd gold, hij maakte zichzelf tot een voorwerp van spot, als een die braaf wilde zijn, en dit wekt vaak meer ergenis dan opzettelijke slechtheid ; hij sprak er een oordeel door uit over al zijn vrienden en ook over zichzelf.

---

1) Emile V 500.

2) Nouv. Hél. 5e dl. brief 12 p. 228.

Verblijf te Montmorency.

Maar dit werk werd niet meer in de Ermitage voltooid. Na een langdurigen en pijnlijken twist had Rousseau zich genoodzaakt gezien midden in den winter van 1757 op stel en sprong zijn lustoord te verlaten en had hij een toevlucht gevonden in een woning te Montmorency. En 't is hier dat zijn drie hoofdwerken, het *Contrat social*, de *Nouvelle Héloïse* en de *Émile*, die allen reeds lang overdacht waren, hun eindvorm hebben gekregen.

Al zette Rousseau voor 't uiterlijk gedurende de vier en een half jaar welke hij te Montmorency heeft doorgebracht de levenswijze van de Ermitage voort, toch hadden de teleurstellingen van de zijde zijner vrienden ondervonden, zijn vertrouwen in de menschen sterk ondermijnd. Wel vond hij een vergoeding in de hartelijke genegenheid van den ouden Hertog van Luxembourg, wel had hij omgang met verschillende oude en nieuwe kennissen in de buurt, maar er was een bitteren bijsmaak aan al het zoete dat de nieuwe vriendschap hem bood; het wantrouwen in de goede bedoelingen, dat hem vooral ten opzichte van Mme de Luxembourg langen tijd bijbleef, verhinderde hem zich onbekommerd over te geven aan de vreugde van het oogenblik [1]). Al was er aan den eenen kant veel streelends voor zijn ijdelheid in dezen hoogen omgang, zijn geluk vond hij er niet in, en 't was in dezen tijd, dat hij het plan opvatte zijn letterkundigen arbeid op te geven en zich met Thérèse [2]) terug te trekken ver buiten Parijs, om zijn leven daar in te richten naar de neiging van zijn aard en volgens de beginselen die hij zoo vaak verkondigd had. De verschijnselen die wijzen op een ontwikkeling van de secundaire functie in de richting van het vernauwd bewustzijn nemen steeds duidelijker den vorm aan van uitingen van een waandenkbeeld. De wijze, waarop hij openlijk met Diderot brak wegens diens „verraad", was op zijn minst weinig fijngevoelig, daar deze juist

---

[1]) Conf. X p 192.

[2]) Haar moeder woonde sinds het vertrek uit de Ermitage niet meer bij hen.

in dien tijd van alle kanten door zijn vijanden werd aangevallen, wat hem niet onbekend kon zijn; maar zelfs in de verontwaardiging van zijn vrienden hierover zag hij de achteruitzetting, waaraan hij steeds meende bloot te staan [1]).

En vooral zijn houding tijdens de uitgave van den *Émile* getuigt van een abnormalen geestestoestand: toen de druk een tijdlang stokte, zonder dat hij er een reden voor kon vinden, begon hij te vreezen, dat de Jezuïeten de uitgave trachtten tegen te houden en van plan waren zijn werk te vervalschen. Het kostte De Malesherbes de grootste moeite hem gerust te stellen, door er hem op te wijzen, dat de Jezuïeten met hun dreigenden ondergang voor oogen wel wat anders te doen hadden, dan zich te bemoeien met een boek, waarin volstrekt niet over hen gehandeld werd [2]), en hoewel de druk verder vrij rustig doorging, kwam na de vrees voor de Jezuïeten die voor Jansenisten en philosophen hem plagen. Reeds zag hij de heele wereld in complot tegen zich vereenigd en daardoor werd het verlangen naar de eenzaamheid steeds grooter. Maar juist toen hij meende uitvoering aan het plan te kunnen geven door de gelden, die zijn laatste werken hem moesten inbrengen, werd het verhinderd door de vervolging, welke de *Émile* tegen hem uitlokte.

Verbanningstijd. En dan begint voor hem, die zoo naar rust verlangde een leven van zwerven en opgejaagd worden, zoodat hij zich geen oogenblik meer veilig acht, vooral nadat hij bijna „gesteenigd" is, door een bevolking, die hij slechts goed gedaan heeft [3]). Hij, die de onafhankelijkheid zoo op prijs stelde is nu genoodzaakt voortdurend uit te zien naar machtige beschermers, die hij toch nooit geheel durft te vertrouwen, en hij die de vrijheid zoo lief heeft, wordt gedwongen te gaan, waarheen hij niet wil. En daarbij het pijnigend gevoel overal bespied te worden, zoodra

---

[1]) Conf. X 168.
[2]) Conf. XI 245.
[3]) Conf. XII 321.

hij ergens rust gevonden heeft, zich belaagd te voelen door zijn vijanden, die over de heele wereld hun handlangers en medewerkers hebben, gedurig in de vrees te leven dat zijn levenswerk vernietigd of vervalscht zal worden. Het is een vreeselijk lijden geweest, dat niet minder wordt door ons inzicht dat de werkelijkheid niet zoo was als hij ze zag, al wekt het daardoor misschien te meer ons medelijden.

Maar tegelijkertijd gevoelen we eerbied voor de wijze waarop hij dit lot gedragen heeft, want niettegenstaande zijn sterk besef van het onrecht hem aangedaan, heeft hij steeds getracht rechtvaardig te zijn in zijn omgang met de menschen, en zijn haat en minachting voor de menschheid geen invloed laten oefenen op zijn houding tegenover degenen die van hem hulp konden verwachten. Hoewel hij zelf elk geloof aan de goedheid zijner medemenschen verloren had, wilde hij hen niet op dezelfde wijze het kwaad vergelden, waaraan hij voortdurend meende bloot te staan, maar waar hij kon tradt hij op voor de zwakken en verdrukten, hetzij hij een huwelijk wist te verhinderen tusschen een aardig jong meisje en een veel ouderen man van wien ze een afkeer had [1]), of een onvoorzichtig schrijver uit de gevangenis wist te verlossen [2]). Overal waar hij gewoond heeft, is hij bekend om zijn goedhartigheid en mildheid, zooals blijkt uit die geschiedenis van de dubbele rekening, bij welke gelegenheid de vrouw van den boer, die hem hierdoor verschrikt had, verklaarde, dat deze meneer Rousseau zoo goed en grootmoedig was, dat ze geloofd hadden, dat hij de rekening wel zonder verder onderzoek betalen zou [3]). Iedere arme, dien hij ontmoette, kreeg een aalmoes, gelijk ook reeds blijkt uit een plagerij van Diderot, die mee moest

---

[1]) Conf. XII 270. [2]) Conf. X 213.

[3]) Corr. orig. et inéd. 77, Möbius op. cit. 226. Daartegenover maakt het een onaangenamen indruk wanneer hij zijn aalmoezen in een booze bui den beweldadigden voor de voeten werpt, zooals dien „Commis de la poste de Motiers", die te hooren kreeg: „vu les fréquentes aumônes de toute espèce dont je comblais votre famille", Lettres inédites p. 46 noot) te onhebbelijker wegens de vrees die hij

werken om den ouden vriend weer in hun midden te krijgen, dat n.l. een hunner twintig armen van honger en kou had zien omkomen, omdat ze zijn gaven moesten missen nu hij buiten was gaan wonen [1]). Maar daarbij liet hij het niet, hij trachtte uit te vinden, waar werkelijk nood was, en daarin te voorzien. „Il était bien triste" zeiden de boeren van Ermenonville waar hij de laatste zes weken van zijn leven gewoond heeft ; „mais il était bien bon" [2]).

zelf koestert voor de consequenties aan de weldaden, die men hem bewijst, verbonden. Verg. Correspondance originale et inédite p. 62 : „sitôt que la reconnaissance m' est imposée, l'attachement en souffre".

[1]) Conf IX 125.

[2] Masson op cit. II 215.

HOOFDSTUK III.

De invloed van zijn wil op zijn karakter.

„Als mijn man geen heilige is, wie zal het dan zijn", heeft Thérèse gevraagd. Jean-Jacques een heilige, — er zullen er zeker niet velen zijn, die dit woord in de eerste plaats vóor hem zullen kiezen, en toch, wat heeft hij veel van zijn leven gemaakt, niettegenstaande de groote moeilijkheden in aanleg en omstandigheden, wat heeft hij zijn lijden moedig gedragen en ook in de moeilijkste tijden van zijn leven een ware goedheid van hart getoond. Het is waar, een heilige zullen we hem niet noemen, maar toch een die, zij het op gebrekkige wijze, naar de volmaking heeft gestreefd. „S' il me reste peu d' acquisitions à espérer du côté des lumières utiles, il m'en reste de bien importantes à faire du côté des vertus necessaires à mon état. C'est à cette unique et utile étude que je consacre le reste de ma vieillesse" [1]).

In het voorgaande hebben we Rousseau's temperament besproken en daarnaast den invloed van menschen en toestanden op zijn ontwikkeling. Er zijn er, die meenen, dat hiermee de persoonlijkheid gegeven is, immers een mensch is, wat afkomst en omstandigheden hem maken. Jean-Jacques Rousseau is een levende bestrijding van deze theorie. Het product van de invloeden die hij heeft ondergaan zou ongetwijfeld absoluut anders geweest zijn, zonder dat individueele, dat kenmerkend eigene, dat door vele oudere en nieuwere wijsgeeren de wil genoemd is. Dit is het karakter in engeren zin, het stempel van de persoonlijkheid.

---

[1]) Rêveries III 59.

„Verstand, Witz, Urteilskraft und wie die Talente des Geistes sonst heissen mögen, oder Mut, Entschlossenheit, Beharrlichkeit im Vorsatze als Eigenschaften des Temperaments sind ohne Zweifel in mancher Absicht gut und wünschenswert; aber sie können auch äusserst böse und schädlich werden, wenn der Wille, der von diesen Naturgaben Gebrauch machen soll und dessen eigentümliche Beschaffenheit darum Charakter heiszt, nicht gut ist" [1])

Bij de beoordeeling van de persoonlijkheid houdt men gewoonlijk slechts rekening met de resultaten die men ziet, zonder de aandacht te schenken aan de belemmering, die overwonnen is. Ongetwijfeld zijn de deugden die door het temperament gekweekt worden van utiliteitsstandpunt beschouwd van de grootste beteekenis, maar in hooger licht bezien heeft de aan het temperament ontworstelde moraliteit grooter waarde. Indien dit inzicht meer veld won, zou men een andere waardebepaling krijgen voor de daden der menschen. De lof en blaam zouden anders verdeeld worden, dan nu gewoonlijk nog geschiedt, al heeft de psychologie in dit opzicht wel reeds eenige verbetering gebracht.

„Wie opvoedt moet overtuigd zijn, dat in iederen jongen, in ieder meisje meer dan één man, meer dan éene vrouw verborgen zijn, een held en een apache. een heilige en een lichtmis, een apostel en een demagoog", zegt Oosterlee in zijn lezenswaarde brochure over karaktervorming [2]). Rousseau is eigenlijk alle zes tegelijk, of liever om beurten. Een held is hij, als hij alleen staande, voor zijn overtuiging uitkomt, een heilige naar het getuigenis van eene, die misschien het meeste met en door hem geleden heeft, een apostel van grootsche en heilrijke denkbeelden, — en toch hoe diep is hij telkens weer gevallen door zwakheid of ijdelheid. „Tous les tempéraments peuvent fournir des apôtres ou tout au moins, des hommes honnêtes", zegt Fouillée [3]) onder aan-

---

[1]) Kant: Grundlegung zur metaphysik der Sitten, p 1.

[2]) P. Oosterlee: Karaktervorming, p. 19.

[3]) A. Fouillée: Temperament et caractère, p. 98.

haling van het symbool, dat Albrecht Dürer van deze waarheid gegeven heeft in zijn voorstelling van de vier temperamenten in het beeld van vier apostelen. 't Is waar, maar voor den een wordt de strijd om hiertoe te komen ons toch zwaarder voorgesteld dan voor den ander; in Petrus' leven wordt ons meer bewogenheid getoond, meer op en neer, dan bij de meeste andere apostelen. Juist omdat Rousseau's strijd ernstig is geweest en hij in veel overwonnen heeft, doet het zoo pijnlijk aan, dat de overwinning niet volkomen is.

Temperaments-wijziging.

Tijdens zijn ernstige ziekte in Chambéry en de Charmettes heeft er, zooals we gezien hebben, een omkeer in Rousseau plaats gehad, waarvan we de gevolgen in zijn temperament, door wijziging van enkele factoren, konden waarnemen, en die een verbetering van verschillende eigenschappen met zich bracht. In de plaats van den duidelijk waarneembaren invloed van de primaire functie kwam een telkens meer voorkomende secundaire functie, naast de inactiviteit tijden van groote werkzaamheid, die zoo lang aanhielden, dat ze moeilijk alleen aan een sterke emotie konden worden toegeschreven. Het vroeger nerveuze type werd dus overwegend sentimenteel, ja kon soms tot de gepassionneerden gerekend worden. Ik meen dezen psychologischen omkeer met voorbeelden te hebben bewezen, maar verklaard is ze daardoor nog niet. We komen reeds een heelen stap verder, als we rekening houden met den wil, en deze verandering aanduiden als een versterking van den wil ten goede, of als een veranderde wilsrichting: was deze vroeger op de vervulling der lusten gericht, nu krijgt de plicht de overhand op de neiging. Met recht noemt men zulk een bekeering de *metanoia*, de zinsverandering of vernieuwing der gezindheid.

Is deze openbaring van den wil ten goede nu iets geheel nieuws bij Rousseau na zijn bekeering, en is deze bekeering volkomen?

In iederen mensch zijn alle mogelijkheden gegeven, maar 't hangt van verschillende oorzaken af, wat boven de oppervlakte van het bewustzijn komt, van de opvoeding, de omstandigheden, den wil, en boven dit alles van God zegt de Christen, en hij acht

dezen laatsten factor den voornaamsten en meent, dat met alle gegevens nog niets verklaard is, wanneer er geen rekening wordt gehouden met die verborgen en toch zich openbarende Kracht, die dezen menschelijken wil kan heiligen en sterken. Door de bekeering nu komt boven, wat reeds in aanleg aanwezig was; er heeft een verschuiving van eigenschappen plaats, waardoor het slechte onder, het goede boven komt. Maar dit gaat niet in eenen, het is een geleidelijk proces. De hoofdzaak is evenwel, dat de nieuwe wilsrichting zich heeft doen gelden en blijft doorwerken, ook al verzwakt ze soms. Hierbij moeten we in het oog houden, dat bekeering „nu eens den eersten stoot, dan weer het aanvankelijk voltooide werk, ook wel de bevestigde keus" aanduidt [1]). Bij Rousseau komen deze drie soorten van bekeering achtereenvolgens voor: op zeventienjarigen leeftijd te Turijn, op vijf-en-twintigjarigen leeftijd in de Charmettes en in 1749 op den weg naar Vincennes, en dit is eigenlijk weer het begin van een geestelijk proces, dat eerst jaren later voltooid is. En bovendien zien we voor dezen tijd in zijn kindsheid reeds iets van dien wil tot het goede en behoudt ook na zijn derde bekeering de oude mensch in hem nog vaak de overhand op den nieuwen.

Moraal en religie.

Een andere vraag is: waarop steunt deze wil ten goede? Door welke krachten wordt deze wil bij Rousseau gewekt en gesterkt? Het antwoord hierop is tweeledig: door de moraal en de religie. Soms heeft Rousseau gemeend, dat de kracht van de moraal voldoende was, om den mensch te maken tot wat hij zijn moet, maar ook heeft hij doen uitkomen, dat de liefde tot de deugd alleen niet in staat is voor zonden te vrijwaren: „J'aimai la vertu dès mon enfance" laat hij Jullie zeggen, en toch, „pourquoi ai-je eu besoin de cacher ma vie"? Haar eigen kracht is niet voldoende gebleken, maar „l'homme avide et borné a reçu du Ciel une force consolante" [2]). Het is dus een ethisch-religieuze kracht

---

[1]) P. D. Chantepie de la Saussaye: Christelijk Leven I 197.

[2]) Nouvelle Héloïse deel VI, brief 8, p. 296

door welke zijn wil ten goede gesterkt wordt, al zien we hem nu eens meer steunen op de eene en dan weer op de andere kracht.

Jeugd-godsdienst.

In zijn zeer gedocumenteerd werk over *The psychology of Adolescense* deelt Stanley Hall mee, dat verreweg de meeste bekeeringen plaats hebben tusschen het tiende en twintigste jaar, ja reeds meer dan de helft voor het vijftiende jaar [1]). Men mag zeker wel aannemen dat de groote meerderheid dezer bekeerlingen niet in staat was een bepaald bekeeringsmoment aan te geven, maar dat ze zich alleen herinnerden reeds in hun jeugd, door indrukken in huis of elders opgedaan een besliste godsdienstige of moreele richting in hun leven gekend te hebben. Bij hen die uit goede Christelijke gezinnen voortgekomen zijn, zal dit wel de gewone gang van zaken zijn, ook al zullen zij op latere momenten in hun leven kunnen wijzen als oogenblikken van bewuste verheldering of verdieping van hun persoonlijke verhouding tot God.

In dezen algemeenen zin genomen zou men bij Rousseau ook wel van een jeugdbekeering kunnen spreken, in elk geval van een godsdienstige gezindheid in zijn kinderjaren. De belangstelling die hij steeds voor preeken toonde, zoowel voor die van Ds. Lambercier [2]) als zijn eigen gemaakte, zijn wensch op twaalfjarigen leeftijd om zelf predikant te worden, en zijn voornemen om goed te zijn [3]), bewijzen, dat de godsdienstzin, dien hij met oogen der kinderlijke liefde in zijn vader zag, en welken deze door gesprekken en gemeenschappelijke lectuur in zijn zoon wist aan te kweeken, een vruchtbaren bodem in hem gevonden had.

Verzwakking der godsdienstige belangstelling

Maar dan, op den leeftijd, waarop volgens de statistieken de meeste bekeeringen plaats hebben, ontstaat er juist bij Jean-Jacques wel geen afkeer, maar toch onverschilligheid voor den godsdienst, samengaande met een snellen achteruitgang in algemeene zedelijkheid. Terwille van een lekkeren maaltijd en een vriendelijke behandeling verkoopt hij het

---

[1]) G. Stanley Hall, Adolescence II 288. [2]) Conf. II 62, I 26. [3]) Conf. II 62, I 25.

eerstgeboorterecht, — van zijn religie kan men eigenlijk niet meer zeggen, — maar van zijn kerk, en hecht hij zich met dezelfde lauwheid aan zijn nieuw' „geloof". Wel wordt door den vicaire savoyard de moreele factor versterkt, maar zijn godsdienstzin blijft zwak, en niettegenstaande zijn voortdurenden omgang met geestelijken, zijn poging om priester te worden, zelfs zijn deelnemen aan het gebed, waardoor het wonder volbracht werd, krijgen we den indruk dat zijn godsdienst uiterlijk aanvaard, maar niet innerlijk doorleefd is. „Je vis tout le monde à genoux et m'y mis comme les autres" zegt hij zelf van deze gelegenheid, al voegt hij er ook aan toe: „si ce miracle eût été l'effet des plus ardentes prières, j'aurais bien pu m'en attribuer ma part" [1]) Wat hem naar de kerk trekt is vooral de muziek, die in deze jaren een groote beteekenis voor hem heeft; en de vriendelijkheid van haar, die hem eigenlijk voor deze kerk gewonnen heeft en met wie hij zich graag één wil voelen, doet hem zich „sincèrement catholique" achten. Maar de boeken, die hem aantrekken zijn volstrekt niet de lectuur, die de Kerk voor een pas bekeerde geschikt geacht zou hebben: Voltaire's *Henriade*, de *Spectateur*, St. Evremond, de *Dictionnaire* van Bayle, het zijn allemaal werken die de „goût un peu protestant" van „Maman" toonden [2]) en door haar huisgenoot gaarne gelezen en besproken werden.

Uitwendige godsdienstigheid.

Toch voelde hij zich wel thuis in dezen kring van geestelijken, die hij als „broeders" van Maman zijn „oncles" noemde [3]), met wie hij musiceerde, en van wier bibliotheek hij gebruik maakte, als die van Maman hem in den steek liet. „J'étais alors sincèrement attaché à ma nouvelle religion" [4]) heeft hij verklaard en het blijkt ook uit het testament, dat hij op 27 Juni 1737 heeft gedicteerd en dat het getuigenis bevat van zijn wensch om te leven en te sterven in het geloof van de heilige Katholieke Kerk [5]). Natuurlijk hebben die jaren van voort-

---

[1]) Conf. III 122. [2]) Conf. III 111. [3]) Masson op. cit. I 76.
[4]) Rêv. III 47. [5]) Masson I 82.

durenden omgang met door hem hooggeëerde mannen, en vooral zijn intieme en vertrouwde gesprekken met Maman hem wel nader gebracht tot het geloof dat hun dierbaar was. Maar zoodra hij niet meer in haar onmiddellijke nabijheid was, schenen al die invloeden hun kracht verloren te hebben en werden de geestelijke vaders vervangen door vrienden en vriendinnen van anderen aard. Zijn liefde voor de kerk en den godsdienst in 't algemeen ging nog niet heel diep, de steun van anderen kon hij nog niet missen. Kenmerkend komt ook die zwakke neiging uit in zijn eerste auteurspogingen op negentienjarigen leeftijd: hij voelt roeping als moralist op te treden, koopt een schrift, waarop hij het doel neerschrijft: „Réflexions critiques et morales", maar hierbij blijft het, het nadenken over deze dingen komt eerst later [1]).

Versterking van den deugdzin.

Wanneer hij na zijn langdurige omzwervingen door Zwitserland en Frankrijk in 1732 weer bij Maman en in haar kring teruggekomen is, doet, niettegenstaande de zedelijk ongunstig werkende verhouding een verlangen naar iets hoogers zich weer gelden. In een brief aan zijn vader geschreven in 1735 ontvouwt hij een studieplan, waarbij hij met twee beginselen rekening wil houden: zijn studie moet niet alleen dienen om zijn geest te verhelderen en te versieren met nuttige en aangename kennis, maar kan ook het middel zijn „de former le coeur à la sagesse et à la vertu". En dat het nu geen voorbijgaand plan is, blijkt uit een brief van het volgende jaar, waarin hij verklaart: „Je me suis fait un plan d' études propre à former mon coeur et à cultiver mon esprit" [2]). In den *Verger des Charmettes* worden verscheidene boeken genoemd, die hij eenige jaren later in zijn bezit had, en die waarschijnlijk in dezen tijd in zijn bibliotheek gekomen zijn, waardoor deze dubbele behoefte bevredigd kon worden. Uit hetgeen hij in de *Confessions* van zijn leven in deze jaren vertelt, krijgen we den indruk dat dit verlangen

---

1) Masson op. cit. I 83. 2) Masson I 89.

naar hoogere geestelijke ontwikkeling door zijn temperament en de omgeving waarin hij zich bevond nog wel zeer belemmerd werd, al groeide naast „le germe de littérature et de philosophie, qui commençait à fermenter dans ma tête", ook de kiem van godsdienstzin. De boeken die hij in dezen tijd kan gelezen hebben, en waarvan de meeste een beslist godsdienstigen en moreelen inhoud hebben [1]), kunnen hem in zijn ziekte de stof geleverd hebben voor zijn overdenkingen en zoo mede de voorbereiding zijn geweest voor den omkeer, die spoedig daarna in hem heeft plaats gehad.

Zijn godsdienstige en moreele gezindheid was oprecht, maar een groote kracht ging er niet van uit en ze was sterk afhankelijk van de omgeving waarin hij zich bevond. Zijn heftige aard deed hem ook in geestelijke zaken niet half zijn, maar gebroken: er is geen doorwerking.

Godsdienstige bekeering.

Dan komt door ziekte en angst voor den dood de inkeer tot zichzelf, ongetwijfeld bevorderd door de eenzaamheid in de Charmettes, waar Mme de Warens hem zoo nu en dan kwam opzoeken, maar niet voortdurend met hem samen was, zooals de *Confessions* het doen voorkomen [2]); en als gevolg daarvan die groote omkeer in hem, waarbij verschillende onderbewuste eigenschappen aan de oppervlakte kwamen, en vroeger aan het licht tredende factoren uit het bewuste zieleleven verzonken, welk proces gewoonlijk met het woord „bekeering" wordt aangeduid. In het vorige hoofdstuk heb ik doen zien, welke uitwerking deze verschuiving van factoren op zijn temperament heeft gehad, hier moeten we wat meer aandacht schenken aan de godsdienstige en zedelijke krachten, waardoor deze bekeering is gewekt, en die er wederkeerig door zijn versterkt.

Die levensrichting, welke vroeger wel sympathie vond, maar slechts onder de leiding van anderen kon gevolgd worden, wordt

---

[1]) Bijv. het *Traité de mèrite* van Claville en het *Traité de l'opinion* van Saint-Aubin, zie Masson, op. cit. I 93.

[2]) Masson, op. cit. I 93.

nu een zelfstandige en bewuste kracht in hem [1]). Hij gaat in den godsdienst belangstellen terwille van dezen zelf en terwille van zichzelf, niet omdat anderen het nuttig oordeelen; vooral den troost en de hoop die zij geven kan heeft hij nu noodig [2]), en zijn verzorgster kan hem juist in dit opzicht met haar eigen opvatting van de rechtvaardigheid Gods en de toekomende straffen beter helpen dan de theologen wien hij raad vraagt, en vele van haar denkbeelden hebben een plaats gevonden in het systeem van den „vicaire savoyard". Maar al heeft ze hem vaak gerustgesteld, de vraag die door het lezen van Jansenistische werken in hem gewekt was, of hij wel tot de uitverkorenen behoorde, liet hem geruimen tijd niet los, en midden onder het werk overvalt hem soms de vraag: als ik op dit oogenblik sterf, zou ik dan verdoemd zijn ?[3]) Later schaamt hij zich een beetje over zijn „puérilité", maar deze vraag heeft hem zoo gepijnigd, dat hij de onzekerheid niet langer kunnende dragen, door met een steen naar een bepaald doel te gooien uit den twijfel tracht te komen: als het gelukt is, twijfelt hij niet meer aan zijn zaligheid [4]). Dit is weer geheel in overeenstemming met Rousseau's aard: hij kan niet tegen onzekerheid, deze doet hem meer lijden dan de zekerheid van het kwaad, dus bevrijdt hij zichzelf van den twijfel [5]).

Gebed. Een van de uitingen waaraan we de verhouding van de ziel tot God kunnen leeren kennen, is ongetwijfeld het gebed. Gebed en bekeering behooren bij elkaar; zonder een biddend zoeken gewoonlijk geen bekeering, maar zeker geen bekeering waarop het gebed niet volgt. Jean-Jacques had gebeden: als hij anderen op de knieën zag, stemde hij hartelijk in, hij is zich niet bewust ooit heelemaal zonder religie te zijn geweest [6]); maar nu verheft hij zijn hart tot God wanneer hij met het opgaan van de

---

[1]) W. James: *The varieties of religious experience* 196: To say that a man is converted, means . . . that religious ideas previously peripheral in his consciousness now take a central place.

[2]) Conf. VI 231. [3]) Conf. VI 246. [4]) Conf. VI 246.

[5] Rêveries III 56; Emile IV 311; zie ook boven p. 20 [6]) Conf. VI 231.

zon alleen zijn morgenwandeling maakt.[1]) Er zijn een paar gebeden van Rousseau uit dezen tijd bewaard gebleven, die „un son unique" geven in zijn werken. Herinnert het eerste gebed door zijn terminologie nog in veel opzichten aan de officieele gebeden van Genève, en is de toon zoo algemeen, dat het kon zijn opgezonden door ieder die den Schepper wilde prijzen, het tweede gebed heeft een sterk persoonlijk accent, en beginnend met een innige dankzegging aan den almachtigen God en Eeuwigen Vader, eindigt het met een ernstig onderzoek van het geweten en met voornemens die geheel uit het hart opwellen.[2])

Berouw. Kan er bekeering zijn zonder berouw, en vinden we dit ook bij Rousseau? Wij zullen zien, dat het ware berouw later bij hem belemmerd wordt door zijn geloof in eigen goedheid: wat hij verkeerd doet is geen zonde, maar dwaling. Had hij het beter ingezien, dan zou hij ook anders gehandeld hebben, geen ernstig verwijt kan hem dus treffen. Deze opvatting vinden we telkens weer, ook daar waar hij zichzelf aanklaagt.[3]) Het treft mij daarom in dit gebed een schuldbesef te hooren spreken, dat ik nergens anders in zijn werken gevonden heb. 't Is waar, uit het jaar 1735 is er een brief aan zijn vader, waarin hij verklaart: „J'ai de la religion et je crains Dieu; d'ailleurs sujet à d' extrêmes faiblesses et rempli de défauts plus qu' aucun autre homme du monde, je sens combien il y a de vices à corriger chez moi", maar deze uitspraak is eenigszins „livresque"[4]) het doet wat denken aan een uit het hoofd geleerde les. De woorden uit het bedoelde gebed komen uit het hart: „ô mon Dieu, pardonnez tous les péchés que j'ai commis jusqu'à ce jour, tous les égarements où je suis tombé; daignez avoir pitié de mes faiblesses, daignez détruire en moi tous les vices où elles m'ont entraîné. Ma conscience me dit combien je suis coupable; je sens que tous les plaisirs que mes

[1]) Conf. VI 239. [2]) Masson op cit. I 121.
[3]) Bijv. over het te vondeling leggen zijner kinderen en zijn groote leugen.
[4]) Masson op. cit. I 91.

passions m'avaient représentés dans l'abandon de la sagesse sont devenus pour moi pire que l'illusion et qu'ils se sont changés en d'odieuses amertumes; je sens, qu'il n'y a pas de vrais plaisirs que ceux, qu' on goûte dans l'exercise de la vertu et dans la pratique de ses devoirs. Je suis pénétré de regret d'avoir fait un si mauvais usage d'une vie et d'une liberté que vous ne m'aviez accordées que pour me donner les moyens de me rendre digne de l'éternelle félicité. Agréez mon repentir, ô mon Dieu!" En verder op: „J'implore les mêmes grâces, ô mon Dieu, sur ma chère maman, sur ma chère bienfaitrice, en sur mon chère père Accordez-leur, Père des miséricordes, tous les secours dont ils ont besoin; pardonnez-leur tout le mal qu'ils ont fait, inspirez-leur le bien qu'ils doivent faire". Werkelijk dit gevoel van verantwoordelijkheid voor het kwaad dat men gedaan heeft, is een „son unique" in de geschriften van Rousseau, dit schuldbesef is de vrucht van de bekeering.

Uiterlijke gevolgen. Ook moreele gevolgen heeft deze bekeering gehad, gelijk wel te verwachten is van iemand, die zoo vast overtuigd is, dat men zijn godsdienst beleven moet, meer nog dan belijden, en in dezen tijd steunt dat leven op het geloof. „Het gebed moet een lofprijzing zijn, zegt hij later, [1]) „het beste middel om te krijgen wat men noodig heeft is het te verdienen, niet er om te vragen" doch kort na zijn bekeering denkt hij er nog niet zoo over, zooals uit de bewaard gebleven gebeden blijkt. De dank en lof ontbreken niet in dit gebed, maar we vinden hier ook het echt christelijk verkeer van het kind met zijn Vader, het vragen om vergiffenis, het bidden om kracht, teneinde de goede voornemens ten uitvoer te kunnen brengen, het smeeken om een zegen voor hen die men liefheeft. De wijze waarop hij belooft: ik zal dit en dat doen, schijnen te wijzen op het zelfvertrouwen, dat we later bij Rousseau zullen vinden, als er niet op volgde: „j'implore vos bénédictions sur ces résolutions, que je

[1]) Conf. VI 239.

forme de tout mon coeur et avec un ferme propos de les exécuter, sachant par une triste expérience que, sans les secours de vôtre grâce, les plus fermes projets s'évanouissent, mais que vous ne la refusez jamais à ceux qui vous la demandent du coeur, et avec humilité et ferveur".

Ook al zijn zijn krachten te kort geschoten bij de uitvoering van zijn voornemens, uit de woorden waarin hij deze kleedt zien we den ernst van zijn bedoelen, want hij heeft zijn leven voor zich laten heengaan en zijn zwakheden met name genoemd. Wel stelt hij in de *Confessions* zijn besluit, om de verhouding tot zijn vriendin te veranderen op een later tijdstip, maar we hebben reden te gelooven dat hij, die belooft „je vivrai dans la pureté", en Gods zegen vraagt op hun verbinding, opdat deze moge dienen om hen wederkeerig tot Zijn dienst te brengen, zich reeds in dezen tijd feitelijk teruggetrokken had, wat het wonen op de Charmettes kan hebben vergemakkelijkt.

Uit dit gebed bemerken we ook, dat zijn voornemen om afstand te doen van de wereld en haar geneuchten [1]) niet een nieuwe vrucht is van zijn bekeering op den weg naar Vincennes, maar dat hij dit reeds als een plicht gevoeld heeft van dat oogenblik af. Den eersten winter, dien hij na zijn ziekte weer te Chambéry doorbrengt gaat hij niet uit, „ayant perdu le goût des amusements et des sociétés de la ville", maar houdt hij zich bezig met ernstige studie, vooral van die boeken, „qui mêlaient la dévotion aux sciences".[2])

Zoo gingen er eenige jaren voorbij, waarin hij gelegenheid had zijn levensrichting te bevestigen. Maar zijn kracht om de verzoeking te weerstaan, om zich geen genoegens te veroorloven dan die door de deugd gewettigd waren, om in alles gematigd te zijn,

---

[1]) Je me détacherai autant qu'il me sera possible du goût du monde, des aises et commodités de la vie, pour m'occuper uniquement de vous et de vos perfections infinies.

[2]) Conf. VI 235.

werd nog herhaaldelijk op de proef gesteld, zoodra hij met de wereld in aanraking kwam. Het is een vallen en opstaan, telkens weer, maar in elk geval is er strijd, niet een „in de zonde blijven liggen" en soms is er overwinning. Het is gemakkelijk genoeg de „sens moral" van Jean-Jacques te ontkennen [1]), wanneer we op zijn gebreken zien; maar toch, wie heeft hem ten slotte tot de moraliteit gebracht, wie heeft er hem toe opgevoed, vraagt Lanson [2]). Ongetwijfeld de wil ten goede is sterk in hem geweest, dat hij zooveel zwakheden ten slotte overwonnen heeft.

Invloed van philosophen.

Al was het huis waarin Jean-Jacques als gouverneur kwam geen middelpunt van vrijdenkers, het verblijf te Lyon bracht hem in aanraking met andersdenkenden. Hij komt onder invloed van Charles Borde, een geestverwant van Voltaire, en laat zich dadelijk meeslepen, zoodat hij, die in zijn hart het ideaal van eenvoud en natuur draagt, er toe komt de lof van den rijkdom te bezingen [3]). Maar zijn Katholiek geloof blijft nog ongeschokt, zooals blijkt uit zijn getuigenis in 1742 ten gunste van het „wonder" door M. de Bernex verricht, ten tijde van den brand. Toch blijkt uit andere gegevens, vooral uit zijn plan tot opvoeding van zijn Lyonschen leerling, dat hij den godsdienst grootendeels in de moraal doet opgaan. In het bewuste gebed zien wij de moraal naast den godsdienst: het geluk dat men vindt „dans l'exercise de la vertu et dans la pratique de ses devoirs" naast den wil „de s' occuper uniquement de vous et de vos perfections infinies", eenige jaren later is de moraal op den voorgrond gekomen, al wil hij den godsdienst nog niet op zij zetten. En tijdens zijn verblijf te Parijs en Venetië komt deze nog meer op den achtergrond; door den omgang met zijn philosophische vrienden is het kerkelijk vernis reeds hier en daar losgeraakt en na zijn verblijf in Venetië, waar hij de kerk nog

[1]) E. Faguet. Dix-huitième siècle. J. J. Rousseau p. 328.
[2]) G. Lanson: Histoire de la littérature française p. 790.
[3]) Masson op. cit. I 132.

slechts schijnt te bezoeken terwille van de muziek en de mooie meisjes [1]), breekt hij geheel met de Katholieke kerk.

Toch is hij ook nu niet zonder godsdienst. Zijn vriendschap voor Altuna, met wien hij eenigen tijd samenwoont, doet hem de kracht van de religie in het leven erkennen, en hij bewondert de vroolijkheid en de vastheid van karakter in den jongen man, al bevredigt de vorm van diens geloof hem niet meer. Maar na zijn vertrek schijnt hij weer alle vastheid verloren te hebben, de vrienden die gebleven zijn krijgen een steeds grooter invloed op hem, en met het veronachtzamen van den godsdienst gaat weer samen een verval op zedelijk gebied, al houdt hij in theorie aan de waarde van de moraal vast. Het samenwonen met Thérèse Le Vasseur, niet uit liefde, maar voor amusement begonnen [2]), het tevondeling leggen zijner kinderen, wat hiervan weer het gevolg is, het opgaan in het Parijsche salonleven, hoewel hij van het verkeerde van deze levenswijze overtuigd is, alles wijst er op, dat met zijn godsdienst ook zijn moraal op den achtergrond gekomen is.

Verzwakking van zijn Katholicisme.

De kring waarin hij te Parijs werd opgenomen, was geheel verschillend van dien, welke hij verlaten had ; al liet de moraliteit van Mme de Warens op dat eene punt veel te wenschen over, de toon van haar gesprekken en van de menschen die zij om zich heen verzamelde, ademde toch een anderen geest dan de „esprit" die in het gastvrije huis van baron d'Holbach den meesten bijval oogstte. Jean-Jacques voelde zich gevleid, dat hij met deze knappe mannen mocht omgaan, wier welsprekendheid en gevatheid hij bewonderde; al was de gedachte hem wel eens antipathiek, de vorm waarin deze gekleed werd maakte veel goed en hij scheen den vriendenkring in Parijs te behandelen als een nieuw boek, waarvan hij zich had vóorgenomen „d'adopter et de suivre toutes ses idées sans y mêler les miennes ni celles d'un autre, et sans jamais disputer avec lui". [3]) Maar het levende woord heeft grooter kracht dan de doode letter

---

[1]) Conf. VII 314; Masson I 136. [2]) Conf. VII 331. [3]) Conf. VI 240.

en vooral de persoonlijkheid van Diderot, voor wien hij liefde en bewondering koesterde, kon hij niet weerstaan. Onder de bekoring van hun redeneerkunst luisterde hij bovendien met genoegen naar hun eisch van de vrijheid der gedachte, die in zijn eigen hart weerklank vond. Hoezeer hij onder hun invloed is gekomen, blijkt uit een brief van Juni 1748 aan Altuna, waar hij, die steeds de rechten van het gevoel tegenover die van de rede verdedigt, schrijft: „Quoique ma foi m'apprenne bien des choses qui sont audessus de ma raison, c'est premièrement ma raison qui m'a forcé de me soumettre à ma foi" [1]). Maar ook blijkt uit deze woorden, dat hij wil vasthouden aan zijn geloof, ook al is dit niet meer hetzelfde als eenige jaren te voren.

In welke jaren hij in opstand is gekomen tegen de denkwijze van „de philosophen" is niet met zekerheid te zeggen. Maar langzamerhand gaat hij zich ergeren, wanneer zij niet alleen de kerk aantasten, maar ook datgene in den godsdienst dat hem heilig is gebleven; het is te begrijpen dat geestigheden van de soort die Grimm ten beste gaf, als hij zijn leerling aanraadt „en mémoire de la Sainte-Trinité" drie maitressen tegelijk te nemen [2]) bij Rousseau geen opgang konden maken en dat zijn onvermogen om te spreken „vis à vis ces brillans péroreurs qui savent habiller en termes séduisans et magnifiques leur cruelle philosophie" hem pijn doet [3]), ook al acht hijzelf het dogma van de Drieëenheid als zoodanig onbegrijpelijk [4]).

Moraal-philosophie.

Gedurende zijn verblijf te Parijs is Rousseau sterk onder den invloed geweest van de philosophische denkbeelden van zijn tijd; wel niet van het grof materialisme [5]) van een d' Holbach, tegenover wien zijn antipathie zeker niet

---

[1]) Masson op. cit. I 151. [2]) Masson op. cit. I 181

[3]) Dialoog II p. 300. [4]) Masson op. cit. I 153.

[5]) Non seulement je ne suis pas matérialiste, mais je ne me souviens pas même d'avoir été un seul moment en ma vie tenté de le devenir. Corr. orig. et ined. p. 131.

alleen berust op een tegenstelling in levenswijze en aard, maar veel meer nog op een, in het begin misschien onbewust, tegenover elkaar staan in denkwijze; zelfs niet van het, het materialisme naderend pantheïsme van Diderot, want al kunnen we in Rousseau's theologie later wel eenige pantheïstische denkbeelden ontdekken, ze zijn van een geheel andere soort dan die van zijn vroegeren vriend; maar we worden bij Rousseau's systeem telkens herinnerd aan de Engelsche philosophie, en vooral die der moraalphilosophen, wat trouwens geen wonder is. Kort voor hun innigste vriendschap had Diderot een bewerking in 't licht gegeven van een geschrift van Shaftesbury: *Principes de la philosophie morale ou essai sur le mérite et la vertu* (Parijs 1747) waarin hij ten slotte toch het standpunt van den Engelschen philosoof inneemt, dat de moraal onafhankelijk is van de religie [1]). De leer van de oorspronkelijkheid van het moreele zintuig komt bij vele Engelsche philosophen voor, en niet minder het Utilarisme [2]), dat zoo'n overwegende beteekenis heeft in Rousseau's theologie. Zoolang de uit Engeland overgekomen denkbeelden het onderwerp der gesprekken uitmaakten, was er misschien wel eens wrijving van gedachten tusschen Jean-Jacques en de anderen, maar er was toch een gemeenschappelijke bodem. Maar hoe meer de Fransche philosophen in hun eigen richting voortwerkten, des te grooter werd de afstand die hen scheidde van de Engelschen en ook van den Zwitser, die, misschien juist door de krasse verklaringen van zijn opponenten zelf, meer en meer in de tegenovergestelde richting ging: de Diderot van de *Pensées sur l'interprétation de la nature* (Parijs 1754) waarin hij zelfs de hypothese van de godheid heeft laten varen, is een geheel andere dan die van de *Principes de la philosophie morale*, waarin hij zich nog een geloovig Christen toont [3]). En toch stond Diderot nog dichter bij Rousseau

---

[1]) Windelband, Geschichte der neueren Philosophie p. 416.
[2]) Windelband, op. cit. p. 268, 274, 276.
[3]) Windelband, op. cit. p. 417, 415.

dan de meeste andere vrienden. Het verwondert ons dus niet in deze jaren de leer van de moraal bij Rousseau op den voorgrond te zien, en de waarde van den godsdienst teruggebracht tot een versterking van de moraal. En dat een samengaan met deze vrienden op den duur onmogelijk moest worden is volkomen duidelijk.

Sociale bekeering

Dan komt, temidden van zijn uiterlijk opgaan in het wereldsche leven van Parijs en zijn toenemende innerlijke ontevredenheid de prijsvraag van de academie van Dyon, die hem zijn toestand bewust doet worden. Hij heeft zelf aan dit moment een groote waarde gehecht: „à l'instant de cette lecture je vis un autre univers et je devins un autre homme" [1]) Het is kenmerkend voor Rousseau, dat de kleinste gebeurtenissen vaak de grootste beteekenis voor hem hebben. Hier begint weer een nieuwe phase in het bekeeringsproces, samenvallend met een geopenbaarde roeping voor een levenswerk, dat hij niet geheel vrijwillig op zich neemt. Wat abt Gaime in Turijn heeft gezaaid is in de Charmettes ontloken en op den weg naar Vincennes blijkt het vrucht te kunnen dragen. Wat het belangrijkste is geweest van deze drie, is moeilijk te zeggen: zonder zaad geen mogelijkheid van bloei of vrucht, maar er is zooveel zaaien zonder oogsten, er is zooveel wat kan verstikken en doen verloren gaan. Als men de bloei ziet is de hoop sterker geworden, de belofte is er, maar men juicht pas bij het zien van de vrucht.

De schok die het leven van de prijsvraag hem geeft is niet alleen een nieuwe visie, want zooals uit de *Dialogen* [2]) blijkt heeft hij ook vroeger wel iets gevoeld van wat hem door de gestelde vraag ineens helder voor oogen staat; maar de gebeurtenis te Vincennes heeft ook deze beteekenis, dat hij zich geroepen ziet tot een taak tegenover de menschheid. Het is niet aan te nemen, meent Sakmann [3]), dat Rousseau reeds te voren de denkbeelden

---

[1]) Conf. VIII 3. [2]) Dialoog II p. 355.

[3]) Sakmann in Herrigs Archiv. 1913. p. 216.

had, die hem bij Vincennes geopenbaard zijn; neen, maar wel is te verklaren, dat hij reeds vroeger de denkbeelden had, die hij geopenbaard heeft als gevolg van de inspiratie daar ondergaan. Vóór Vincennes heeft hij geleefd en gestudeerd voor zichzelf: wat hij in de *Rêveries*[1]) omtrent het botaniseeren zegt, geldt voor hem, den „oisif et paresseux solitaire" op elk gebied van studie: zoolang hij zich kon laten gaan, vrij kon dwalen van het eene onderwerp naar het andere, is er in die bezigheid een charme, die het leven voor hem gelukkig kan maken; „mais sitôt qu'on y mêle un motif d'intérêt ou de vanité, soit pour remplir des places ou pour faire des livres, sitôt qu'on ne veut apprendre que pour instruire . . . tout ce charme 's évanouit, . . . ou ne trouve plus aucun vrai plaisir dans (leur) étude". Voor den verlegene, inactieve, die tot nog toe steeds heeft opgegeven wat hem niet dadelijk lukte of beviel, is het een zelfoverwinning, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor anderen te werken. Diderot moest hem nog een aansporing geven, maar de roeping was gevoeld, en wat hij zeggen moest was hem geopenbaard.

Hervormings-idealen.

Den inhoud van die openbaring heeft hij achtereenvolgens in zijn verschillende werken gegeven. Wat wilde Rousseau eigenlijk, heeft men gevraagd; wilde hij iets?[2]) Het antwoord op deze vraag moet ongetwijfeld zijn: zeker wil hij iets, hij wil de wereld hervormen. En evenals de profeten van ouds begint hij te waarschuwen, dat de menschheid op een dwaalweg is, hij wijst op de wonde plekken in de maatschappij van zijn tijd en zijn omgeving; en dan gaat hij zoeken naar de oorzaken van al die ellende en als hij meent gevonden te hebben, wil hij ook trachten de middelen aan te wijzen die de redding zullen brengen. Eerst hervorming van den individu en als allen zoo volmaakt zijn, dan de hervorming van de maatschappij: in het klein, van het gezin; in het groot, van den staat.

---

[1]) Rêveries VII 113.

[2]) Sakmann in Herrigs Archiv. 1913, p. 216.

Tweeheid in persoon en werk.

Toch is het niet te verwonderen dat er veel meeningsverschil bestaat over de eenheid in zijn werken ; er is ongetwijfeld een eenheid in het geheel door de belichaming van wat hij als zijn profetentaak, heeft gezien ; maar er is ook een tweeheid in, niet alleen in den vorm, tengevolge van zijn temperament, maar ook in den inhoud, als een gevolg van zijn karakter : die tweeheid ligt in zijn ontkenning van het kwaad, van de zonde. Het is dezelfde tweeheid, die we zien in Rousseau's eigen leven, in zijn persoonlijkheid. „De mensch is goed" zegt hij, „wilt ge een bewijs, hier is het, ik ben het, ik ben goed". Hierin ligt de kracht en tevens de zwakheid van zijn leven en zijn werk ; het geeft hem het zelfvertrouwen dat hij noodig heeft om de taak die hij voor zich ziet ten uitvoer te brengen, maar het houdt hem terug van een zich-afhankelijk-voelen van God, hij meent zichzelf genoeg te zijn, en juist daarom faalt hij.

In zijn hoofdstelling : „de mensch is van nature goed" ligt de grond voor het mislukken van zijn doel, want die grondslag is valsch, en het geheele daarop rustende gebouw is daarom ten val gedoemd. In Rousseau's eigen leven ontbreekt het zondebesef, en daarmee houdt hij ook geen rekening bij zijn wereldbeschouwing. Bij zijn idealen van individu, gezin en staat gaat hij uit van het denkbeeld, dat alle menschen zijn, zooals hij zichzelf ziet, dat is : goed, en dáárin heeft hij juist gezien, dat de geheele wereld hervormd zou zijn, dat het Godsrijk hier op aarde zou komen, indien slechts de menschen goed waren ; maar zijn fout is, dat hij ze goed z i e t, zooals het in zijn persoonlijk leven zijn zonde is en zijn ongeluk, dat hij zichzelf goed ziet. Want deze hoogmoed, die er hem tenslotte als een Lucifer toe brengt zichzelf met God te vergelijken, zich naast Hem te stellen, deze hoogmoed is de oorzaak van zijn zwaren val, zoowel op zedelijk als op physiek gebied : immers de vervolgingswaanzin, die de latere jaren van zijn leven verduisterd heeft, staat in nauw verband met het op den voorgrond stellen van zijn ik-heid.

De gebreken, die we in Jean-Jacques' werken kunnen aanwijzen,

berusten voor een groot deel op deze verkeerde grondstelling. Indien alle menschen goed waren moest immers de cultuur van die menschen ook goed zijn; maar het is duidelijk dat deze integendeel geheel voos is. Dan ligt dat aan de cultuur, niet aan de menschen, zegt Rousseau, want deze zijn goed en hij bekommert zich verder niet over den oorsprong van het slechte in de cultuur der goede menschen.

Na de cultuur is er allerlei ellende in de wereld, dus is die ellende er door de cultuur, meent hij. Uit een opmerking in de *Confessions* blijkt, dat Rousseau zich wel het causaliteitsprobleem had ingedacht, dat ook hij van meening was dat een verandering van het *post hoc* in een *propter hoc* niet gemakkelijk logisch bewezen kon worden.[1]) Schrijvende over het getuigenis dat hij gegeven had ten gunste van het wonder door den bisschop verricht, meent hij: ik had kunnen zeggen, dat de wind draaide tijdens het gebed, maar dat het ééne gevolg was van het andere, had ik niet mogen zeggen.[2]) En deze fout maakt hij hier ook. Niet de cultuur op zichzelf is slecht, maar zoolang er slechte menschen zullen zijn, zullen zij de gaven der cultuur tot middelen van ellende maken.[3]) De goede mensch maakt de cultuur tot een zegen, de slechte mensch verandert den zegen in een vloek. Rousseau heeft juist gezien, dat de gecultiveerde slechte mensch een grooter gevaar is voor zijn medemenschen dan hij die buiten de cultuur staat, maar in zijn eigen leven, en ook in zijn werk heeft hij door de inconsequente doorvoering van zijn denkbeelden de zwakheid van zijn stelling bewezen.

Daar hij uitgaat van een verkeerde premisse zijn ook zijn gevolgtrekkingen onjuist. Als niet de cultuur de oorzaak is van

---

[1]) Windelband. op. cit. p. 324. [2]) Conf. III 122.

[3]) Toen er in Johnson's tegenwoordigheid over de luchtvaart gesproken werd, moet hij gezegd hebben: als ik het geheim wist, zou ik het niet willen zeggen, zoolang de menschen niet goed zijn; immers, zij maken het goede tot kwaad.

de menschelijke ellende, dan ook niet de uit die cultuur ontstane ongelijkheid. Hij zelf geeft het beste bewijs daarvoor in zijn schildering van het leven in Julie's huis, waar ieder op zijn eigen plaats en met zeer verschillende ontwikkeling gelukkig is, omdat, of zoolang als, de individuën goed zijn.

Dezelfde oneenigheid met zichzelf zien we ook in zijn andere werken. De mensch is goed, en toch bewijzen de voorschriften die hij geeft, zoowel in negatieven als positieven zin, dat hij de ontwikkeling van het kind niet aan zichzelf durft over te laten. Hij bouwt een staat op, op den grondslag van zijn hoofdstelling: de goede mensch, maar hoe consequent hij dit tracht door te voeren, opeens bemerkt hij rekening te moeten houden met iets, wat in zijn systeem niet past, wat hij heeft willen wegcijferen, maar wat hij toch niet negeeren kan.

En dan moeten de inconsequenties wel volgen, als doodstraf voor geloofsovertuiging in een staat waar de vrijheid moet heerschen. 't Is overal hetzelfde; hij heeft de zonde willen ontkennen, maar wordt telkens door haar macht overwonnen, zoowel in zijn persoonlijk leven, als in zijn werken.

Hervorming in levenswijze

De inhoud van Rousseau's openbaring is de prediking van hervorming en daarbij begint hij, ongetwijfeld een bewijs van zijn ernst, met zichzelf; nog niet dadelijk, de gedachte moet eerst doorwerken, zoodat we hem zelfs nog na het schrijven van het eerste *Discours* een betrekking zien aannemen, die hem vaster moest binden aan de oude toestanden [1]). Een ziekte, waarbij hij zich den dood nabij acht, is eerst het middel om hem te doen voortgaan op den weg, dien zijn plicht hem gebiedt te gaan. Het is geen ongewoon verschijnsel, dat ziekte invloed ten goede uitoefent, maar dan zal er toch meermalen reeds een levensbeginsel in die richting zijn. Op meerdere van zijn toenmalige vrienden zou de zekerheid van een kort leven ongetwijfeld

---

[1]) Conf. VIII 14.

de uitwerking gehad hebben, die aangeduid wordt door het woord: „Laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij" [1]).

Het was een sterk plichtsbesef, dat hem, den timide, de „opinion publique, (qui) l'avait trop subjugué lui-même pour qu' il ôsat réclamer contre de si unanimes décisions"[2]) deed ter zijde stellen, maar het was een groote moeilijkheid de juiste grenzen voor dien plicht te stellen en nog bezwaarlijker was het, daarbij geen andere motieven in 't spel te doen komen, zooals hoogmoed en ijdelheid, alsook de traagheid, die deze gelegenheid om een moeilijke betrekking op te geven, gaarne aangreep. Rousseau doet ons door deze vereenvoudiging van levenswijze wel eens denken aan Socrates woord; „de hoogmoed kijkt door de reten van uw mantel". Zijn daad van plicht ging met te veel vertoon gepaard om de zelfverloochening steeds te doen waardeeren; hij heeft zelf te veel gevoeld, dat zijn gedrag een voorbeeld moest zijn voor zijn vrienden en heeft hen daardoor meer van zich vervreemd[3]). Het is niet toevallig dat zijn heele levensbeschrijving vol is van getuigenissen omtrent zichzelf, dat hij beter is dan iemand anders, hij heeft dat zoo gevoeld, en het is zijn vrienden niet ontgaan. „Ce petit cuistre" [4]) noemde d' Holbach hem, nadat ze met elkaar gebroken hadden, waaruit men de ergernis voelt over zijn optreden tegen hen. [5])

Maar we moeten oppassen deze daad van Rousseau niet te veel te verkleinen door te wijzen op de onzuivere beginselen, die hebben meegewerkt; de grondbeweegreden was goed, de wensch n.l. om te breken met de opvatting dat de bevoorrechting van de hoogere standen hun recht was; om te toonen dat het geluk niet afhankelijk was van een weelderige levenswijze; om het besef bij te brengen, dat het door handenarbeid verdiende brood een eer is voor den mensch, en het afzien van geldelijk voordeel minder vatbaar maakt voor verschillende ondeugden. Het verkondigen

---

[1]) 1 Cor. 15:32b. [2]) Dialoog II 356. [3]) Conf. IX 77.
[4]) Conf. VIII 44. [5]) Höffding, op. cit. p. 52 vlg.

van deze beginselen door woord en daad, in een omgeving waar hij wist niet op instemming te kunnen rekenen getuigt op zichzelf reeds van moed.

Hernieuwde godsdienstzin.

Lag er aan dezen hervormingsdrang van de wereld en zichzelf, naast de moreele, ook een religieuse opwekking ten grondslag? Door zijn lectuur en den omgang met de philosophen waren deze twee begrippen voor Rousseau grootendeels samengevallen, zijn godsdienst bestaat voor hem in goed doen. Maar de sarcastische wijze waarop hij spreekt over „philosophisten" en zijn opkomen voor „ce vieux mot de religion" en „les fondements de la foi" doen zien dat hij zich weer wenscht te onttrekken aan de bekoring en den invloed, die hij zoolang heeft ondergaan. Vincennes heeft ook deze beteekenis voor Jean-Jacques, dat zijn vatbaarheid voor het zuiver religieuse weer in hem aan het licht is gekomen, zij het ook dat de eerste uitingen nog zwak en meest negatief zijn.

Na de bekroning van zijn eerste *Discours* staat Rousseau ineens op het toppunt van zijn roem en geluk, door de buitenwereld geprezen, bij zijn vrienden, die de beteekenis van dit optreden niet geheel doorzagen, nog geliefd. Hij zelf is vaak zeer met hen ingenomen, zooals uit een brief van 1753 blijkt: „Vous me félicitez sur le choix de mes amis; vous avez raison, jamais homme ne fut plus heureux que moi à cet égard" [1]). Al verwierf hij zich door zijn scherpe aanvallen op de bestaande toestanden den naam van „misanthroop" [2]), al blijkt uit sommige boutades, dat hij zich wel eens teleurgesteld voelde door den omgang met de philosophen en door hun doctrines [3]), de hartelijke verhouding tot zijn vrienden is nog niet verbroken, noch van zijn kant, noch van den hunne [4]). Rousseau heeft behoefte aan vriendschap en liefde en hij houdt aan hen vast, ook al voelt hij de breuk grooter worden, waartoe zoowel zijn veranderde levenswijze als zijn

---

1) Masson, op. cit. I 177. 2) Conf. VIII 24.
3) Masson, op. cit. I 174. 4) Conf. VIII 24 en Masson I 177.

zelfstandigheid van denken tegenover zijn vrienden bijdragen. Daar hij alleen tegenover allen staat en voelt niet tegen hen op te kunnen, zwijgt hij gewoonlijk, maar vaak niet met instemming [1]) En als het hem te machtig wordt, barst hij los, niet met een verstandelijke redeneering, maar in een kreet des harten: „Et moi, Messieurs, je crois en Dieu, je sors si vous dites un mot de plus [2]) Zijn uitleg tegenover Mme d'Épinay, die een verklaring van dezen uitval vroeg, geeft een juist beeld van zijn geestesgesteldheid in deze jaren: „Madame, quelquefois au fond de mon cabinet, mes deux poigns dans les yeux, ou au milieu des ténèbres de la nuit, je suis de son avis (de ontkenning van alle religie, door Saint-Lambert verondersteld) mais voyez cela, disait-il, en montrant d'une main le ciel, la tête élevée et avec le regard d'un inspiré, le lever du soleil, en dissipant la vapeur qui couvre la terre et en m'exposant la scène brillante et merveilleuse de la nature, dissipe en même temps les brouillards de mon esprit. Je retrouve ma foi, mon Dieu, ma croyance en lui, je l'admire, je l'adore et je me prosterne en sa présence".

Natuur-Godsdienst.

Ofschoon dit een aanhaling is uit de Mémoires van Mme d' Épinay, die door Diderot bewerkt zijn, en we hier dus geen authentieke woorden van Rousseau voor ons hebben, zijn ze geheel in overeenstemming met hetgeen we uit deze jaren van hem weten. Tevens zien we hieruit, hoe dicht zijn natuurlijke godsdienst bij den natuur-godsdienst stond. Toch moet dit gesprek hebben plaats gehad kort voor zijn vertrek naar Genève, waar hij zich liet opnemen in den schoot van de nationale kerk.

Jean-Jacques' Protestantisme.

Deze toenadering tot de kerk was meer een openlijke afzwering van het katholicisme, dan van de philosophie; meer een verzoening met het vaderland, dan met de theologie van Genève. Op een ongeruste vraag daaromtrent schrijft Tollot aan iemand in Lausanne: wat betreft den

[1]) Ils ne m'avaient pas persuadé, mais ils m'avaient inquiété . . . mon coeur leur répondait mieux que ma raison. Rêveries III p. 50.
[2]) Masson, op. cit. I 184.

twijfel, dien ge hebt over den godsdienst van M. Rousseau, daarover zou ik u niet precies kunnen inlichten; maar „si on appelle *avoir de la religion* être réglé dans ses moeurs et dans sa conduite, être modeste, vrai et sincère, M. Rousseau a plus de religion que bien des gens qui ont sans cesse à la bouche le nom de Jésus-Christ, sans pratiquer ses divins préceptes . . . Notre auteur est convaincu . . . qu'il vaut mieux pratiquer sa religion que la croire". [1])

Blijkbaar was ook het Consistoire van Genève van deze meening. Ze waren zoo vriendelijk aan te nemen, dat Mlle Le Vasseur niet anders dan een zuster voor den ziekelijken Jean-Jacques kon zijn en maakten hem den overgang zoo gemakkelijk mogelijk. [2])

Toch is deze bekeering geen huichelarij. „Je me fis catholique, mais je demeurai toujours chrétien" heeft hij eens gezegd. [3]) Al was hij het begonnen om bijredenen, hij voelde zich al spoedig meer op zijn gemak, wanneer hij met de predikanten van Genève over God kon spreken, dan wanneer er in de Parijsche salons over dit onderwerp geredeneerd werd. En zelfs was hij niet altijd de ontvangende, maar ook de gevende. Veertig jaren later herinnerde een hunner zich, niet zonder ontroering, nog een gesprek in den maneschijn langs het meer, waar Jean-Jacques „en inspiré" over de Voorzienigheid had gesproken, zoo heerlijk als hij het nergens in zijn werken bereikt heeft. [4]) Trouwens, de theologie van vele Geneefsche predikanten, die door d'Alembert geroemd werden, om hun „moeurs exemplaires" en hun „socinianisme parfait" naderde meer de dogmenlooze religie van Rousseau, dan de leer van den grooten hervormer. [5])

Voor Jean-Jacques Genève verliet, kocht hij een werk van een Geneefsche theologe, wier hoofdwerk, de *Religion essentielle* hij ook gekend moet hebben of later heeft leeren kennen, van

---

[1]) Masson I 193.
[2]) Conf. VIII 51.
[3]) Rêveries III 47.
[4]) Masson I 197.
[5]) Masson I 198.

Marie Huber. Vernet, een der predikanten van zijn vaderstad heeft verzekerd, dat „tout le fond du système religieux van den „Vicaire savoyard" aan haar werk ontleend was. [1]) Over hun beider theologie wil ik niet spreken, maar alleen de vraag stellen of die groote overeenkomst in denkbeelden ook in verband te brengen zou zijn met het vrouwelijke in Rousseau's aard? [2])

Ongetwijfeld is het verblijf te Genève en de kennismaking met theologen en theologische werken van grooten invloed geweest op de richting, die zijn denkbeelden in het vervolg genomen hebben. Maar bij zijn terugkeer in Parijs was er nog weinig van te merken, zoowel in zijn omgang met de oude vrienden, als in het werk dat hij ter hand nam. [3]) Jean-Jacques, die „honger" had naar vriendschap wilde niet opgeven wat hem eigenlijk niet meer toebehoorde. Evenwel, de vrienden die hem ook wilden behouden, maar als een der hunnen en daardoor zijn individueele vrijheid aantastten, werkten ten slotte zelf de scheiding in de hand. Hoe minder Rousseau zich in hun midden op zijn gemak voelde, des te meer ging hij naar de eenzaamheid verlangen, waarin hij zichzelf zou kunnen zijn. Verlangde hij misschien ook naar de natuur, omdat hij daar niet behoefde te twijfelen aan het bestaan van God?

Ten slotte moest het wel komen tot een breuk tusschen hem en zijn vroegere vrienden ook zonder de uiterlijke aanleidingen, die den eigenlijken grond van de scheiding, die inderdaad reeds plaats had gehad, op den achtergrond heeft doen stellen De wijze waarop men met elkaar gebroken heeft is een gevolg van het temperament, maar de breuk zelf is uitvloeisel van het karakter.

Na de critiek opbouwende werkzaamheid.

In de Ermitage en in Montmorency heeft Rousseau verder gewerkt aan de taak, die hij in de wereld te vervullen had; en was het in Parijs, waar hij volop gelegenheid had zich te ergeren over de toestanden

---

[1]) Masson I 209.
[2]) Zie boven p. 7.
[3]) De uitgave der werken van den abt Saint-Pierre.

die hem onder de oogen kwamen, nog niet veel verder gekomen dan tot afbreken en critiek geven, daar in de eenzaamheid en de hem sterkende natuur gaat hij nadenken over de middelen, die een hervorming zouden kunnen tot stand brengen. Zijn eerste poging, die hij nooit ten einde gebracht heeft, wijst nog op den grooten invloed van zijn philosophische vrienden. Het was een werk, dat over karaktervorming zou handelen, maar, hoewel de gegevens niet veel zijn, schijnt de *Morale sensitive ou le Matérialisme du sage* toch te wijzen op een invloed, dien hij later geheel van zich heeft willen afschuiven. [1]) In elk geval heeft hij al spoedig gezien dat voor hem in deze richting geen oplossing van het probleem te vinden was, zoodat hij dit plan gemakkelijk opgaf voor een beter.

Bij de andere werken, die in deze jaren zijn ontstaan, moeten we wel in het oog houden, dat zoowel het *Contrat social* als de *Émile* niet alleen vrucht is van zijn overdenkingen in deze jaren, maar dat hij reeds tijden te voren gedachten over deze onderwerpen had opgeschreven en uitgewerkt. We weten dat hij de studiën die tot het *Contrat social* gevoerd hebben reeds begonnen was in Venetië, terwijl hij ergens verklaart dat de *Émile* hem twintig jaar nadenken en drie jaar werk heeft gekost. [2]) Al is dus de laatste bewerking uit deze jaren, hij heeft zich hier en daar moeilijk kunnen losmaken van zijn oude denkbeelden, waardoor een botsing tusschen het oude en nieuwe niet is uitgebleven. Ook hierdoor zijn veel tegenstrijdigheden in zijn werken te verklaren.

De moraal steunend op de religie.

De *Nouvelle Héloïse*, die in deze jaren geconcipiëerd is en bewerkt, kan ons beter dan de beide andere werken [3]) een blik geven in het zieleleven van Rousseau, ja, het is er in zeker opzicht een getrouwe weerspiegeling van. Niet alleen heeft hij in St. Preux zichzelf vrij nauwkeurig

---

[1]) Conf. IX 68 en XII 291.
[2]) Conf. VIII 43.
[3]) Met uitzondering natuurlijk van dat deel van den *Émile*, dat bekend is als de *Profession de foi du Vicaire savoyard*.

geteekend, maar door den briefvorm heeft hij gelegenheid gehad ook die meeningen, die hij niet als de zijne erkende, maar waaraan hij toch beteekenis hechtte, of die zich soms zijns ondanks aan hem opdrongen, met meer of minder voorliefde te verdedigen. En het is in dit boek, dat Jean-Jacques de godsdienst doet zegevieren, daar waar de moraal te kort geschoten is; wel tracht hij ook een verzoenende houding aan te nemen tegenover de philosophen, die hij eenigen tijd te voren doodelijk had willen treffen door de woorden: „Je n' entends point, qu' on puisse être vertueux sans religion", [1]) door de figuur van Wolmar, den atheïst, zedelijk even hoog te stellen als de religieuse Julie, maar de wijze waarop hij doet vermoeden, dat ook hier het licht des geloofs zal doorbreken in de duisternis van het verstand, toont toch zijn wensch om den godsdienst als het hoogste erkend te zien.

Tot dit inzicht is hij gekomen na een langdurig zelfonderzoek en ernstig nadenken, wat waarlijk geen geringe zaak was voor een intellectueel zoo tragen geest als die van Jean-Jacques. De uiterlijke daad van wereldverzaking, die kort op de openbaring bij Vincennes gevolgd was, was niet alleen uiting van, maar allereerst middel tot bekeering geweest. [2]) Slechts langzamerhand veredelden de uiterlijke vormen zich in zijn ziel tot een dieperen inhoud, en worden daar van schijnvertoon tot werkelijkheid [3]) en het opkomen voor God, ook als zijn rede hem geen bewijzen kan geven, doet hem de behoefte aan God meer gevoelen. In de eenzaamheid van de natuur is zijn geloof in God, dat in Parijs als verlangen is ontstaan, en in Genève door gesprekken versterkt, ten slotte door eigen nadenken bevestigd. Want hoe men ook oordeelen moge over de theologie van Rousseau een diep godsdienstigen zin kan men hem niet ontzeggen, en het is zijn vertrouwen op de rechtvaardigheid van God en op een vergoeding voor zijn lijden in een toekomend

---

[1]) Voorrede brief aan d'Alembert.
[2]) Chantepie de la Saussaye: *Christelijk leven* I 211.
[3]) Conf. VIII 23. Je devins en effet, tel que je parus etc.

leven, dat hem de ellende van dit aardsche bestaan ten slotte gelaten doet dragen en van een wanhoopsdaad terughoudt.

Gevoel en verstand.

Het heeft hem moeite gekost te komen tot een overeenstemming van zijn verstand en zijn gevoel in deze dingen. Hij stond tegenover de philosophie, zooals een vrouw kan staan tegenover iemand, die haar met zijn argumenten overtuigen wil; zij weet ze niet te weerleggen, ze moet toegeven dat de redeneering juist is, en toch, ze weet, dat het niet waar is, en in de eenzaamheid weerlegt ze, hetgeen ze kort te voren had toegegeven en behoudt haar eigen meening. Zoo stond ook Rousseau met zijn gevoel tegenover zijn vrienden [1]; maar aan den anderen kant heeft hij lang genoeg met hen omgegaan om waarde te hechten aan de rede en hij kan deze niet zonder meer op zij zetten. Er moet een overeenstemming gevonden worden, anders zal hij geen vrede hebben, en hij zoekt en blijft zoeken, totdat hij zijn gevoel door de rede bevestigd ziet. Nooit het gevoel op zij gezet voor het verstand, maar toch ook geen rust zoolang de rede niet bevredigd is.

Ook al was het hem niet gelukt die bevrediging te vinden, hij zou toch zijn blijven gelooven, want hij voelde juist in deze jaren steeds grooter behoefte aan den godsdienst, in de velerlei ellende van lichaam en geest die hem overstelpte. Als zijn vrienden hem verlaten zoekt hij rechtvaardiging en troost bij God, in den strijd tusschen liefde en plicht kan hij Zijn hulp niet missen, de gedachte aan den dood, die zijn zwakke lichaam hem steeds voor oogen stelt, voert hem ook uit dit aardsche leven naar een zalige toekomst, waar hij schadeloos gesteld zal worden voor wat hij hier, onschuldig, geleden heeft [2]).

Inhoud van zijn religie.

Wat is de inhoud van dien godsdienst, die Rousseau als „sa religion" heeft neergelegd in de *Profession de foi du Vicaire savoyard?* Hij noemt zichzelf graag een

---

1 Rêveries III 50 en Emile IV 322.

2) Masson II 36. Zie ook Lettres Originales p 17. L'attente d'une autre vie console de celle-ci le peuple et le misérable. Brief van Oct. 1758.

Christen, en hij is het ook in zooverre als hij de woorden van Christus wil navolgen, en een diepe vereering heeft voor Jezus, dien hij met niemand te vergelijken acht, ook niet met den besten mensch. „Si la vie et la mort de Socrate sont d'un sage, la vie et la mort de Jésus sont d'un Dieu" [1]) Als een Christen erkent hij God als den „Père commun des hommes", den voorzienigen, rechtvaardigen, barmhartigen God [2]); hij gelooft aan een toekomend leven, tenminste voor de goeden, aan een persoonlijk voortbestaan, met mogelijkheid van weerzien, en aan een rechtvaardig oordeel [3]).

Geen zondebesef.

Maar in zijn Christendom ontbreekt het zondebesef en dus ook de schuldvergeving, de hoogmoedige kan zich niet afhankelijk voelen, ook niet van God, en alles wat daarmee samenhangt zoekt men bij hem tevergeefs.

Deze houding openbaart zich ook in zijn opvatting over het gebed. Toen ik zeide: in den strijd tusschen liefde en plicht kan hij Gods hulp niet missen, sprak ik niet geheel in den geest van Jean-Jacques. In de briefwisseling van St. Preux en Julie over het gebed, zegt de eerste: „Quand nous demandons à Dieu le pouvoir de bien faire, nous ne lui demandons rien, qu'il ne nous ait donné", en hij is van oordeel, dat een vragen om hulp eigenlijk onbeschaamd en zonder nut is [4]). Ook in zijn geloofsbelijdenis blijkt deze opvatting de zijne [5]). Maar toch, zou hij juist Julie, die men zoo vaak den gevoelskant van Rousseau zou kunnen noemen, een verdediging van den troost en de kracht van het gebed in den mond leggen, indien hij zelf niet soms aan die kracht ten goede geloofd had? Wanneer hij zegt: J'étais déterminé tout à fait à me vaincre, et à ne rien épargner pour changer ma folle passion en une amitié pure et durable", zal hij dan ook niet de

---

[1]) Emile IV 367.
[2]) De uitdrukking Père des miséricordes wordt later vervangen door Dieu Clément.
[3]) Emile IV 334, Lettres inédites 178 en Lettres Originales 31
[4]) La Nouvelle Héloïse VI brief VII p. 286.
[5]) Emile IV 347. Je le bénis de ses dons, mais je ne le prie pas.

kracht van het gebed beproefd hebben, als een middel, waarvan hij de uitwerking misschien betwijfelde, maar welks invloed zoovelen zeiden ondervonden te hebben? Doch de St. Preux in hem behoudt ten slotte weer de overhand, hij wil niet vragen, zelfs niet aan God; hij heeft het altijd vreeslijk gevonden gaven te moeten aanvaarden van de menschen, hij wenscht ook niets van God te ontvangen, waarvoor hij zich dankbaar zou moeten toonen. Genade is een woord, dat Rousseau niet wenscht te kennen [1]), hij zal zelf zijn eigen zaligheid verdienen; en als de definitie juist is, die zegt, dat een pharizeeër iemand is, die zijn zaligheid zeker zou verdienen, indien dat mogelijk was, dan behoort Jean-Jacques tot deze groep van menschen, van wie hij zich ver verwijderd dacht.

Rousseau's religie heeft een grooten invloed uitgeoefend op de vorming van zijn karakter, maar niet onverdeeld ten goede. Wel heeft zij zijn plichtgevoel versterkt en daardoor zijn traagheid helpen overwinnen, wel heeft hij op haar gesteund bij de bestrijding van enkele zijner ondeugden, ook heeft zij hem troost gegeven en staande gehouden, als hij zich door het onrecht overweldigd voelde, maar zooals zijn hoogmoed van invloed is geweest bij de vorming van *zijn* godsdienst, zoo is deze weer een versterking geweest voor de verheffing van zijn ik-heid. Men heeft wel eens gezegd, dat de taal van Rousseau's brieven in den tijd dat zijn vrienden hem verlaten aan die van den psalmist doet denken, maar den toon der boete-psalmen zal men bij hem niet vernemen, wel verontwaardiging over de daden der boozen, en een vragen, ja eischen, van de hulp des Heeren voor hem, den rechtvaardige, den onschuldig verdrukte. Merkwaardig is in dit opzicht een wijziging, die hij heeft aangebracht in zijn *Imitatie van Christus* welk boekje hij, zooals uit zijn exemplaar blijkt, heel veel gelezen heeft. En ongetwijfeld was er veel in, dat hem kon aantrekken; de sfeer van rust en eenzaamheid, het luisteren naar wat de waarheid in ons spreekt, de wereldverachting en het troost zoeken

---

[1]) Nouvelles Lettres 166.

bij God alleen, 't waren allerlei gedachten die hem de laatste jaren bezighielden. Maar als de schrijver in het hoofdstuk over het ontbreken van alle troost zegt: dat de goddelijke troost is gegeven om den mensch te steunen in den tegenspoed, maar dat de verzoeking komt, opdat hij niet te veel vertrouwen hebbe in zijn deugd, en daarop laat volgen: de duivel slaapt niet en het vleesch is nog niet dood, dan verandert Rousseau het: „nec caro adhuc mortua est", in een; „nec homines mali mortui sunt"[1]). Geen erkenning van eigen zonde[2]), maar daarvoor in de plaats de zonde der menschen.

Zelf beschuldiging ? Maar er zijn toch meerdere bladzijden in de *Confessions*, waar hij zich zelf aanklaagt en van ernstige zonden beschuldigt! Zoo schijnt het op 't eerste gezicht, maar zie dit zelfverwijt wat langer aan, en het verandert van gestalte. Hij heeft gelogen, hij heeft het meisje valsch beschuldigd, en zeker, hij heeft spijt over de mogelijke gevolgen, die het voor haar kan gehad hebben, maar ten slotte, was de misdaad wel zoo groot? Een stukje lint, dat al niet nieuw meer was, heeft hij weggenomen, maar niet voor zichzelf, het was geen begeerte die hem daartoe bracht, maar genegenheid voor datzelfde meisje dat hij beschuldigde. Daaruit blijkt al dadelijk, dat de bedoeling van de leugen niet slecht was, en eindelijk is het de schuld van den graaf, die hem niet alleen ondervraagd heeft, dat hij bij zijn leugen gebleven is[3]). Dus wel spijt over de gevolgen, maar geen berouw over de daad zelf.

Zoo is het ook met het te vondeling leggen zijner kinderen. In den *Émile* en ook even in de *Confessions* erkent zijn hart, dat hij verkeerd gehandeld heeft, en tijdens het schrijven van zijn werk over de opvoeding heeft hij dit zoo sterk gevoeld, dat hij in geen geval gevaar wil loopen voor dezelfde kwestie gesteld te

---

[1]) Masson op. cit. II 244.
[2] Nouv. Lettres p. 257.
[3]) Conf. II 87.

worden. [1]) Maar eigenlijk heeft hij toch niet anders kunnen handelen, zelfs verklaart hij op 't eind van zijn leven: „je le ferais encore, avec bien moins de doute aussi". Ja, ten slotte is hij de meest liefhebbende vader voor hen geweest, want als hij meer onverschillig voor hun lot geweest was, zou hij ze door hun moeder hebben laten opvoeden, en die zou ze bedorven hebben. [2]) Hij heeft goed gehandeld, berouw zou dus overbodig zijn, het eenige wat hij hebben kan is spijt, dat deze daad den menschen aanleiding heeft kunnen geven hem voor te stellen als een „père dénaturé".

En toch, bij deze voorstelling mag ik het niet laten, er wonen zooveel verschillende naturen in den mensch Rousseau. We mogen niet vergeten, dat we te doen hebben met een uiterst gevoelig man, die geen uitweg ziet in zijn geloof om van zijn zonden bevrijd te worden. Vergeving vragen kan hij niet, waar zou hij heen moeten met den last van zijn geweten? Voor zijn gevoelig gemoed zou het zondebesef te zwaar geworden zijn. De bevestiging van deze veronderstelling vinden wij ook in zijn werken en brieven. „Hélas! qui de nous n' entendit jamais cette importune voix (des remords)? On parle par expérience; et l'on voudrait étouffer ce sentiment tyrannique, qui nous donne tant de tourment". [3]) Juist omdat zijn hart hem nog aanklaagt tracht hij zich gerust te stellen door een verstandelijke redeneering. En misschien heeft hij op denzelfden dag, waarop hij zijn verontschuldiging neerschreef, zichzelf bekend, zooals in dien brief aan Mme B.: „als mijn verstand zegt, dat ik gedaan heb, wat ik in mijn positie doen moest, dan geloof ik het niet, maar ik geloof mijn hart, dat het weenend tegenspreekt. [4])

Godsdienstig eclecticisme. Rousseau noemt zich graag een Christen, en den *Bijbel* heeft hij lief. Als hij alle boeken aan kant doet,

---

[1]) Conf. XII 275.
[2]) Rêveries IX 134.
[3]) Emile IV 339.
[4]) Höffding op. cit. p. 51. Deze brief is geschreven in 1770.

behoudt hij dit boek, in slapelooze nachten is dit de lectuur die hem rust kan geven, vijf, zesmaal achtereen leest hij hem in zijn geheel door [1]), en in latere jaren draagt hij een bloemlezing, die hij zelf heeft overgeschreven, steeds bij zich, stukken zoowel uit het *Oude* als uit het *Nieuwe Testament* [2]). Maar zooals hij met den *Bijbel* doet, handelt hij ook met het Christendom. Hij heeft er eerbied voor in zijn geheel, ook voor datgene wat hij niet aanneemt, zooals blijkt uit zijn beschrijving van het opdragen der mis [3]); maar hij neemt er uit, wat hem bevalt, hij gelooft wat hij noodig oordeelt en wenschelijk vindt, en van het overige zegt hij: ik weet het niet. Die keuze is niet geheel willekeurig, er is een beginsel, dat hem leidt: alleen datgene wat de menschheid z. i. niet schaadt, wordt niet ontkend; alleen dat wat troost of gelukkig maakt wordt als waarheid aangenomen. Bij zijn keuze van wat hij uit het Christendom als den natuurlijken godsdienst behouden wil, hebben eudaemonistische invloeden meegewerkt en het pragmatisme sluit zich voor hem daarbij aan: alleen wat den mensch gelukkig kan maken is goed, en het komt er meer op aan dat goede te doen dan te gelooven, dat zijn de denkbeelden die zijn theologie beheerschen. En daarom komt hij telkens weer terug op de praktijk van de deugd: „la conscience ne nous dit point la vérité des choses, mais la règle de nos devoirs; elle ne nous dicte point ce qu' il faut penser, mais ce qu' il faut faire. Si Dieu juge la foi par les oeuvres c'est croire en lui que d'être homme de bien" [4]).

Maar toch is hij overtuigd dat de moraal de godsdienst niet kan vervangen, men moet in God gelooven om zijn plicht te kunnen doen, [5]) de moraal kan slechts steunen op de religie, en de ware godsdienst is die, welke de deugd rechtvaardigt [6]). Welken

---

1) Conf. XI 258.
2) Masson II 245.
3) Emile IV 368.
4) La Nouv. Hél. VI 8 p. 302; ook Le tres inédites 245; Lettres originales 30.
5) Emile IV 304: L'oubli de toute religion conduit à l'oubli des devoirs de l'homme. 6) Masson, op. cit. p. 168.

vorm van godsdienst men heeft, is van minder beteekenis en afhankelijk van allerlei bijzaken: daar het Christendom de meest vertroostende godsdienst is, is Jean-Jacques Christen, en daar hij wil blijven in den godsdienst zijner vaderen is hij „chrétien réformé. En zijn ideaal is niet een Christen „à la mode de Saint-Paul, qui était naturellement persécuteur et qui n' avait pas entendu Jésus-Christ lui même; mais Chrétien(s) à la mode de Saint-Jacques, choisi par le maître en personne et qui avait reçu de sa propre bouche les instructions qu' il nous transmet[1]).

Nadat hij zoo met groote inspanning den inhoud van zijn geloof had vastgesteld en neergeschreven, wilde hij er niet meer aan tornen. „Ik ben nu niet wijzer en mijn geloof is niet beter, dan toen ik een beslissing nam in deze zaken", zei hij op 't eind van zijn leven[2]); maar het is de traagheid en de vrees voor moeilijkheden die hem dit besluit reeds dadelijk hadden doen nemen, zooals blijkt uit de woorden van den „Vicaire savoyard": „ce n'est qu'après bien des années de méditation que j'ai pris mon parti: je m'y tiens; ma conscience est tranquille, mon coeur est content"[3]) Maar er ligt zeker waarheid in de woorden: „wie met de zedelijke eischen ernst maakt, kan zichzelf niet diets maken, dat hij is, wie en waar hij wezen moet, hij blijft verder zoeken[4])", Het is niet alleen de traagheid, maar ook de zelfverzekerdheid, dat hij is, wie hij wezen moet, waardoor Rousseau zich wil houden aan hetgeen hij gevonden heeft, zonder te bedenken, dat stilstand, vooral in het geestelijk leven, achteruitgang is.

Achteruitgang. Die achteruitgang is helaas in Rousseau's geestesleven ook in het religieuse, niet te ontkennen. Ik weet wel, dat we in deze jaren voortdurend in hooge mate rekening hebben te houden met zijn ziekte, die tijdelijk zelfs tot waanzin gestegen is,

---

[1]) Lettres de la Montagne I 43.
[2]) Rêveries III 57.
[3]) Émile IV 371.
[4]) Chantepie de la Saussaye op. cit. I 91.

maar de vraag naar het verband tusschen ziekte en zonde dringt zich daarbij aan ons op. Is de grond van zulk een zielsziekte niet vaak een onoverwonnen zonde, die nu zelf overwinnaar geworden is, en den geest beheerscht, die zelf moest heerschen. Zoolang het zonde was, kon het bestreden worden, maar nu het ziekte geworden is, heeft het de knie op de borst van het weerlooze slachtoffer. Ik weet wel, dat het niet zoo eenvoudig is, als ik het hier voorstel; dat allerlei invloeden medewerken, die niet als schuld aangerekend kunnen worden; maar wat het hoofdkenmerk van de ziekte is, wordt gewoonlijk als een karakterfout bij den gezonde opgemerkt [1]); en indien er een keuze gedaan moet worden, acht ik het voor de menschheid beter, dat het inzicht overheerscht, dat in de zonde een kiem van ziekte ligt, voor zichzelf of anderen, dan dat men zou aannemen, dat de zonde in haar verschillende phasen als graden van ziekteverschijnselen te beschouwen zijn [2]).

Bij Rousseau zien we den hoogmoed en de zelfingenomenheid van der jeugd af aan als een hoofdzonde; hij heeft het zelf ook als zoodanig leeren zien, zooals blijkt uit hetgeen hij meedeelt over zijn omgang met den abt Gaime [3]), maar hij heeft zijn oogen niet voldoende open gehouden om den vijand die in verschillende vormen op hem aankwam te herkennen en te bestrijden. Indien de geest van Psalm 25 meer in hem geleefd had, toen hij reden had zich miskend te gevoelen, dan zou de uitwerking op zijn gemoed anders geweest zijn. Maar er was geen plaats in hem voor eigen schuldbesef, althans niet voor schulderkenning, hij trachtte deze op zijde te dringen en dat gelukte het best door te letten op hetgeen anderen tegen hem misdeden. En wanneer hij door het

---

[1]) Al kan ook hier weer de vraag worden opgeworpen in hoeverre die karakterfout en zelfs de zwakte van den wil, die deze niet heeft kunnen overwinnen, aangeboren zijn en dus als *eigen* schuld kunnen worden toegerekend.

[2]) Zie ook Fr. W. Foerster, Opvoeding en zelfopvoeding p. 30 en 33.

[3]) Zie boven p. 81.

ergste zielelijden is heengegaan en meent tot de overgave en berusting gekomen te zijn, dan bestaat deze resignatie in de zekerheid dat hij onschuldig is en dus door God gerechtvaardigd zal worden [1]; maar onder de menschen ziet hij er niet één, die een afschuw heeft van bedrog en verraad, zoodat hij in deze wereld slechts staande kan blijven door zich aan niemand te hechten en alleen op zichzelf te steunen[2]. Dit is de grondtoon van de Rêveries, en 't is wel merkwaardig dat in de geheele achtste wandeling, waar hij beschrijft, hoe hij tot de resignatie gekomen is, geen enkel woord van godsvertrouwen wordt vernomen, daarentegen een groot zelfvertrouwen en diepe minachting voor de geheele menschheid wordt gevoeld, „moi qui me sentais digne d'amour et d'estime; moi qui me croyais honoré, chéri comme je méritais de l'être" tegenover de menschen, die hij niet haat, „mais je ne puis me défendre du mépris qu' ils méritent; je me suis dégouté des hommes; je me sens trop au-dessus d'eux pour les haïr".

En deze stemming kunnen we niet toeschrijven aan zijn zielsziekte of ouderdom. Reeds in 1762 schrijft hij: Quiconque ne se passionne pas pour moi n'est pas digne de moi. Comme je ne sais point haïr je paye en mépris le haine des autres . . . ils sont pour moi comme n'existant pas[3].

Misanthropie. De droefheid over het kwaad dat hij ziet, heeft hem niet gebracht tot melancholie, maar tot misanthropie; de melancholicus beziet de natuur en de menschheid met duisteren blik, maar sluit zichzelf daarbij niet uit, de misanthroop evenwel beschuldigt de menschen en verheft zich in trots boven hen, hij ziet de fouten van den ander, zijn eigene erkent hij niet. Hij staat alleen, geïsoleerd [4]. „Si j' eusse été invisible et tout-puissant

---

[1]) Rêveries II 44.
[2] Rêveries VIII 122 vlg.
[3]) Corresp. orig. et inéd. I 193.
[4]) Fouillée op. cit. 53.

comme Dieu, j' aurais été bienfaisant et bon comme lui"[1]). Is het niet of we Rousseau geteekend zien in deze woorden: „De zelfzuchtige isoleert zich, zoowel God als de naaste zijn bij hem ondergeschikt aan zijn eigen belang. Hijzelf is het middelpunt van de wereld, hij denkt en gevoelt voortdurend in de categorie van het Ik. Zoo is de zelfzuchtige alleen in de wereld. Wanneer dit niet meer naïef is, maar blijvend gevoel, ja hartstocht, dan noemt men het hoogmoed: de hoogmoedige is in zijn schatting boven en buiten de wereld, ten slotte is hij God"[2]).

„Si j' étais resté libre, obscur, isolé, comme j' étais fait pour l'être je 'n aurais fait que du bien, car je n' ai dans le coeur le germe d' aucune passion nuisible"[3]). Hij vergat, dat hij het beproefd had, en dat het mislukt was: in de eenzaamheid, toen al zijn wenschen vervuld waren, was juist dit zijn verderf geweest[4]); hij meende goed te zijn, zoodra hij niet met de menschen in aanraking was, maar hij ontvluchtte de zonde niet door zich buiten de wereld in zichzelf op te sluiten, want daar vond hij de fantasieën van het leege gemoed. „J' avais encore le coeur vide" en daarvoor zocht hij de bevrediging „dans le pays des chimères"[5]). In de eenzaamheid kan men hoogstens amoreel zijn. maar slechts door den strijd en de zelfoverwinning is de deugd te bereiken. Niet het opgaan in zichzelf, maar het leven met God onder de menschen geeft de volheid, de vervulling van het gemoed.

Streven naar volmaking.

Toch is niettegenstaande de achteruitgang in geestelijke kracht het beeld van den ouden, zieken, vervolgden man niet een dat afkeer, of zelfs maar alleen medelijden inboezemt, integendeel het wekt onze achting, soms zouden we zelfs kunnen spreken van eerbied voor de wijze waarop hij zijn lot, zooals hij dit zag, gedragen heeft, Want het beeld der werkelijk-

[1]) Rêveries VI 33.
[2]) Chantepie de la Saussaye op. cit. I 150.
[3] Rêveries VI 99.
[4] Cette intervalle de désoeuvrement fut ma perte en me laissant tourner mes réflexions sur moimême. Conf. IX 89.
[5]) Conf. IX 89.

heid is niet dat van den misanthroop zijner geschriften of liever, evenals zoo vaak reeds, zien we ook hier twee zeer verschillende personen vlak naast elkaar [1]). Het woord van La Bruyère: „un homme inégal n'est pas un homme, ce sont plusieurs" is ook volkomen op Rousseau van toepassing [2]). Het is geen menschenhater, die vriendelijke oude man, die met zijn knoopwerk rondgaande [3]), om wat te doen te hebben onder het praten, zijn handwerkjes ten geschenke geeft aan die vriendinnetjes, welke beloven zelf haar kinderen te zullen voeden; die zich verheugt in de vriendschap van een eigenaardigen, maar edelen grijsaard [4]), evenzeer als in de genegenheid van een jong meisje, dat zijn tegenwoordigheid blijkbaar niet ontvlucht, maar hem en Thérèse de lange avonden helpt verkorten; die er zoo'n innig plezier in heeft, als hij de gezichten van oud en jong om zich heen door aalmoes of versnapering heeft weten te verhelderen [5]). Geen klacht ontsnapt hem over zijn eenvoudige levenswijze noch over den handenarbeid, dien hij tot in zijn ouderdom verrichten moet voor zijn dagelijksch brood, en roerend is de bede, die hij in den uitersten nood tot de buitenwereld richt, om hem en zijn vrouw een onderkomen te verschaffen [6]). Al stort hij zijn hart in de eenzaamheid uit, bij de herdenking van het kwaad dat men hem voortdurend heeft aangedaan, tegenover de menschen spreekt hij geen kwaad van anderen, zelfs over zijn vijanden laat hij zich slechts met achting uit [7]). Goed doen, dat is zijn wachtwoord en zooveel hij nog in de gelegenheid is, wil hij trachten toe te voegen aan de deugden, waarmede hij zijn ziel kan verrijken en versieren. La patience, la douceur, la résignation, l'intégrité, la justice impar-

---

[1]) E. Faguet: Dix-huitième siècle: noemt hem een „optimiste misanthrope" p. 333.

[2]) E. Faguet Dix-huitième siècle: Diderot p. 320.

[3]) Conf. XII 283.

[4]) Conf. XII 279.

[5]) Rêveries IX 138, 146.

[6]) Möbius op. cit. p. 295.

[7]) Nouvelles lettres 164. Möbius op. cit. p. 288.

tiale[1]) dat zijn de deugden die hij nog in zichzelf wil versterken, dat zijn de goederen die hij zich wil verwerven en die de dood zelfs hem niet kan doen verliezen, „Heureux si par mes progrès sur moi-même j'apprends à sortir de la vie non meilleur, car cela n' est pas possible, mais plus vertueux que je m'y suis entré". Wat uit de hand van den Schepper komt is goed, maar door den strijd van wil en hartstochten wordt de ontvangen *bonté* tot een verworven *vertu*. Deugdzamer worden, dat is op 't eind van zijn leven nog het doel van den man, die zich op enkele oogenblikken aan God gelijk voelt, maar toch niet ophoudt te streven naar de volmaking.

Rousseau's beteekenis.

Ik heb geen levensbeeld van Jean-Jacques gegeven, hem niet ten voeten uitgeteekend ; er zijn vele en goede beschrijvingen van zijn leven en werken gegeven, en het was mijn doel alleen het bekende beeld[2]) te belichten met de stralen der hedendaagsche psychologie. Misschien zijn er nu lijnen voor den dag gekomen, die vroeger verborgen waren ; is er tinteling van leven gezien, waar men nog geen oog voor heeft gehad ; misschien heeft dit licht zelfs een glans verleend aan een karakter, dat men soms als een geheel donkere figuur heeft afgeschilderd.

Staat hij nu voor ons als een geheel, als een man uit één stuk? Ook zelfs wanneer we getracht hebben zijn persoon en leven van alle kanten te bezien, geloof ik niet, dat we hem als zoodanig voor ons zullen zien, want in zijn geheele wezen is iets onafs, iets gebrokens, soms zou ik zeggen iets samengeraapts. Zijn godsdienst: uiterlijk gescheurd door zijn overgang tot de Katholieke kerk, en ten slotte geheel vervaagd ; innerlijk samengevoegd uit allerlei bestanddeelen die hem getroffen hebben in religie en

---

[1]) Rêveries III p. 59.

[2]) Met het bekende beeld bedoel ik niet den Rousseau, zooals de groote massa hem ziet, die niets van hem weet, dan dat hij zijn kinderen te vondeling gelegd heeft en de „bewerker" is geweest van de Fransche revolutie, maar de figuur, die een Lanson, Faguet of Masson geteekend hebben.

philosophie. Zijn wetenschap: oppervlakkig en niet doorwerkt, nu eens vereerd als een te verwerven goed, dan weer geminacht en op zij gezet, zoodat hij geen boek meer wil behouden. Zijn opvoedkunde: met idealisme bewerkt maar in de praktijk verwaarloosd; zijn kunst: wel geliefd, maar toch ook gehaat en veronachtzaamd, zijn zedelijkheid: als een ideaal voor oogen gehouden en als een waardeloos voorwerp door 't slijk gehaald.

Indien dit beeld juist is, — en het is juist —, hoe is het dan mogelijk moeten wij vragen, dat zoo'n man een geestelijke kracht heeft kunnen worden voor zoovelen, een man van wereldhistorische beteekenis, op wien men wijst als den „restaurateur de la religion" [1]) als den philosoof, wiens gedachten meer invloed hebben gehad dan van eenig tijdgenoot, als den paedagoog, die nog steeds als een autoriteit wordt geëerd, als den kunstenaar, wiens voorbeeld geslachten ver navolging heeft gevonden, en den moralist, die voor vele gebreken van zijn tijd de oogen geopend heeft en tot hervorming heeft opgewekt.

Was deze persoonlijkheid te verwachten, uit de ontwikkeling van zijn temperament, van zijn opvoeding en levenservaringen, van zijn geestelijke en lichamelijke kracht? Ongetwijfeld neen, deze allen schenen tezamen en in samenwerking hem te hebben voorbestemd tot een nutteloos, misschien schadelijk lid van de maatschappij, tot een schipbreukeling op de levenszee, zooals zijn broer waarschijnlijk geworden is. Maar de innerlijke kracht van zijn wil heeft hem heengevoerd over de schijnbaar onoverkomenlijke hindernissen van herediteit en aard en heeft zijn temperamentseigenschappen de goede richting gegeven; en zijn genie heeft hem gemaakt tot een, wiens naam met eere genoemd wordt door de denkende en vooruitstrevende menschheid. Medelijden heeft men met dien Rousseau, die den invloed van al dat minderwaardige nog zoo vaak in zijn leven vertoont, maar bewondering, ja eerbied voor hetgeen de wil ten goede in hem tot overwinning heeft gebracht.

---

[1]) Lanson, op. cit. p. 798 en masson op cit. Voorrede p. VII.

ıschappen, waarbij een plus- of min-teeken aangeeft, of
omt. In hoofdzaak heb ik mij bij deze lijst aangesloten,
als sentimenteele. Zooals men kan zien wijkt het beeld
t.

SENTIMENTEEL.

	Schema De Graaf.	Rousseau.	
ot	—	—	Dialoog II 310
ngen		+	Conf. VIII 7
den	—	+	Zie p. 145
	—	+	Conf. II 48. Dialoog II 248
t			Conf. XI 229
ıt	—	—	Conf. VI 250, VII 303
am	+	+	Conf. I 38, IX 61
tend	—	—	
uchtig	+	+	Conf. VII 297. Möbius 195
ı	—	—	Conf. VII 304, IV 169
leiden			
uchtig			
n opvoeding	—	—	Emile
„	+	+	Rêveries IX 139
laten in opvoeding	—	—	Emile
ondergeschikten	+	+	Conf. X 186, VII 299
ıulpv.		+	Rêveries IX 146
		+	Conf. VII 344, IX 86
	—	—	Zie p. 41
lijk liefdadig		+	Zie p. 84
ragen		+	Zie p. 102 Möbius 195
d in politiek		+	Conf. XII 291
atief	+ +	+	Conf. VIII.
	+	+	Conf. VIII
hillig	=	—	

BIJLAGE.

In zijn Temperament en Karakter (p. 26—29) geeft DR. DE GRAAF een lijst van eigenschappen, waarbij een plus- of min-teeken aangeeft, of deze eigenschap bij een bepaald temperament boven of beneden het gemiddelde voorkomt. In hoofdzaak heb ik mij bij deze lijst aangesloten, om tot een overzicht te komen van Rousseau's kenmerkende eigenschappen, als nerveuze en als sentimenteele. Zooals men kan zien wijkt het beeld van Rousseau slechts in enkele opzichten van het door Dr. de Graaf gegeven schema af.

NERVEUS.

	Schema De Graaf.	Rousseau.	
tafelgenot	+ +	+	Zie p. 77
drank	+	+	Zie p. 78 Conf. VI 272
uitspattingen	+	+	Zie p. 62
zelftevreden	+ +	+ +	Conf.
ijdel	+ +	+ +	Conf. II 48, 62 e.a.
eerzucht	+	+	Conf. II 45, III 95, 98 e.a.
geldzucht			
spaarzaam	—	—	Conf. VII 286
verkwistend	+ +	+	Conf. VI 245 e.a.
gierig	—		
onbaatzuchtig			
schulden			
licht te leiden	+	+	Conf. V 216 e.a.
heerschzuchtig	+	+	Zie p. 72
streng in opvoeding	—	—	Conf. VI 271
teeder „ „	—	—	Conf. VI 270
vrijheid laten in opvoeding	—		
goed v. ondergeschikten	—		
medelijdend, hulpvaardig			
egoïst		+	Conf. II 85 e. a.
wreed			
persoonlijk liefdadig			
geldbijdragen	—		
gematigd in politiek	—		
conservatief	—	—	Conf. II
patriot	—	—	Conf. II.
onverschillig			

SENTIMENTEEL.

	Schema De Graaf.	Rousseau.	
tafelgenot	—	—	Dialoog II 310
drank			
uitspattingen		+	Conf. VIII 7
zelftevreden	—	+	Zie p. 145
ijdel	—	+	Conf. II 48. Dialoog II 248
eerzucht			Conf. XI 229
geldzucht	—	—	Conf. VI 250, VII 303
spaarzaam	+	+	Conf. I 38, IX 61
verkwistend	—	—	
gierig			
onbaatzuchtig	+	+	Conf. VII 297. Möbius 195
schulden	—	—	Conf. VII 304, IV 169
licht te leiden			
heerschzuchtig			
streng in opvoeding	—	—	Emile
teeder „ „	+	+	Rêveries IX 139
vrijheid laten in opvoeding	—	—	Emile
goed v. ondergeschikten	+	+	Conf. X 186, VII 299
medel. hulpv.		+	Rêveries IX 146
egoïst		+	Conf. VII 344, IX 86
wreed	—	—	Zie p. 41
persoonlijk liefdadig		+	Zie p. 84
geldbijdragen		+	Zie p. 102 Möbius 195
gematigd in politiek		+	Conf. XII 291
conservatief	+ +	+	Conf. VIII.
patriot	+	+	Conf. VIII
onverschillig	=	—	

SENTIMENTEEL.

	Schema De Graaf.		Rousseau		
ijk optreden		—		—	Emile II 85
len		—			
ngen	+	+		+	Lettres originales 63
stratief				+	Conf. XII 282
n		+		+	Nouvelles Lettres 164
en					
optreden					
nt		—		—	
vaardig		+		+	Zie p. 12
n				+	Conf.
jven				+	Zie p. 66 ; Conf.
chtig					
vbaar		+		+	Conf. XI 259
jk					
godsdienstig		+		+	Zie p. 118
		+		+	L. orig. 104 ; Nouv L. 209
riend		—			niet in daden
riend		+		+	Zie p. 41
		=		—	Rêveries III 51
htig		+		+	Conf. IX 96
		+		+	Conf. XI 233
ken		—		—	
k		+		+	Conf. XII 283
ig		+		+	Conf. IX 83
over zaken		+		+	Zie p. 134
„ personen					
„ zichzelf		+		+	Conf. en Brieven
rappen					
zen		—		—	Conf. VIII 45 e.a.
lezen		=			Zie p. 85 ; te subjectief
	+	+	+	+	Rêveries e.a.
elen		+		+	Rêv. VII. Nouv. Lettres p. 292

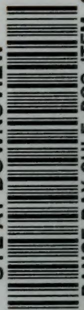
NERVEUS.

	Schema De Graaf.	Rousseau.	
natuurlijk optreden	—	—	Conf. VI 253
aanstellen	+ +	+	
gedwongen	+		
demonstratief	+		
gesloten	—	—	Conf. V 202
huichelen	+	+	Conf. VI 253
eerlijk optreden	—	—	Conf. IV 148
intrigant	+ +	+	
geloofwaardig	=	=	Conf. III 121
opsieren	+	+	Conf. VII 307
overdrijven	+ +	+	Conf. VIII 41
leugenachtig	+ +	+	Conf. I 19
betrouwbaar	— —	—	Conf. III 131
oneerlijk	+	+	Conf. I 34. VI 272
warm godsdienstig	—	—	Zie p. 77
spotten	+	+	Conf. VI 231
kindervriend	+	—	
dierenvriend	+	+	Zie p. 41
moedig	—	—	Emile II 136
vreesachtig	+ +	+	Conf. II 70
laf	+ +	+	Zie p. 84 Conf. II 85
pretmaken	+ +	+	Conf. IV 134
huiselijk	=	—	Zie p. 61 en 87
eenzelvig	—	—	Conf. V
spreken over zaken	=		
„ „ personen	+ +		
„ „ zichzelf	+ +		
vuile grappen	+ +	+	Conf. I 11 e.a.
veel lezen	=	+	Conf. I 40 e.a.
nauwkeurig lezen	=	=	Zie p. 85
peinzen	+	+	Conf. I 42, II 45
verzamelen			

SENTIMENTEEL.

	Schema De Graaf.	Rousseau	
natuurlijk optreden	—	—	Emile II 85
aanstellen	—		
gedwongen	+ +	+	Lettres originales 63
demonstratief		+	Conf. XII 282
gesloten	+	+	Nouvelles Lettres 164
huichelen			
eerlijk optreden			
intrigant	—	—	
geloofwaardig	+	+	Zie p. 12
opsieren		+	Conf.
overdrijven		+	Zie p. 66; Conf.
leugenachtig			
betrouwbaar	+	+	Conf. XI 259
oneerlijk			
warm godsdienstig	+	+	Zie p. 118
spotten	+	+	L. orig. 104; Nouv L. 209
kindervriend	—		niet in daden
dierenvriend	+	+	Zie p. 41
moedig	=	—	Rêveries III 51
vreesachtig	+	+	Conf. IX 96
lef	+	+	Conf. XI 233
pretmaken	—	—	
huiselijk	+	+	Conf. XII 283
eenzelvig	+	+	Conf. IX 83
spreken over zaken	+	+	Zie p. 134
„ „ personen			
„ „ zichzelf	+	+	Conf. en Brieven
vuile grappen			
veel lezen	—	—	Conf. VIII 45 e.a.
nauwk. lezen	=		Zie p. 85; te subjectief
peinzen	+ +	+ +	Rêveries e.a.
verzamelen	+	+	Rêv. VII. Nouv. Lettres p. 292

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 20 20 08 001 3